БЕРЕЗЕНЬ-КВІТЕНЬ
2015
№ 2 (122)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

Шеф-редактор
С. О. Павленко

Головний редактор
В. О. Дятлов

Заст. головного редактора
О. Б. Коваленко

Редакційна колегія
М. К. Бойко,
О. Д. Бойко,
А. М. Боровик,
Г. В. Боряк,
В. О. Горбик,
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко,
В. П. Коваленко,
В. В. Кривошея,
С. А. Леп'явко,
О. О. Маврин,
Ю. А. Мицик,
Д. М. Никоненко,
А. М. Острянко,
С. О. Павленко,
В. М. Половець,
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада
І.М. Аліференко,
П. В. Грищенко,
Т.П.Демченко,
А.Л. Курданов,
В.В. Мельничук,
П. М. Мовчан,
О. П. Моця,
О. П. Реєнт,
І. М. Ситий,
В.М. Тканко,
В. Ф. Чепурний.

Випусковий редактор
О.В.Ткаченко

Журнал видається за фінансової підтримки Чернігівської облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка,
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (протокол № 8 від 25 березня 2015 р.)

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Капустін К. Давньоруські пам'ятки Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами розвідки І. І. Ляпушкіна 1947 р.) 3

Келембет С. Князі стародубські та рильські: середина XIV – початок XV століть. 12

ДО 70-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

Еткіна І. Хорольський район Полтавщини у 1942 р. (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка). 27

Власенко С. Органи влади на території військової зони України в період нацистської окупації: організація, підбір кадрів, функціонування (1941–1943 рр.). 60

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Науменко А. Село Бреч та його округа. 70

Рослий І. До історії села Ведильці Чернігівського району. . . 85

Салтан О. Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени. 91

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Блакитний М. Олександр Єфимов – церковний і громадський діяч, забутий історик Чернігівщини (за матеріалами церковної періодики Чернігівської єпархії кінця XIX – початку XX ст.). 129

Логунова О. Про проект створення в Чернігівській єпархії в 10-х рр. XX ст. вищого жіночого педагогічного інституту 137

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Мицик Ю. З нововиявлених документів Івана Мазепи та міста Батурина. 143

РОЗВІДКИ

Дятлов В. Античні образи і риторика у Лейпцизькому диспуті 1519 року. 149

Токарєв С. Греки у складі козацької старшини Ніжинського полку. 156

Жбанова К. Організовані переселення в південні області Української РСР у 1955–1967 рр. 163

ЮВІЛЕЇ

Боровик М. Процес формування структурних підрозділів Чернігівського державного педагогічного інституту (1954 – 1998 рр.). 171

Лепявко С. Ігорю Ситому – 60! 190

РЕЦЕНЗІЇ. АНОТАЦІЇ. ОГЛЯДИ

Студьонова Л. Діяльність Степана Бандери, ОУН-УПА за оцінкою російських істориків у 1991–2014 роках 193

Гаврилов В. Сеитова Э. Переселенческий билет: трудовая миграция в Крым, 1944–1976. – Сімферополь: Антиква, 2013. 204

ПАМ'ЯТАЄМО

Некролог. Олександр Кузьмич Дубина. 207

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. № 1-05/4 журнал «Сіверянський літопис» включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Національна парламентська бібліотека України
Державна науково-технічна бібліотека України
Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника
Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького
Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка
Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477)

Кирило Капустін

●

ДАВНЬОРУСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ (за матеріалами розвідки І. І. Ляпушкіна 1947 р.)

У статті проаналізовано матеріали X–XIII ст., зібрані у ході розвідки І. І. Ляпушкіна у 1947 р. на території Дніпровського Лівобережжя. Введено до наукового обігу нові дані щодо пам'яток роменського та давньоруського часів.

Ключові слова: Україна, Дніпровське Лівобережжя, городища, неукріплені поселення, X–XIII ст.

Археологічні пам'ятки давньоруського часу досліджуються вже понад сторіччя. Зібрані за цей час матеріали неодноразово публікувалися в статтях та монографіях, присвячених вивченню різноманітних аспектів життя населення Південної Русі протягом X–XIII ст. Разом із тим багато питань з історії (особливості розвитку давньоруського міста, соціально-економічний та культурний розвиток окремих регіонів) та археології (уточнення датування різних типів археологічних пам'яток, розробка хронотипології окремих категорій речових знахідок) тієї доби потребують уточнення та проведення додаткового аналізу. З огляду на це, доволі перспективним напрямком сучасних досліджень є робота із матеріалами, зібраними під час широкомасштабних розвідок територією України та Росії в середині XX ст., адже нині деякі пам'ятки вже зруйновані і недоступні для повторного обстеження[1].

Особливий інтерес для нас становить колекція знахідок, зібрана учасниками Дніпровської Лівобережної експедиції у 1947 р. (кер. І. І. Ляпушкін) на території Київської, Полтавської, Сумської, Чернігівської областей України та Курської області Російської Федерації (кол. № 63). Як відомо, у ході робіт здійснювався пошук та картографування «найдавніших слідів східнослов'янської культури на території Дніпровського Лівобережжя». Одночасно уточнювалася південно-східна межа поширення пам'яток роменсько-борщівського типу (басейну рр. Оскол та Орель), а також городищ та селищ ранньозалізної доби у північній смузі Лісостепового Лівобережжя (басейни рр. Десна та Сейм). Маршрут експедиції пролягав по лінії нижньої течії р. Десни до впадіння у неї р. Сейм, а також по рр. Сейм, Оскол, Сіверський Донець від гирла Оскола до м. Змієва, Орелі та лівого берега Дніпра, від гирла Орелі до м. Переяслав-Хмельницький (Рис. 1)[2].

Усього за час робіт оглянуто близько 70 різночасових пам'яток: найдавнішу групу складають поселення доби раннього заліза, до наступного хронологічного відтинку належать пам'ятки черняхівської культури, раннім середньовіччям датуються поселення салтово-маяцької та роменської культур. Нас же цікавлять городища та неукріплені поселення давньоруського часу. Характеризуючи останні, І. І. Ляпушкін відзначив, що «києво-руський період життя слов'яно-руського населення представлений значно

© Капустін Кирило Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу Наукові фонди Інституту археології НАН України.

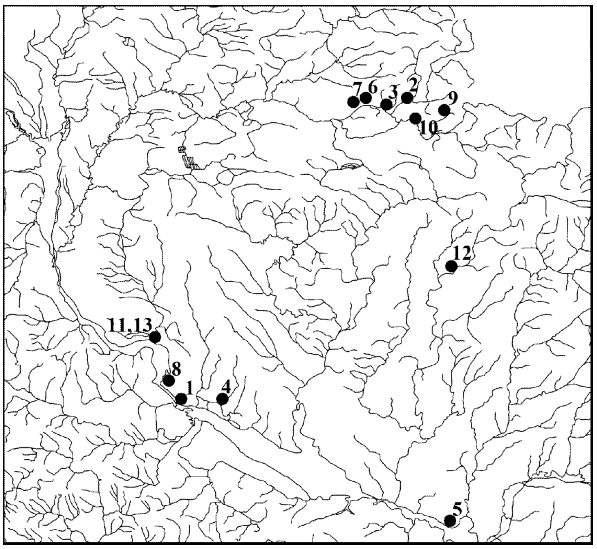

Рис.1. Давньоруські пам'ятки Дніпровського Лівобережжя: 1. Бубновська слобода; 2. Волокітіно; 3. Воргол; 4. Золотоноша; 5. Ісаївка; 6.Червоний ранок; 7. Ленінське; 8. Ліпляве; 9. Нова Слобода; 10. Путивль (Нікольська гірка); 11. Переяслав-Хмельницький; 12. Ховзівка; 13. Гирло Трубіжа.

більшою кількістю археологічних пам'яток, аніж попередній – слов'янський»[3]. У контексті цієї роботи аналізуватимуться пам'ятки X–XIII ст., виявлені на території Полтавської, Сумської та Київської обл., адже всі вони, внаслідок недостатньої розробленості хронотипології кераміки та різних типів речових знахідок, датувалися «великокнязівським часом».

Отже, неподалік сіл **Бубновська слобода та Сушки** Гельмязівського р-ну Полтавської обл. було оглянуто городище, яке займає мис першої надзаплавної тераси лівого берега р. Дніпра, обмежений із півдня та сходу долиною річки, із півночі та північного сходу – ярами, а із заходу – двома валами та ровами. Укріплений майданчик овальної форми вивищується над навколишньою заплавою на 12–16 м та має діаметр 70 м (Рис. 2). Довжина першого валу приблизно 100 м, висота – у різних місцях коливається від 3 до 4 м, глибина рову – 2,0 – 2,5 м. Другий вал зберігся частково і лише у північно-західній частині городища. На думку І. І. Ляпушкіна, схили пам'ятки були штучно посилені на висоту 6–7 м.

Підйомний матеріал, представлений уламками гончарних посудин давньоруського часу, зібрано на площі 200х500 м[4]. Колекція знахідок складається із 38 уламків кружальних горщиків (17 вінець, 20 стінок та 1 денця) XII – першої половини XIII ст. (Рис. 2, 2–10, 12–14, 16–20, 22–24). Звідси ж походять 2 фрагменти горщиків, які за особливостями профілювання верхньої частини відносяться до типу II–2–Б (згідно із типологією С. О. Біляєвої) і датуються XIII–XIV ст.[5] (Рис. 2, 15, 21).

Неоднозначними виявилися результати обстеження укріпленого поселення в **с. Ліпляво** Гельмязнівського р-ну Полтавської обл. На мапах XIX ст. тут фіксували залишки якихось фортифікаційних споруд, а місцеве населенням і досі використовує топонім «городище» для позначення цієї території. Однак за результатами розвідки І. І. Ляпушкін відзначав, що «на обстеженій площі не виявлено жодних залишків штучних укріплень». Культурний шар пам'ятки частково зруйнований залізною дорогою та господарською діяльністю населення. Незважаючи на це, фрагменти гончарного посуду великокнязівської доби,

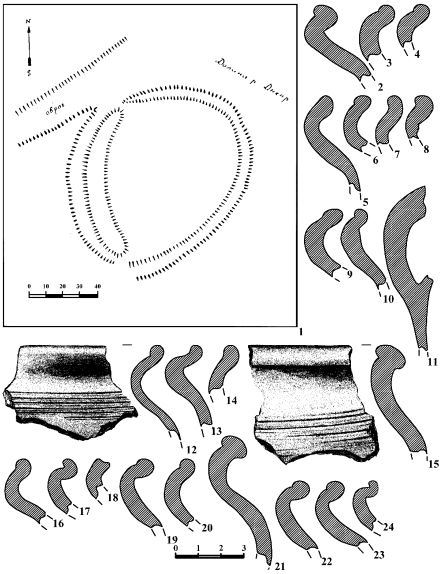

Рис. 2. План (1) та знахідки із поселення Бубнівська слобода (2–24).

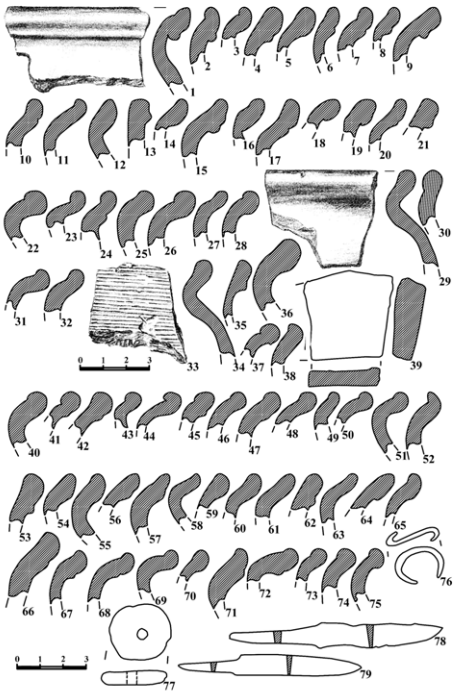

Рис.3. Знахідки із городища Ліпляво (1–39) та Золотоноша (40–79).

фауністичні рештки, залізний шлак, уламки пірофіліту поширюються по всій площі мису (протягом 500 м у північному напрямку)[6].

У фондах Інституту археології НАН України колекція знахідок з Ліпляво складається із 87 артефактів, серед яких 23 фрагменти вінець горщиків кінця X – початку XII ст., 12 – XII–XIII ст., 47 стінок гончарних посудин давньоруського часу, а також уламок точильного бруска та окремі фрагменти рожевого пірофіліту (Рис. 3, 1–39).

За 1 км на північ від **м. Золотоноша** Полтавської обл. оглянуто городище та прилегле до нього поселення, розташовані на лівому березі однойменної річки. Укріплений майданчик овальної форми (діаметром 70 м), займає мис (висотою 20–25 м) лівого берега річки. Із східної, північно-східної та південно-східної сторін збереглися сліди валу (висотою 1–1,5 м) та рову. Південний, північний та західний схили ескарповані.

Культурний шар пошкоджено сільськогосподарськими роботами. Підйомний матеріал доволі чисельний: уламки гончарних горщиків, залізні шлаки, печина, фауністичні залишки, уламки пірофіліту.

Неукріплене поселення розташоване на схід від укріпленого майданчика і має розміри 300х400 м. Зібрані за час розвідки матеріали також датуються давньоруським часом, що вказує на синхронність функціонування городища і прилеглого посаду[7].

Колекція матеріалів із городища та прилеглого до нього селища складається із 83 артефактів: 42 вінець гончарних горщиків (7 фрагментів – X–XI ст., 35 уламків – XII–XIII ст.), 33 стінок, 1 денця, 2 залізних ножів, цілого керамічного пряслиця, срібного (?) кільця із розімкнутими кінцями, а також 3 уламків рожевого пірофілітового сланцю (Рис. 3, 40–79).

Ще одне поселення великокнязівського часу знаходиться на південний захід від **хут. Суки** (Потоківська сільрада) Кременчуцького р-ну Полтавської обл. на лівому березі (висотою 7–8 м) р. Псел. Культурний шар, товщиною 0,7–0,8 м, насичений кістками тварин та риб, фрагментами гончарних горщиків. У ході обстеження вдалося зафіксувати залишки глинобитної печі, із заповнення якої на думку І. І. Ляпушкіна походили фрагменти посуду салтово-маяцької культури[8].

Під час обстеження поверхні пам'ятки зібрано 41 фрагмент кераміки (1 вінце

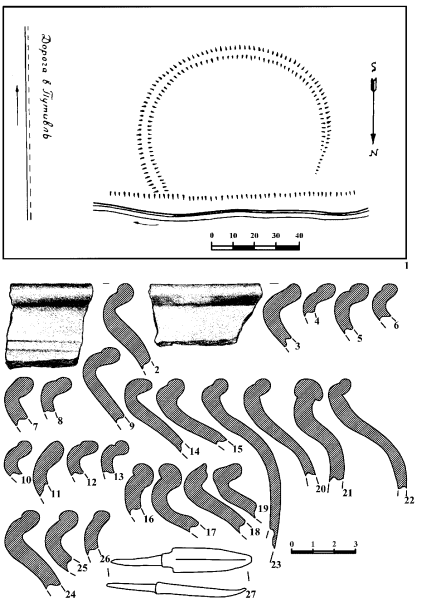

Рис.4. План (1) та знахідки з городища Нова Слобода (2–13, 24–27), Суки (14–23).

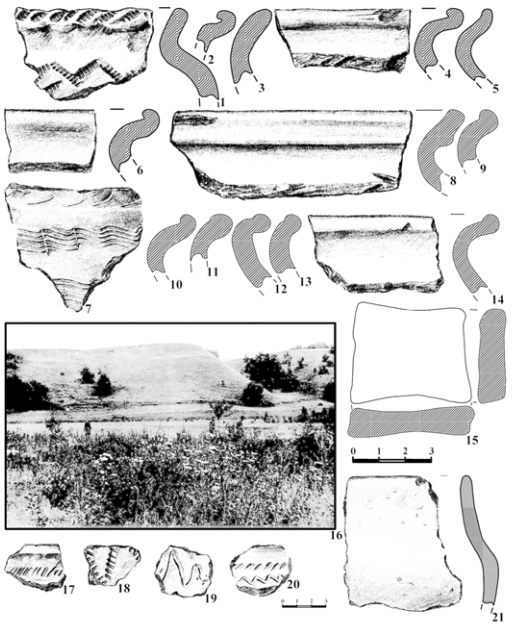

Рис. 5. Знахідки із городищ, розташованих біля м. Путивль (1–7), сс. Волокітіно (8–15), Ворґол (17–21).

X–XI ст., 3 вінця – XII–XIV ст., 36 стінок та 1 денце). Із заповнення зруйнованої глинобитної печі походять 33 уламки кераміки (7 вінець (5 – XII–XIII ст., 2 – XIII–XIV ст.), 26 стінок давньоруського часу). Тут саме виявлено розвал (10 фр.) червоноглиняного лощеного глека, орнаментованого перехрещеними лініями по тулубу (Рис. 4, 14–23).

За 1 км від **с. Нова Слобода** Путивльського р-ну Сумської обл. на правому березі (висотою 10–12 м) безіменного рівчака, що впадає до р. Сейм, оглянуто городище овальної форми (розміром 80х65 м). За периметром воно оточене кільцевим валом висотою 1,5–2,0 м та довжиною 250 м (Рис. 4, 1). У північній частині майданчика закладено шурф, у заповненні якого виявлено фрагменти кераміки давньоруського часу, залізна стріла, печина[9].

У фондах ІА НАН України зберігається 37 фрагментів кераміки (14 вінець XII–XIII ст. та 23 стінки), зібрані на території городища, ще 14 артефактів (2 вінця XII–XIII ст., 10 стінок, залізна стріла ланцетоподібної форми та уламок рожевого пірофіліту) походять із заповнення шурфа (Рис. 4, 2–13, 24–27).

У **м. Путивль** Сумської обл. укріплений майданчик неправильної овальної форми, розміром 200х80 м, займав мис (висотою 30–40 м) правого корінного берега р. Сейм (урочище «Никольская горка», за 250–300 м на південний захід від «Городка»). На схилах гори, у місцях зсувів ґрунту, зібрано підйомний матеріал, датований добою раннього заліза та середньовіччя (роменський та давньоруський часи). У зсувах фіксуються контури зруйнованих об'єктів та теплотехнічних споруд[10].

За час розвідки на території пам'ятки зібрано 42 артефакти (Рис. 5, 1–7): 1 вінце – IX–X ст., 4 – XII–XIII ст., 18 – стінок X–XIII ст., а також фрагменти ліпного посуду ранньозалізної доби (5 вінець, 12 стінок, 2 денця).

Біля с. **Волокітіно** Путивльського р-ну Сумської обл. городище та посад розташовувалися на мису правого корінного берега р. Клевень (на краю села направо

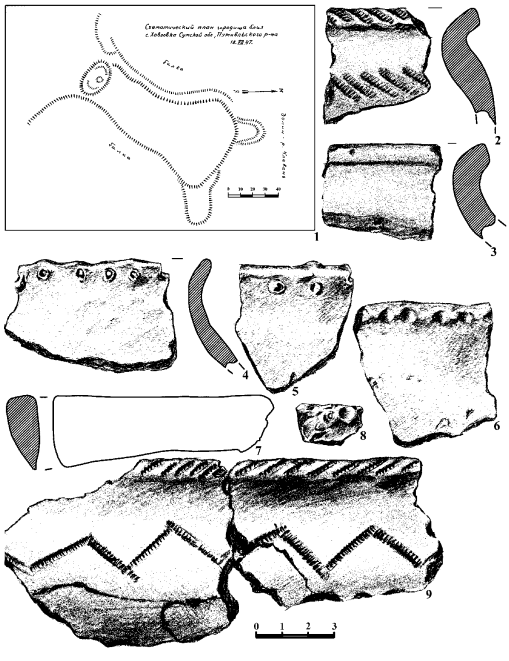

Рис. 6. План (1) та знахідки із городища та поселення, розташованих біля с. Ховзівка (2–9).

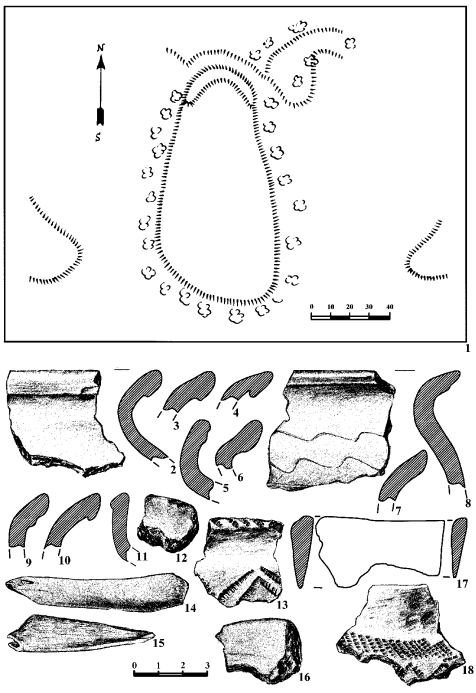

Рис. 7. План (1) та знахідки із городища та поселення, розташованих біля с. Червоний Ранок (Божки) (2–18).

від дороги до с. Дорошіївка). Із північного заходу та південного заходу пам'ятка обмежена глибокими ярами, південного сходу – заплавою річки, із північного сходу – ровом та валом (висотою 10 м, шириною 7–8 м). Укріплений майданчик витягнутий довгою віссю по лінії північний схід – південний захід і має розміри 100х50 м. Під час обстеження на його поверхні зібрано фрагменти ліпної кераміки роменського часу та гончарного посуду великокнязівської епохи.

Із півночі та північного сходу до городища прилягає неукріплений посад. На його площі зібрано фрагменти посуду, печини, каменів, фауністичні рештки, синхронні до матеріалів городища[11].

Колекція знахідок із території пам'ятки налічує 9 фрагментів кераміки (1 вінце XII–XIII ст. та 8 стінок) із городища, 36 черепків (3 вінця XI–XIII ст., 12 стінок гончарних горщиків, 1 вінце, 20 стінок ліпних посудин) та точильний брусок, виготовлений із дрібнозернистого сланцю із західного мису, та 35 уламків різночасового посуду (4 вінця XII–XIII ст., 10 стінок, 1 денце гончарної посудини давньоруського часу, а також 20 стінок ліпних горщиків доби раннього заліза) із території східного мису (Рис. 5, 8–15).

Наступним було оглянуто комплекс пам'яток (городище та селище), розташований біля с. **Ховзівка** Путивльського р-ну Сумської обл. Городище знаходиться за 0,5 км на північний захід від села на мисі (висотою 50 м) правого корінного берега р. Клевень. Із північного заходу він обмежений заплавою річки, північного заходу та південного сходу – ярами (Рис. 6, 1). Із плато городище (довжиною 120 м, шириною від 30 до 60 м) сполучається вузьким перешийком, захищеним ровом та валом (довжиною 25–30 м, висотою 4,0–4,5 м). В оголеннях культурного шару, який руйнується внаслідок сільськогосподарської діяльності місцевого населення, зібрано велику кількість черепків раннього залізного часу та роменської культури. Звідси ж походять 2 наконечники стріл скіфського типу.

Кераміку доби раннього заліза виявлено і за межами городища, на плато.

Колекція знахідок із Ховзівського городища – чи не найчисельніша і складається із 156 артефактів (фрагментів ліпного (52 вінця, 90 стінок, 2 денець) та гончарного (1 вінце IX–X ст., 5 стінок) посуду (Рис. 6, 2–9), глиняної обмазки стін та 2 вістер стріл ранньозалізного часу).

За 2,5 км від с. **Воргол** Путивльського р-ну Сумської обл. в урочищі «Вишнева гора» обстежено городище, яке займає роздвоєний мис правого корінного берега р. Клевень і вивищується над навколишньою заплавою на 50 м. Із півдня пам'ятка обмежена заплавою річки, із сходу та заходу – глибокими, поросли лісом, ярами, із напільної сторони – валом висотою 4–5 м. У місці роздвоєння, західна частина укріплення відгороджена валом, заввишки 5–6 м. Розміри східного укріплення такі: ширина майданчика коливається від 60 м до 100 м, довжина – 190–200 м. Західне має довжину близько 200 м, ширину від 30 м до 100 м.

На поверхні зібрано фрагменти ліпних та гончарних посудин (ранньозалізного та великокнязівського часів), кістки тварин, глиняна обмазка стін тощо. Найбільша кон-

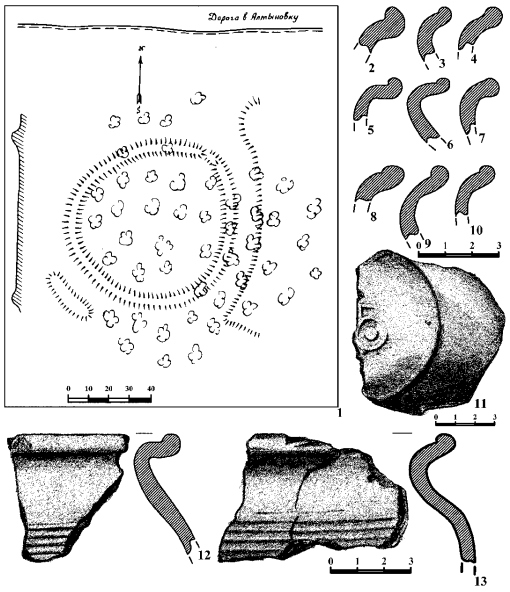

Рис. 8. План (1) та знахідки із городища та поселення, розташованих біля с. Ленінське (Спаське) (2–13).

центрація знахідок фіксувалася на території західного укріплення, на східному їх значно менше (Рис. 5, 17–21)[13].

Ще один комплекс пам'яток, який складався із городища та неукріпленого поселення, обстежено неподалік с. **Червоний Ранок** (в минулому с. Божки) Кролевецького р-ну Сумської обл. Городище займає мис (висотою 25–30 м) правого корінного берега р. Сейм, обмежений із сходу та заходу глибокими ярами, з півдня – заплавою річки, а з півночі – ровом (глибиною 5–7 м) та валом (Рис. 7, 1). Довжина укріпленого майданчика становить 115 м (по вісі північ–південь), ширина від 25 м (у північні частині) до 50 м (у південній частині). На розорюваній поверхні зібрано колекцію кераміки (переважно роменської, хоча зустрічаються окремі фрагменти ліпного посуду ранньозалізного та гончарні горщики великокнязівських часів).

На захід від городища на мисі, утвореному поворотом русла, розташоване неукріплене поселення. На його поверхні зібрано фрагменти кераміки ранньозалізного часу та доби середньовіччя (роменської культури та великокнязівської епохи). Зафіксовано також поодинокі уламки ліпних посудин епохи бронзи.

Ще одне роменське поселення, найімовірніше, розташовувалося на плато на північ та північний захід від городища. На площі, зайнятій колгоспним садом, виявлено уламки «слов'янського» посуду, фрагменти печини тощо[14].

Нині у фондах ІА НАН України зберігається 107 артефактів із цієї пам'ятки. Із території городища походять 5 вінець гончарних горщиків X–XI ст., 7 стінок та 1 денце давньоруського часу, 21 вінце та 26 стінок ліпних посудин роменської культури, фрагмент глиняної сковорідки, 2 кістяні проколки. На першому (західному) поселенні виявлено уламки як гончарних (1 вінце горщика X–XI ст.), так і ліпних (2 вінця та 14 стінок доби раннього заліза) посудин; на другому (північному) – 4 вінця горщиків X–XI ст., 2 стінки гончарних посудин давньоруського часу, 2 вінця та 7 стінок ліпних горщиків роменського часу, а також уламок точильного бруска (Рис. 7, 2–18).

Цікаві матеріали вдалося отримати у ході обстеження городища та неукріпленого поселення, розташованих за 1 км від с. **Ленінське** (Спаське) Кролевецького р-ну Сумської обл. Укріплений майданчик овальної форми (діаметром 75 м) займав невисокий мис, обмежений із півночі, заходу та півдня ярами, а зі сходу – неглибоким ровом шириною 2 м (Рис. 8, 1). За периметром пам'ятки зафіксовано залишки валу висотою від 1,5 м (із внутрішньої сторони) до 3,5–6 м (із зовнішньої сторони) і довжиною близько 230 м. Із культурного шару, товщиною 0,3–0,6 м, походять фрагменти гончарних горщиків великокнязівської пори, кістки тварин, залізний шлак.

Синхронні матеріали виявлено на північний схід від городища, з обох сторін від дороги Ленінське–Алтиново.

Колекція знахідок із Ленінського нараховує 33 одиниці зберігання: 10 вінець гончарних горщиків XII–XIII ст., 18 стінок та 5 денець цього ж часу. Підйомний матеріал із поселення представлений 24 фрагментами кераміки (4 вінця, 20 стінок) XII–XIII ст. (Рис. 8, 2–13).

Давньоруським часом слід датувати поселення, розташоване у **м. Переяслав-**

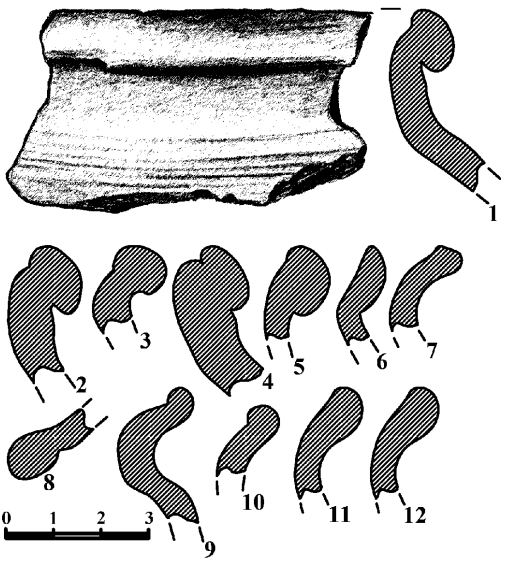

Рис. 9. Знахідки із гирла Трубежа (1–8) та городища у м. Переяслав–Хмельницкий (9–12).

Хмельницький Київської обл. Воно знаходиться на стрільці мису лівого берега р. Альта у місці впадіння в неї р. Трубіж. Під час розвідки експедицією І. І. Ляпушкіна зібрано 17 фрагментів кераміки XII–XIII ст., уламки пірофіліту, плінфи, тваринних кісток тощо (Рис. 9, 9–12)[15].

Ще одне неукріплене поселення знаходилося на лівому березі р. Трубіж (**гирло р. Трубіж**), за 200–250 м від місця її впадіння у р. Дніпро. Підйомний матеріал, що складався із фрагментів кераміки великокнязівської доби, кісток тварин, уламків плінфи, виявлено під час зачистки стінок окопів часів Великої Вітчизняної війни[16]. В одному з них зафіксовано контури ями овальної форми діаметром 0,8 м та глибиною 0,75 м. У її заповненні виявлено фрагменти кераміки, синхронні попереднім знахідкам.

Колекція знахідок із поселення нараховує 58 артефактів: 2 вінця XI–XII ст., 7 вінець, які за особливостями профілювання верхньої частини відносяться до типу II–2–Б (згідно з типологією С. О. Біляєвої) і датуються XIII–XIV ст., а також 38 стінок гончарних горщиків XI–XIV ст., уламок пірофілітового пряслиця та шматки плінфи (Рис. 9, 1–8)[17].

Підсумовуючи результати розвідки, відзначимо, що більшість пам'яток розташовувалися на високих мисах, утворених поворотом русла ріки (Воргол, Волокітіно, Золотоноша, Путивль, Суки, Ховзівка, Червоний Ранок) або у місці впадіння в неї іншої річки або струмка (гирло р. Трубіж, Нова Слобода, Переяслав-Хмельницький), та мали штучні укріплення (вали та рови) із напільної сторони. В одному випадку вдалося зафіксувати сліди ескарпування схилів городища на висоту до 6–7 м (Бубновська Слобода).

Основна категорія знахідок – фрагменти гончарної кераміки (вінця, стінки, денця) X–XIII ст. В ході розвідки фіксували також глиняну обмазку стін, фауністичні рештки, фрагменти овруцького пірофілітового сланцю. Серед інших предметів, виявлених під час обстеження, відзначимо кілька залізних ножів (Золотоноша), залізне вістря стріли ланцетоподібної форми (Нова Слобода), різноманітні точильні бруски (Волокітіно, Ліпляво, Червоний Ранок), кістяні проколки (Червоний Ранок).

Вищезгадані пам'ятки умовно можна розділити на три групи: до першої належать поселення, які виникли на місці городищ або поселень ранньозалізного часу (Воргол, Ховзівка, Червоний Ранок), до другої – пам'ятки із культурними нашаруваннями роменської культури та XI–XIII ст. (Волокітіно, Путивль), до третьої групи відносяться укріплені та неукріплені поселення, які з'явились у X–XI ст. та існували впродовж XII – першої половини XIII ст. (Золотоноша, Ліпляво, Нова Слобода, Ленінське, Переяслав-Хмельницький). Викликають інтерес поселення біля сс. Суки, Сушки та у гирлі Трубежу, де, окрім матеріалів XII–XIII ст., виявлено фрагменти кераміки післямонгольського часу (XIII–XIV ст.).

Насамкінець зазначимо, що подальший аналіз фондових колекцій дозволить не лише ввести до наукового обігу нові матеріали про археологічні пам'ятки Дніпровського Лівобережжя давньоруського часу, але й з'ясувати особливості мікро- та макрорегіонального розвитку окремих територій.

1. Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог. / Н.В. Блажевич, Н.Б. Бурдо, І.С. Вітрик, А.О. Денисова, І.В. Карашевич, Є.Г. Карнаух, В.М. Корпусова, Л.В. Павленко, Н.О. Сон – К., 2007. – С. 287–341.

2. Ляпушкин И.И. Памятники эпохи железа Левобережной Украины (по материалам полевых изысканий 1947 г.) / И.И. Ляпушкин // Науковий архів ІА НАНУ – 1947/29 – С.1.

3. Там само. – С.21–22.

4. Там само. – Арк. 63.

5. Беляєва С.О. Про основні принципи датування південноруських пам'яток другої половини XIII–XIV ст. / С.О. Беляєва // Археологія. – К., 1979. – № 31. – С.36–45; Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV в. (по материалам археологических исследований) / С.А. Беляева – К., 1982 – 119 с. – С.77.

6. Ляпушкин И.И. Памятники эпохи железа... – Арк.64.

7. Там само. – Арк.60.

8. Там само. – Арк.54.

9. Там само. – Арк.25.

10. Там само. – Арк.22.

11. Там само. – Арк.20.

12. Там само. – Арк.21.

13. Там само. – Арк.19.

14. Там само. – Арк.16.

15. Там само .– Арк.30.

16. Там само. – Арк.32.

17. Беляєва С.О. Про основні принципи датування південноруських пам'яток другої половини XIII–XIV ст. / С.О. Беляєва // Археологія. – К., 1979. – № 31. – С.36–45; Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV в. (по материалам археологических исследований) / С.А. Беляева – К., 1982 – 119 с. – С.77.

В статье проанализированы материалы X–XIII вв., собранные во время разведки И. И. Ляпушкина в 1947 на территории Днепровского Левобережья. Введены в научный оборот новые данные о памятниках роменского и древнерусского времен.

Ключевые слова: Украина, Днепровское Левобережье, городища, неукрепленные поселения, X-XIII ст.

Archaeological sites of Kiev Rus times of the Dnieper left bank (based on explorations of I.I.Lyapushkin 1947)

The article is devoted to the analysis of the materials of the X–XIII centuries, collected during the exploration of I.I. Lyapushkin in 1947 on the Dnieper left bank. New data about the sights of Romenska culture and Kiev Russ time introduced to the scientific use.

Key words: Ukraine, Dnieper left bank, fortified and unfortified settlements, X-XIII centuries

During the 1947 Left Bank Dnieper expedition, headed by I.I.Lyapushkin, collected materials of various archaeological periods on the territories of Kiev, Poltava, Chernigiv and Sumi regions of Ukraine and Kursk region of the Russian Federation. Their course of work was to search and map «the oldest sights of Slavic culture of the Dnieper left bank»

The southeastern boundary of the site of the Romensko-Borshiv type (basins of Oskol River and Orel River) and settlements of the early Iron Age in the northern forest-steppe zone of the Left Bank of Dnieper River (basins of Desna River and Sejm River) were refined. The expedition route ran along the line of the lower reaches of the Desna River where it ran in confluence with the Sejm River. It also ran along the line of Sejm River, Oskol River, Seversky

Donets River (from the estuary of Oskol River to the Zmiev city), Orel River and the left bank of the Dnieper River (from the estuary of Orel River to Pereyaslav-Khmelnitsky city).

During their work, they examined more than 70 archaeological sites; the oldest settlements includes layers of Early Iron Age, the next chronological period represents artifacts of Cherniahivska culture, Medieval period well known for the finds of Saltov-Mayatska, Romenska cultures and X-XIII centuries. The proposed article is devoted to the analysis of the materials of the X–XIII centuries, collected during the exploration of I.I. Lyapushkin in 1947 of the Dnieper left bank.

Summarizing the results of the exploration, we have to note that most of the sites were located in high headlands formed by the rotating of the riverbed (Warhol, Volokytino, Zolotonosha, Putyvl, Suki, Hovzivka, Chervonij Ranok), or confluence to another river or stream (estuary of Trubizh, Nova Sloboda, Pereyaslav-Khmelnitsky) and had artificial fortifications (ramparts and moats). In one case, escarpment traces 6,7 m in height captured on the settlement Bubnovska Sloboda.

The main category of finds included pottery fragments of the X-XIII centuries. During the exploration, they also recorded puddle walls, faunal ashes, fragments of pyrophyllite chert. Among other findings, we have to mark several iron knives (Zolotonosha), arrow tips constructed of lanceolate shape (Nova Sloboda), various types of whetstones (Volokytino, Liplyavo, Chervonij Ranok), and bone prickers.

Chronologically the archaeological sites were divided into three groups. The first one included settlements of the X-XIII centuries occurred on the sights of Early Iron Age (Warhol, Hovzivka, Chervonij Ranok). The second one included sites with layers of Romenska culture and XI-XIII centuries (Volokytino, Putyvl). The third group represented fortified and unfortified settlements, appeared in the X-XI centuries and evolved within XII – the beginning of the XIII centuries (Zolotonosha, Liplyavo, Nova Sloboda, Leninske, Pereyaslav-Khmelnitsky).

The settlements situated near the villages Suki, Sushki and the estuary of Trubezh River scientists collected very interesting artifacts of Post-Mongolian times (mainly pottery fragments of the XIII-XIV centuries).

УДК 94 (477)

Станіслав Келембет

●

КНЯЗІ СТАРОДУБСЬКІ ТА РИЛЬСЬКІ: СЕРЕДИНА XIV – ПОЧАТОК XV СТОЛІТЬ

У статті пропонується нова версія походження першого князя Стародубського у складі Великого князівства Литовського – Патрикія Давидовича. Зібрано та проаналізовано всі відомості, що збереглися у джерелах про цього князя, а також його синів та онуків.

Ключові слова: Любецький синодик, Віганд Марбурзький, Ян Длугош, Кейстут Гедимінович, Тевтонський орден, Стародубське князівство, Рильське князівство, Звенигород.

Одним з удільних князівств, що існували в межах Сіверської землі в період її входження до складу Великого князівства Литовського, було Стародубське (столиця – м. Стародуб, нині райцентр Брянської області Російської Федерації). Ім'я першого князя Стародубського, саме з цим титулом, нам відоме лише зі знаменитого Любецького синодика (пом'янника), а також близького до нього Пом'янника Введенської церкви Києво-Печерської лаври. У цих пам'ятках серед князів, діяльність яких упевнено відноситься до XIV ст., зустрічаємо «Кн(я)зя Патрикія Давидовича Стародубскаго, пріемшаго агг(е)лскій образъ, и кн(я)гиню его Елену, с(ы)на ихъ кн(я)зя Иоанна»[1]. Зважаючи на рідкісне ім'я Патрикія та його титул, безумовно, мова йде про батька більш відомого князя – Олександра Патрикієвича Стародубського[2], який неодноразово згадується у джерелах протягом 1397 – 1407 рр.

В історіографії донедавна домінувало переконання, що Патрикій Давидович був однією особою з Патрикієм Наримунтовичем – онуком вел. князя литовського Гедиміна, який мав отримати Стародуб від вел. князя Ольгерда або Володислава-Ягайла. З літописів про Патрикія Наримунтовича відомо лише те, що у 1383 – 1387, а потім удруге у 1397 р., він був служилим князем у Новгороді Великому[3]. Впевненість у його тотожності з Патрикієм Давидовичем базувалася на тому, що його батько, Наримунт Гедимінович († 1348), при хрещенні був названий Глібом; а це ім'я розглядалося немов би як синонім імені Давид, оскільки один зі знаменитих давньоруських святих, кн. Гліб Володимирович (брат Бориса), носив хрестильне ім'я Давида[4]. Менш поширеною є інша думка, за якою Патрикій Давидович Стародубський не був тотожний Наримунтовичу, походячи з давньоруської династії Рюриковичів[5].

Справді, останні дослідження показали, що навіть у домонгольській Русі, починаючи ще з XI ст., «взаємозамінності» імен Гліб та Давид не існувало. «Кожне з них фігурувало, вочевидь, як єдине, суміщуючи в собі функції родового та християнського»; «Таким чином, з другої половини XI ст. спостерігається досить показовий процес перетворення світських, родових імен цих князів (*Борис* і *Гліб*) у християнські, а їх християнських імен (*Давид* і *Роман*) – у князівські родові»[6]. Як бачимо, жодних причин для того, щоб приписувати Наримунту Гедиміновичу відразу два християнські імені, Гліба і Давида, не існує, оскільки кожне з них функціонувало у такій якості самостійно. А про те, що християнським іменем Наримунта було саме Гліб, свідчать джерела аж трьох різних видів. 1) У літописах під 1333 р. прямо говориться: «Наримонту, нареченому въ крещении Глѣбу»[7]. 2) У договорі вел. князя смоленського Івана Олександровича з Ригою згадані сини Гедиміна «Глѣбъ и

© Келембет Станіслав Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри Суспільно-гуманітарних дисциплін Кременчуцького університету економіки, інформаційних технологій та управління.

Алкердъ»[8] (відповідно князі полоцький та вітебський). 3) Нарешті, у найдавнішому пом'яннику Києво-Печерського монастиря, кінця XV ст., у розділі князів Корецьких, нащадків Патрикія Наримунтовича, першими записані князі Гліб та Патрикій.[9] Більше того, син Наримунта Юрій, наприкінці XIV ст. кн. Пінський, у своїх актах звався Юрієм Глібовичем[10]. Таким чином, слід визнати, що якби у синодиках поминався Патрикій Наримунтович, то він мав бути записаний там по батькові як Глібович. Або ж і взагалі як Наримунтович, оскільки у вказаних синодиках патроніми князів, чиї батьки носили дохристиянські імена, вказувалися саме за ними (Всеволодович, Святославич, Ольгович, Ольгердович і т. д.).

Проти тотожності Патрикія Стародубського з Патрикієм Наримунтовичем можна навести й ще один важливий аргумент. Син Патрикія Давидовича, Олександр Патрикієвич Стародубський, згадується протягом 1365 – 1407 рр. (саме з таким титулом – з 1397 р.), а інший син, Федір Патрикієвич Рильський, загинув на Ворсклі у 1399 р. (див. нижче). Тим часом про однойменних синів Патрикія Наримунтовича відомо, що з них старший, Федір Патрикієвич[11], помер у Пскові у 1426 р.[12], а молодший, Олександр Корецький – взагалі лише у 1443 р. або незадовго перед тим[13]. Навряд чи можливо, щоб ці дві «пари» Олександрів та Федорів, друга з яких була на покоління молодшою за першу, доводились між собою братами – синами Патрикія Наримунтовича-Давидовича.

Отже, у підсумку буде цілком логічним дійти висновку, що Патрикій Давидович Стародубський не мав жодного відношення до Патрикія Наримунтовича-Глібовича. Тим більше, що руський (не литовський) князь Патрикій Давидович згадується ще в одному джерелі, де він фігурує на півстоліття раніше за Патрикія Наримунтовича.

А саме в польській хроніці Яна Длугоша міститься звістка, що 16 жовтня 1336 р. литовські князі, сини Гедиміна Ольгерд, Кейстут та інші, а також руський Патрикій Давидович («Patricius filius David Ruthenus») здійснили віроломний напад на Мазовецьку землю[14]. Наявність у цій звістці точної, денної дати свідчить про її запозичення з якогось давнього достовірного джерела (скоріш за все, рочника чи календаря); та й само по собі нереально, щоб Длугош вигадав би руського князя з таким же, причому дуже рідкісним ім'ям по батькові, що і в Любецькому синодику[15].

Протягом 1356 – 1365 рр. у джерелах неодноразово згадується литовський князь Патрикій (Patryky, Patirke, Patrike, Paterky de Garten), учасник війн Ольгерда та Кейстута Гедиміновичів з прусськими хрестоносцями, який від імені Кейстута управляв одним з його володінь – Городном (суч. м. Гродно в Білорусі). Більшість цих згадок міститься у прусько-орденській Хроніці Віганда Марбурзького, а також і в двох оригінальних актах XIV ст. 21 січня 1356 р. князі Кейстут, Ольгерд та Патрикій Городненський (Kynstud, Algart et rex Paterky vulgariter (по-простому) de Karten) здійснили успішний напад на Пруссію[16].13 серпня 1358 р. Кейстут, кн. литовський, «володар Троцький, Гродненський і т. д.», маючи суперечки про кордон з кн. Зємовітом Мазовецьким, призначив для вирішення цього питання комісію у складі «duces et boyaros nostros videlicet super *Patryky*, Woyszwilt et Aykszy, Olizar et Waskonem Kerdejewicz». З'їхавшись у Городні з мазовецькою комісією, вони встановили кордон між литовськими землями, а саме «districtum nostrum (тобто Кейстута) Grodnensem», і землями Зємовіта – округами Візненським та Гонядзенським.[17] У 1360 р., під час територіальної суперечки на кордоні Пруссії з Мазовією, на питання орденського маршалка, чи не з'являвся там Кейстут, місцеві поляки відповіли: «Не Кейстут, але (були) Патрик та його син (non Kynstute, sed Patirke et filius suus)»[18]. У березні 1361 р. Кейстут, Патрикій та Ольгерд (Kynstud, Patirky et Algard) на кордоні з Пруссією були атаковані хрестоносцями, причому «Paterky» ледве зміг врятуватися втечею, на відміну від Кейстута, захопленого у полон[19]. На початку 1364 р. прусські та англійські рицарі спустошили околиці Городна (Garten), з приводу чого «rex dictus Patrike» розпочав мирні переговори з орденським маршалком. Це стало причиною того, що «у наступному році Кейстут (Kynstud) дав йому (Патрику) іншу землю, тому що був приятелем Ордена, у Руській землі».[20] Нарешті, 14 лютого 1365 р. «королі» Кейстут, Ольгерд, Патрикій Городненський і Олександр (Kynstud, Algart, Paterky de

Garten et rex Alexander), з 4000 війська, здійснили чергове вторгнення до Пруссії[21].

У старій польській історіографії панувало переконання, що згадуваний Патрикій (у більшості робіт він фігурує зі схибленою формою імені – Патирк) був старшим сином Кейстута. Це переконання засноване на тому, що у хроніках Я. Длугоша, М. Мєховського, М. Кромера, т. зв. Биховця та М. Стрийковського переліки синів Кейстута містять ім'я Патрикія. Однак необхідно враховувати, що у цих пізніх джерелах генеалогія литовських князів XIV ст. викладена з рядом грубих помилок, тому й їх свідчення про Патрикія Кейстутовича цілком можна поставити під сумнів. Скоріше за все, у кінцевому підсумку всі вони походять з хроніки Длугоша – автора, схильність якого до надзвичайно вільного використання своїх джерел, включаючи «конструювання» історичних фактів на основі власних здогадок чи навіть вигадок, є загальновідомою[22].

Якщо ж ми звернемося до свідчень сучасника, Віганда Марбурзького, то побачимо, що в нього Патрик жодного разу (з чотирьох випадків) сином Кейстута не названий; хоча, якби це було справді так, то слід визнати досить дивним, що хроніст ніяк не відзначив даного факту. Нарешті, сам Кейстут, у документі 1358 р. призначаючи Патрикія «головою комісії» з визначення литовсько-мазовецького кордону, своїм сином його також не називає (див. вище). Нагадаємо також відомий факт, що Кейстут до кінця життя залишався язичником, а тому досить маловірогідно, щоб він назвав свого старшого сина християнським іменем Патрикій, тоді як всі його інші численні сини отримали імена литовсько-язичницькі (наймолодший з них, Жигимонт, був охрещений вже після смерті батька, а його перше, язичницьке ім'я залишається невідомим[23]).

Таким чином, повідомлення Длугоша (та заснованих на ньому більш пізніх польсько-литовських хронік) про наявність у Кейстута сина Патрикія, слід визнати лише здогадом самого хроніста. Досить нагадати, для порівняння, наскільки фантастичним у нього є перелік синів Ольгерда (це загальновизнаний факт). Характерно також, що при згадках Патрикія у 1350 – 1360-х рр. сам Длугош, у переважній більшості випадків, його походження не вказує, і лише один раз називає цього князя, причому також помилково, братом Ольгерда та Кейстута[24]. Це й зрозуміло, оскільки всі повідомлення Длугоша, у яких фігурує Патрикій, засновані на Хроніці Віганда Марбурзького (з характерними «доповненнями» та «корегуваннями»), де про його походження нічого не говориться.

У новітній польській історіографії, визнавши неможливим походження Патрикія Городенського від Кейстута, з даного питання було запропоновано дві інші версії. Т. Василевський намагався довести, що Патрикій був тотожним Монівиду, сину (нібито наймолодшому) Гедиміна, про діяльність якого жодних інших свідчень не збереглося[25]. Натомість Ян Теньговський, вказавши на безпідставність такої версії, ототожнив Патрикія Городенського з Патрикієм Наримунтовичем[26]. Однак і з цією думкою ми погодитися не можемо. По-перше, якби Патрикій був рідним племінником Ольгерда та Кейстута, даний факт, як слід було б очікувати, навряд чи залишився б поза увагою Віганда Марбурзького. По-друге, який був смисл для Кейстута віддавати частину власних володінь, Городно в управління племіннику, коли в того була своя власна «отчина» (Пінське князівство Наримунта)? Та й «ранг» членів династії Гедиміновичів у XIV ст. навряд чи дозволяв їм бути простими намісниками старших родичів; принаймі, подібних аналогій для цього періоду ми не знаємо. Нарешті, існують вагомі підстави для ототожнення Патрикія Городенського з іншим князем.

Орденський документ 1360 р. згадує у Патрикія сина, який вже тоді брав участь у поході разом зі своїм батьком (знову ж таки, з хронологічних міркувань це досить маловірогідно для онука Наримунта чи Кейстута, правнука Гедиміна). А у 1365 р. серед литовських князів, які вторглися до Пруссії, відразу після Патрикія Городенського вказаний «rex Alexander». З усіх литовсько-руських князів, які згадуються протягом 2-ї половини XIV ст., здається, ним міг бути лише Олександр Патрикієвич Стародубський[27] – без сумніву, син і спадкоємець Патрикія Давидовича Стародубського. А якщо це справді так, то логічно буде ототожнити Патрикія Давидовича з

Патриком-Патрикієм Городенським, тобто визнати, що у поході 1365 р. брали участь батько з сином (так само, як і у 1360 р.). Різниця у титулі бентежити нас жодним чином не повинна, оскільки достовірно відомо, що Патрикій був виведений з Городна у тому ж 1365 р., а отже, Стародуб міг отримати значно пізніше. Нагадаємо також, що «руський» князь Патрикій Давидович ще у 1336 р. брав участь у поході литовських Гедиміновичів (див. вище). На користь його тотожності з Патрикієм Городенським можна навести й ще один аргумент, який, як вважаємо, дає можливість встановити й особистість батька цього князя.

Справа в тому, що посада намісника Городенського, яку Патрикій займав до 1365 р., у 1-й чверті XIV ст. знаходилася в руках знаменитого князя Давида, «каштеляна Гарти (Городна)», активного учасника боротьби з німецькими хрестоносцями[28]. Дана обставина, враховуючи по батькові Патрикія Давидовича, особисто для нас не залишає сумнівів у тому, що цей князь і був намісником Кейстута у Городні, сином згаданого полководця Гедиміна, який отримав цю посаду, так би мовити, у спадок і «за заслуги» свого батька. Походження Патрикія Давидовича від Давида Городенського опосередковано підтверджують і ті обставини, за яких він уперше згадується у 1336 р. – як учасник походу Гедиміновичів на Мазовецьку землю. Адже згадаємо, що у 1324 р. аналогічний похід на Мазовію, здійснений за розпорядженням Гедиміна, очолив саме Давид Городенський[29], а через два роки останній був підступно вбитий мазовецьким шляхтичем[30]. Тому участь Патрикія Давидовича, єдиного «руського» князя, у поході 1336 р., цілком можна розцінювати як продовження діяльності його батька, а також і як помсту за вбивство Давида.

Що стосується походження Давида Городенського, то це питання, як відомо, з причини відсутності джерел залишається відкритим. В. М. Татіщев називає його сином Довмонта Псковського (до втечі з Литви – кн. Нальщанський, † 1299), вірогідно, на підставі того, що у 1323 р. литовський князь Давид також був запрошений до Пскова для боротьби з хрестоносцями[31]. Однак досить маловірогідно, щоб псковський літописець міг промовчати про таке походження Давида, зважаючи на дуже високу популярність Довмонта у Пскові. Ім'я Давида свідчить про його православне віросповідання, але це ще не доводить його належності до Рюриковичів, оскільки не можна виключати прийняття християнства і литовським князем – намісником руського Городна. Аргументом на користь литовського походження Давида може служити те, що його сину та онукам, окрім сіверського Стародуба, належало кілька сіл у корінній Литві, практично поряд з володіннями князів Гольшанських (див. нижче). З іншого боку, добре відомо, що охрещені литовські князі у джерелах фігурують, в основному, під своїми язичницькими іменами (той же Довмонт, сини Гедиміна та Ольгерда, Вітовт). Окрім того, у Длугоша під 1336 р. Патрикій Давидович названий «руським» князем. Як бачимо, нічого конкретного про коріння даного князівського роду сказати не можна.

Останній період свого життя Патрикій Давидович, як це випливає з запису Любецького синодика, провів на княжінні у сіверському Стародубі. Вперше Стародуб, як литовське володіння, згадується у грудні 1379 р., коли в похід на нього були відправлені московські війська[32]. Скоріш за все, це місто було приєднане до ВКЛ разом з Черніговом – за нашою думкою, в період між 1372 та 1375 рр., – і тоді ж було віддане у володіння Патрикію Давидовичу[33]. У 1388 р. серед «ducum Lythuanorum et Ruthenorum», які гостювали при дворі короля Владислава-Ягайла у Польщі, згадується анонімний «duce Starodubski»[34]; цим князем міг бути як Патрикій, так і, що більш вірогідно (з хронологічних міркувань), уже хтось із його синів.

Але чи міг васал Кейстута отримати від нього уділ у межах Сіверської землі? Гадаємо, що така можливість є цілком реальною. Хоча про володіння Кейстута у Сіверщині джерела нічого й не повідомляють, наявність таких володінь була не лише можливою, але теоретично, здається, навіть необхідною. Так, відомо, що між Ольгердом та Кейстутом існувала угода про те, що всі наново здобуті «городи» і волості вони будуть ділити між собою на пополам[35]. Більше того, близько 1390 р. Вітовт особисто свідчив (перед урядом Тевтонського ордену): «Так, у Руській землі

багато замків і територій було здобуто – те все вони (Ольгерд і Кейстут) *поділили на пополам*».[36] Отже, частину здобутої Сіверської землі Ольгерд мав відступити Кейстуту. Ми вважаємо, що цією частиною і був Стародуб, а також Рильськ, які Кейстут віддав своєму давньому васалу – Патрикію Давидовичу, який до 1365 р. був його намісником у Городні, а потім отримав якийсь уділ «у Руській землі» (князем Рильським пізніше був молодший син Патрикія, Федір). У противному разі довелося б визнати, що Ольгерд порушив умову з Кейстутом, а саме залишив за собою всю Сіверщину в її повному складі (версія Ю. Пузини, С.-М. Кучинського, Ф. М. Шабульдо). Ще менш вірогідно, що Ольгерд, нічим не поділившися з Кейстутом, віддав Стародуб Патрикію Наримунтовичу (Р. В. Зотов, М. С. Грушевський). Нарешті, цілком можливо, що верховна влада саме Кейстута над Стародубом пізніше, на початку XV ст., відобразилася у тому, що це місто було передане у володіння його молодшому сину Жигимонту (Сигізмунду).

Окрім Стародуба, Патрикій Давидович зберіг також і деякі незначні володіння у корінній Литві. Так, у прусському вказівнику литовських доріг 1385 р. згадується «Patrickindorf», тобто «село Патрикія», що знаходилося на відстані одного переходу від Гольшан, по дорозі в Рудомин (суч. Рудамина, південніше Вільнюса)[37]. На те, що тут мається на увазі саме Патрикій Давидович, указує згадка у цьому ж районі, околицях Гольшан – Ошмян, володінь його синів Івана та Олександра, які відомі нам з інших джерел (див. наступний абзац). З цієї ж причини, здається, можна заключити, що Патрикій у 1385 р. все ще був живим; адже в противному разі згадане село, по аналогії, мало бути назване по імені реального власника, когось із його синів. Утім, однозначно цього стверджувати не можна. За свідченням Любецького синодика, Патрикій Давидович помер у чернецтві. Ім'я його дружини, Олени, невідомого походження, також відоме лише з цього джерела.

Кн. Іван Патрикієвич, окрім Любецького синодика, згадується лише у прусському вказівнику доріг 1385 р., де на шляху між Солечниками (суч. литовський Шальчінінкай, на кордоні з Білоруссю) та Ошмянами вказане «село Івана сина Патрикія» («Ywandorfe Patrikeson»)[38]. Поблизу знаходилися також і володіння його брата Олександра: по дорозі з Сурвілішок до Гольшан, в одному переході до останніх (буквально за 5-10 км) згадується резиденція «Олександра сина Патрика» («Alexander Patirkens son»)[39]. Хто з братів був старшим, точно сказати неможливо; більш вірогідно, що Олександр, оскільки він ще у 1365 р. разом з батьком брав участь у поході на Пруссію. Іван Патрикієвич, скоріш за все, ненадовго пережив свого батька або навіть помер ще за його життя. Не виключено, що він міг володіти якоюсь часткою Стародубського князівства.

Кн. Олександр Патрикієвич Стародубський був особою для свого часу досить знаною. Підсумуємо всі звістки, що збереглися про його діяльність.

1365 р., 14 лютого – «rex Alexander», разом з Кейстутом, Ольгердом та Патрикієм Городенським брав участь у поході на Пруссію[40].

1385 р. – згадується резиденція «Олександра сина Патрика» («Alexander Patirkens son»), розташована у Литві за 5-10 км від Гольшан (див. вище).

1388 р., серпень – у Новому Місті (суч. Нови Корчин, Польща), при дворі короля Владислава-Ягайла, серед інших «ducum Lythuanorum et Ruthenorum» знаходився «duce Starodubski»[41]. Чи був то Олександр Патрикієвич, чи його брат Іван, чи, можливо, ще їхній старий батько, точно невідомо.

1389/1392 р. – знаходячись у Вільні, Олександр Патрикієвич поручився за якогось Бартоша Койлутовича, причому він перерахований останнім з чотирьох князів-поручителів (навіть після Ольгимунта – Івана Гольшанського)[42]. До речі, це ще один аргумент проти того, що Олександр був онуком Наримунта, членом правлячої династії Гедиміновичів.

Коли саме Олександр Патрикієвич успадкував Стародубське князівство, точно невідомо. У Хроніці Длугоша повідомляється, що у жовтні 1393 р. король Владислав-Ягайло, помиривши Вітовта зі Скиригайлом Ольгердовичем, до обіцяного Скиригайлу Київського князівства додав ще Кремінець, *Стародуб* та Старі Троки[43]. Важко

сказати, наскільки достовірним є це свідчення. З одного боку, в даному фрагменті своєї праці Длугош, без сумніву, користувався джерелами з королівського архіву, між іншим, грамотою Вітовта від 3 жовтня 1393 р.[44] Також немає нічого дивного в тому, що учасники угоди, домовившись відібрати Київ від Володимира Ольгердовича, зробили те саме стосовно володінь набагато слабшого князя Стародубського. Але навіть якщо ми й визнаємо повідомлення Длугоша достовірним, це ще не означає, що умова 1393 р. була повністю реалізована на практиці. Зокрема, Старих Трок Скиригайло точно не отримав. Тим не менш, все ж не можна повністю виключати того, що під час київського князювання Скиригайла, у 1394 – 1397 рр.[45], він справді володів Стародубом, відібраним від Олександра Патрикієвича (?).

1397 р., 6 січня (на свято Хрещення) – кн. Олександр Патрикієвич Стародубський приїжджав у гості до Москви[46]. Надалі, як побачимо, він продовжував підтримувати дружні стосунки з Московською державою.

1398 р., 23 квітня – вел. кн. Вітовт, уклавши у Городні попередню угоду з Тевтонським орденом, зобов'язався на його ратифікацію привести з собою ряд вельмож, які, очевидно, були присутніми на переговорах; серед них вказаний і «Alexander Patrykiegen son» (причому він згаданий після Івана Ольгимунтовича, як і в акті 1389/1392 р.).[47] Справді, при ратифікації цієї угоди 12 жовтня того ж року, на німанському острові Салін, серед свідків з литовської сторони згадується «dux Alexander de Starudup» (тепер уже перед Іваном Гольшанським)[48].

1400 р., 31 грудня – біля озера Круди, між Городном та Меречем, кн. Олександр Патрикієвич Стародубський видав грамоту, в якій присягнув після смерті вел. князя Вітовта не шукати собі інших господарів, окрім короля Владислава (Ягайла) та Корони Польської[49].

1402 р. – кн. О. П. Стародубський, разом з Семеном-Лугвенієм Ольгердовичем (Мстиславським), під Любутськом зустріли кн. Родислава Ольговича Рязанського, який ішов походом на Брянськ; литовські князі розгромили рязанців та полонили самого Родислава, якого відіслали до Вітовта[50].

1403 р., 8 жовтня – видав свою дочку Агриппіну (Огрофену) заміж за кн. Андрія Дмитровича (Можайського), брата вел. князя Василя Московського; весілля відбулося у Москві[51].

1406 р., вересень – під час литовсько-московської війни (т. зв. «стояння на Плаві») «herczog Allexander von Starodub» задумав перейти на сторону Москви, але завчасно був заарештований Вітовтом; про це останній повідомляв у листі великому магістру Тевтонського ордену від 13 жовтня[52].

1407 р, 3 липня – Вітовт повідомляв орденському маршалку, що кн. Олександр Стародубський є живим та здоровим.[53] На цьому звістки джерел про Олександра уриваються; можливо, він так і помер у литовській в'язниці. В історіографії переважаючою є думка, що згодом Олександр Патрикієвич був звільнений, замість Стародуба отримав Звенигород (не пізніше 1408 р.), а потім Корець на Волині, ставши засновником роду князів Корецьких. Насправді ж Корецькі походили від іншого Олександра Патрикієвича – молодшого з трьох синів Патрикія Наримунтовича, а не Давидовича.

Олександр Патрикієвич Стародубський був одним з небагатьох литовсько-руських удільних князів, які наприкінці XIV ст. карбували свою власну монету. Срібні «денги» цього князя, що містилися, головним чином, у складі скарбів 1390-х рр., були ідентифіковані лише у 2007 р. На аверсі цих монет зображений т. зв. «князівський знак», навколо якого досить упевнено читається легенда (у дзеркальному відображенні): «Печ(а)ть кн(я)зя Ол(е)кс(а)ндра П(а)тр(икиевича)» (останнє слово з трьох букв поміщене всередині, по боках від знаку); реверс же представляє собою непрочитне наслідування легенд татарських дирхемів. Що стосується «князівського знаку», то він практично ідентичний знаку Дмитра-Корибута Ольгердовича, князя новгород-сіверського та вел. князя чернігівського (з таким титулом він записаний у Любецькому синодику). Навряд чи це можна пояснити якось інакше, ніж тим, що Олександр Стародубський визнавав свою васальну залежність від Корибута – го-

ловного правителя Сіверщини[54]. Це могло мати місце в період з 1382-го (вбивство Кейстута та втеча за кордон Вітовта) по 1392 р. (на початку наступного року Корибут потрапив до неволі, втративши свої сіверські володіння).

Незабаром після арешту Олександра Патрикієвича (1406 р.) Стародуб, разом з Брянськом, було передано у володіння Швитригайла Ольгердовича. Останній у 1408 р., «спаливши замки Bransko et Starodub, які отримав від Владислава короля Польського та Олександра (Вітовта) великого князя Литовського», виїхав на службу до вел. князя Василя Дмитровича Московського[55]. Разом зі Швитригайлом до Москви емігрувало також кілька дрібних князів, серед яких у літописах першими вказані Патрикій Звенигородський та Олександр Звенигородський[56]. Оскільки ці князі, за думкою ряду дослідників, були тотожні Патрикію (нібито Наримунтовичу) та Олександру Стародубським, на питанні про їх ідентифікацію варто зупинитися дещо детальніше.

По-перше, слід встановити, яким саме Звенигородом володіли Патрикій та Олександр. У старій історіографії з цього приводу існували різні, але малопереконливі версії: Звенигород на Дністрі (Г.-Ф. Мюллер), Звенигород під Москвою (М. С. Грушевський), невідомий з інших джерел «сіверський» Звенигород (Ю. Вольф, Ю. Пузина), брацлавський Звенигород на р. Текичі (С.-М. Кучинський)[57]. Насправді ж всі князі, які емігрували до Москви зі Швитригайлом, володіли уділами у межах давньої Чернігівської землі. Де саме знаходився «чернігівський» Звенигород, відносно недавно, на основі свідчень переписних книг XVI ст., встановив А. К. Зайцев. А саме, у переписі 1594/95 р. Каменського стану Орловського уїзду згадується Звенигородське городище на р. Неполоді, притоці Оки[58]. Ще у 1866 р. тут знаходилося невеличке с. Звенигородське (всього 6 дворів), а за версту від нього – с. Жидке або Спаське (80 дворів).[59] Звенигородське в наш час вже не існує. Напроти ж с. Спаського (Орловський район), на лівому березі Неполоді, досить непогано збереглося давньоруське городище з нашаруваннями XIII та XIV – XV ст., а поряд з ним також велике селище[60]. Не підлягає жодному сумніву, що це і є рештки давнього «чернігівського» Звенигорода, який припинив своє існування у якості міста, скоріш за все, ще у 1-й половині XV ст.

Що стосується Олександра Звенигородського 1408 р., то його тотожність з Олександром Стародубським у новітній історіографії відкинуто. Безперечно, мова йде про Олександра Федоровича Звенигородського з Карачевської лінії чернігівських Ольговичів, нащадки якого, князі Звенигородські, залишилися на службі у Москві[61]. Щодо Патрикія Звенигородського, то більшість дослідників ототожнювали його з Патрикієм, колишнім князем Стародубським, нібито Наримунтовичем[62]. Однак існує і думка, що він також належав до роду карачевських Звенигородських, зокрема, був братом Олександра[63]. І хоча у московських родоводах князів Звенигородських Патрикій не згадується (на відміну від Олександра), саме ця версія нам теж здається найбільш вірогідною.

По-перше, Патрикій Наримунтович, якщо його ототожнити з Патрикієм Звенигородським, у 1408 р. мав бути людиною, як на той час, дуже похилого віку, принаймі за 70 років[64]. Востаннє він згадується у 1397 р., коли був прийнятий у Новгороді[65], звідки цілком міг виїхати до Москви. Його син Юрій Патрикієвич одружився на Анні, сестрі вел. князя Московського Василя Дмитровича[66], яка народилася 8 січня 1388 р.[67] Отже, якщо Юрій був сином Патрикія Звенигородського, то його шлюб міг відбутися ніяк не раніше осені 1408 р., коли Анні йшов 21-й рік; а такий вік для дівиць того часу, як правило, для видання заміж був уже занадто запізним.

По-друге, яким чином Патрикій Наримунтович міг заволодіти «верховським» Звенигородом, тоді як відразу після нього згадується місцевий «отчич», кн. Олександр Звенигородський? Характерно, що жоден інший представник династії Гедиміновичів у цьому регіоні – басейні верхньої Оки (ареал т. зв. «верховських» князівств), – ніяких володінь ніколи не отримував. Нарешті, у літописах представники перших поколінь Гедиміновичів, в т. ч. і Патрикій Наримунтович, як правило, згадуються зі своїми патронімами і, здається, ніколи – лише за іменем та удільним титулом.

По-третє, у розділі «князей Черниговских» пом'янника Введенської церкви Києво-Печерської лаври серед осіб межі XIV – XV ст. поминається кн. Патрикій, характер та місце запису якого навряд чи дозволяють ототожнити його з Патрикієм Наримунтовичем. А саме, навряд чи представник правлячої династії Гедиміновичів міг бути вписаний для поминання лише по імені, без патроніма та удільного титулу. Перед Патрикієм у пом'яннику записаний кн. Дмитро Орлський, столицею якого, за нашим переконанням, було сучасне м. Орел (обласний центр Росії). Щоправда, у якості фортеці Орел був заснований лише у 1566 р., але, за археологічними даними, існував ще у домонгольські часи[68]; отже, мова йшла не про заснування, а про відновлення запустілого міста на прикордонні з «полем» (аналогічно сусіднім Болхову та Кромам). Орел знаходився всього у 15-20 км на південь від давнього Звенигорода на р. Неполоді, а отже, Дмитро Орлський вірогідніше за все був молодшим представником роду Звенигородських; у будь-якому випадку він належав до Карачевської лінії Ольговичів. Після ж Патрикія у пом'яннику записаний якийсь кн. Іван Сеньський, а потім – кн. Олександр Федорович Звенигородський[69]. Враховуючи таке «оточення» Патрикія у пам'ятці, його також цілком логічно буде віднести до карачевських Звенигородських. Вірогідніше за все, він дійсно був старшим братом Олександра Федоровича. У будь-якому випадку, Патрикій та Олександр Звенигородські, звичайно ж, ніяк не могли бути тотожними з їхніми тезками, Патрикієм Давидовичем та Олександром Стародубськими.

Молодшим сином Патрикія Давидовича, після Олександра та Івана, напевне, був Федір. Про нього збереглася єдина літописна звістка, що у знаменитій битві на Ворсклі 12 серпня 1399 р. серед багатьох інших князів загинув Федір Патрикієвич Рильський[70]. Навряд чи можна сумніватися в тому, що він успадкував Рильськ від батька, сіверські володіння якого, в такому разі, не обмежувалися одним Стародубом. Сином же Федора Патрикієвича, а можливо, братом, досить логічно визнати Василя Рильського; цей князь у Любецькому синодику поминається всього через один запис після Патрикія Давидовича Стародубського з сином Іваном (їх розділяє лише ім'я кн. Бориса Михайловича Тверського, † 1395).[71] Також вірогідним є припущення С.-М. Кучинського, що у 1408 р., під час від'їзду до Москви Швитригайла, а також кількох дрібних князів Чернігівської землі, Василь Рильський зберіг вірність Литовській державі. Саме через це ані він, ані рильські бояри, на відміну від бояр деяких інших сіверських міст, не згадується в літописному повідомленні про цю еміграцію[72].

У тому ж повідомленні 1408 р., відразу після Патрикія та Олександра Звенигородських, виступає кн. Федір Олександрович з Путивля[73]. Як припустив М. С. Грушевський, він міг бути сином Олександра Патрикієвича Стародубського, оскільки в сусідньому Рильську (в тексті очевидна описка чи друкарська помилка – «в Путивлю») сидів син Патрикія Федір († 1399).[74] Ця ж версія, як доведений факт, була прийнята і в польській історіографії[75]. Остаточно вона підтвердилася після публікації пом'янника Введенської церкви Києво-Печерської лаври, де записано «князя Феодора Александровича, Стародубского», який міг бути лише сином Олександра Патрикієвича[76]. Найвірогідніше, що Федір Олександрович отримав Путивль від вел. князя Вітовта, після смерті батька у 1407/1408 р., замість конфіскованого у Олександра Стародуба. Принаймні Путивль навряд чи міг належати ще самому Олександру Патрикієвичу, оскільки з XIV ст. це історично сіверське місто адміністративно входило до складу Київської, а не Сіверської землі[77]. Що ж стосується титулування Федора Олександровича у пом'яннику князем Стародубським, то навряд чи його можна сприймати лише як родове «прізвище», які у князівському середовищі того часу практично ще не вживалися. Скоріш за все, Федір повернувся з Москви до ВКЛ разом зі Швитригайлом у 1410 р.[78], після чого й отримав від Вітовта свою родову «отчину» – Стародубське князівство. У такому разі Федір Олександрович помер не пізніше 1422 р., коли з титулом князя Стародубського («dux Starodubensis») вперше виступає вже Сигізмунд, молодший брат Вітовта[79].

1. Синодик Любецкого Антониевского монастыря. – Чернигов, 1902 (факсимільне видання). – Арк. 20; Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври // Лаврський альманах. – К., 2007. – Спецвипуск 7. – С. 18 (запис практично повторює цитований з Любецького синодика).

2. Він також записаний у Введенському пом'яннику, але без титула «Стародубського» (Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. – С. 19).

3. ПСРЛ. – М., 2000. – Т. III. – С. 379, 389; М., 2000 [Пг.-Л., 1915-1929]. – Т. IV. – Ч. 1. – С. 345, 347 (новгородці прийняли московських намісників, після чого Патрикій, очевидно, змушений був покинути місто).

4. Уперше версію про «Гліба-Давида Наримунда Гедиміновича» запропонував архієпископ Філарет (Гумілевський), хоча він, слідом за кн. П. Долгоруковим, помилково вважав Патрикія не сином, а онуком Наримунта (Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. V. – С. 44, прим. 66). Надалі Патрикія Давидовича з Патрикієм Наримунтовичем-Глібовичем ототожнювали В. Б. Антонович, Р. В. Зотов, М. С. Грушевський, Ю. Пузина, С.-М. Кучинський, Ф. М. Шабульдо, О. В. Русина та інші. Тієї ж думки раніше дотримувалися і ми (Келембет С. М. Сіверські князі Наримунтовичі // Сіверянський літопис. – 2011. – № 2).

5. Wolff J. Rod Gedimina. – Krakow, 1886. – S. 17 (утім, тут автор помилково відносив Патрикія до роду північно-руських кн. Стародубських, нащадків вел. кн. Володимиро-Суздальського Всеволода «Велике гніздо»); Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права // Журнал Министерства народного просвещения. – 1893. – Декабрь. – С. 274, прим. 2; Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów. – Poznań;Wroclaw, 1999. – S. 29.

6. Литвина А. Ф. Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X – XVI вв. – М., 2006. – С. 114 (тут наведені, лише для XI ст. два приклади існування в одній сім'ї двох братів – Гліба і Давида).

7. *Новг. I лет., 6841 г.* // ПСРЛ. – Т. III. – С. 345.

8. Смоленские грамоты XIII – XIV веков. – М., 1963. – С. 70.

9. Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI столетия) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1892. – Кн. VI. – Отдел 3. – С. 11. Так само і у пізнішому Введенському пом'яннику (Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. – С. 22).

10. Horoszkiewicz R. Notatki heraldyczne ze wschodniego Polesia // Miesiecznik Heraldyczny. – 1930. – № 8. – S. 155; Puzyna J. Potomstwo Narymunta Gedyminowicza // Miesiecznik Heraldyczny . – 1932. – № 10. – S. 185.

11. ПСРЛ. – СПб., 1856. – Т. VII. – С. 254; цей же розпис міститься і в московських родовідних книгах.

12. ПСРЛ. – М., 2001. – Т. V. – Вып. 2. [Псковские летописи. – М., 1955. – Вып. 2]. – С. 121.

13. Wolff J. Rod Gedimina. – Krakow, 1886. – S. 18 (витяг з акту наведений у старій праці Ш. Окольського).

14. Długosz J. Opera omnia. – Cracoviae, 1876. – T. XII. Historiae polonicae libri XII. T. III. – P. 172. В старому польському перекладі тут допущено грубу помилку – «Patrycy syn *Daniela*» (Długosz J. Dziejów polskich ksiąg dwanaście / Przekład K. Mecherzyńskiego. – Kraków, 1868. – T. III. Ks. IX, X – S. 162).

15. Утім, і в цьому випадку Длугош, очевидно, не зміг утриматися від характерних для нього «доповнень» свого першоджерела. Так, серед литовських князів, синів Гедиміна, у звістці фігурують також кілька його онуків, які жили значно пізніше: Ольгерд, Кейстут, Корибут (насправді – син Ольгерда), Патрикій (помилково вважав його сином Гедиміна), Любарт, Суривіл та Бутав (останні двоє – насправді Кейстутовичі).

16. Scriptores rerum Prussicarum. – Leipzig, 1863. – Bd. 2. – S. 522. За Длугошем, кн. Patrikyg ще раніше, у 1348, 1353 та 1354 рр. брав участь у походах Ольгерда та Кейстута на Пруссію, причому у першому випадку він названий їхнім братом (Długosz

J. Opera omnia. – T. XII. – P. 231, 247, 248). Однак єдиним джерелом Длугоша про ці події, без сумніву, була саме Хроніка Віганда; тим часом у латинському перекладі останньої, зробленому, як добре відомо, спеціально на замовлення Длугоша, ніякий Патрикій не згадується. Очільниками першого походу 1352 р., який у Длугоша помилково віднесений ще до 1348 р. (пор. подробиці), у Віганда виступають лише «reges Lithwanorum». Похід 1353 р. на Resel (Resil) очолили «обидва язичницькі королі (ambo reges paganorum)», тобто Ольгерд та Кейстут. Нарешті, похід 1354 р. на Wartenberg, за Вігандом, також здійснили «Kynstute, Algard cum bayoribus etc. (з боярами і т. д.)» (Scriptores rerum Prussicarum. – Bd. 2. – S. 516-518, 520). Без сумніву, в усіх трьох випадках ім'я Патрикія є домислом самого Длугоша, досить характерним для цього хроніста; це тим більш очевидно, що учасником походу 1354 р. названий також кн. Скиригелло – особа для даного часу цілком фантастична. Пізніше ім'я Патрикія також фігурує у Длугоша майже в усіх повідомленнях про литовсько-орденські війни, в т. ч. й тоді, коли у Віганда воно відсутнє.

17. Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego. – Warszawa, 1863. – S. 73-74, № LXXX (Datum et actum in Grodno feria tercia proxima infra octauas Beati Laurencij Martiris gloriosi).

18. Codex diplomaticus Prussicus. – Königsberg, 1848 – Bd. 3. – S. 115, № 87; див. також про цей епізод: Scriptores rerum Prussicarum. – Bd. 2. – S. 525.

19. Scriptores rerum Prussicarum. – Bd. 2. – S. 527-528; Bd. 3. – S. 80.

20. Scriptores rerum Prussicarum. – Bd. 2. – S. 544-545.

21. Scriptores rerum Prussicarum. – Bd. 2. – S. 549.

22. Długosz J. Opera omnia. – T. XII. – P. 406; ця звістка повторена у більш пізніх хроніках: Miechowita M. Cronica Polonorum. – Kraków, 1521. – P. CCLXIIII; Cromeri M. De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX. – Basileae, 1555. – P. 349. Інші сини Кейстута тут перераховані правильно, однак Бутав Кейстутович помилково віднесений до синів Ольгерда, так само, як Наримунт і Любарт реально – сини Гедиміна.

У Хроніці Биховця серед синів Кейстута згадується Андрій Горбатий Полоцький, насправді – син Ольгерда (ПСРЛ. – Т. XXXII. – С. 43). Зазначимо, що у Євреїновському літопису, єдиному, де міститься перелік Ольгердовичів, аналогічний з Хронікою Биховця, серед Кейстутовичів поіменно названі лише Вітовт, Андрій Полоцький і Жигимонт, про інших же сказано: «А три в молодости своей без плоду и без удѣлов померли» (ПСРЛ. – Т. XXXV. – С. 223, 224). У Хроніці ж Биховця замість цих анонімних князів фігурують Патрикій, Товтивил та Войдат – так само, як у Длугоша. Оскільки вказана хроніка відома лише з видання Т. Нарбута, а останній «прославився» дуже вільним відношенням до своїх джерел і навіть прямими фальсифікаціями, то цілком можливо, що імена трьох Кейстутовичів «додав» з Длугоша сам Нарбут. Це тим більш вірогідно, що ні Патрикій, ні Товтивил, ні Войдат у литовсько-руських літописах жодного разу більше не згадуються. Не можна цілком виключати й того, що їх імена запозичив з польської хронографії (Мєховського чи Кромера) сам автор Хроніки Биховця.

У Хроніці Стрийковського перелік синів Кейстута повністю повторює Длугоша. Однак про Патрика Кейстутовича тут наведено додаткові відомості: його уділом були «Bransko, Zurasz i Stramele» (на Підляшші), а сам князь, «провівши великі війни з прусськими хрестоносцями», начебто був вбитий татарами у 1398 р. (Stryjkowski M. Kronika polska, litewska, zmodska i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – T. II. – S. 58). Це – одне з тих «оригінальних повідомлень» Стрийковського, достовірність яких є більше ніж сумнівною; зокрема, якщо Патрик, брат вел. князя Вітовта, загинув у 1398 р., то чому він жодного разу не згадується у джерелах протягом 1380 – 1390-х рр.?

Відзначимо ще, що у старій польській історіографії впевненість у тому, що Патрикій був сином Кейстута, була настільки міцною, що призвела навіть до «виправлення» тексту джерела. За Вігандом і Длугошем, незабаром після походу 1352 (за Длугошем 1348) р. аналогічний похід на Пруссію здійснив анонімний князь Смоленський, який у ньому і загинув. Й. Фогт та Е. Рачинський, перші видавці Віганда, чомусь ототожнили цього князя з Патриком Кейстутовичем (Chronica

Wigandi Marburgensis: Kronika Wiganda z Marburga. – Poznanie, 1842. – S. 94-95), мабуть, на підставі свідчення Длугоша про участь Патрикія у попередньому поході. Однак у Віганда *загиблий* князь Смоленський ясно названий «filius fratri sui», тобто сином брата Кейстута (Scriptores rerum Prussicarum. – Bd. 2. – S. 518). Тим часом у виданні Фогта-Рачинського замість цього стоїть просто «filius» (син), а у польському перекладі говориться, що князь Смоленський «ледве не загинув»! (Chronica Wigandi Marburgensis: Kronika Wiganda z Marburga. – S. 95-96). З цього видання дану грубу помилку перейняв І. Данилович, у якого вказано, нібито Віганд називає Патрика 1352 р. «Rex de Smalentz», а останнього – сином Кейстута (Daniłowicz I. Skarbiec diplomatów papiezkich, cesarskich, krolewskich, książęcych... – Wilno, 1860. – T. I. – S. 193-194, № 400).

23. Wolff J. Rod Gedimina. – Krakow, 1886. – S. 62.

24. D ugosz J. Opera omnia. – T. XII. – P. 231.

25. Wasilewski T. Synowie Giedymina w. ks. Litwy a następstwo tronu po nim // Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska. Sectio F. Historia. – 1990. – № 45. – S. 185-186, 192-194.

26. Tęgowski J. Czyim synem był książę grodzieński Patryk ? // Venerabiles, nobiles et honesti. Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej. – Toruń, 1997. – S. 59-67.

27. Інший Олександр, Коріатович, у цей час діяв далеко на півдні – на Поділлі. Навряд чи з хрестоносцями міг воювати й Олександр Четвертенський (згадується 1388 р.), один з дрібних волинських князів.

28. Неодноразово згадується протягом 1314 – 1326 рр. (Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской. – М., 1997. – С. 173-186, по покажчику). Про те, що Давид був князем, див. у Псковських літописах під 6831 (1323) р. (ПСРЛ. – М., 2001. – Т. V. – Вып. 2 [Псковские летописи. – М., 1955. – Вып. 2]. – С. 22, 23).

29. Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской. – С. 184.

30. Puzyna J. Narymunt Gedyminowicz // Miesiecznik Heraldyczny. – 1930. – № 3. – S. 36 (посилання на роботи Коцебу та Халецького).

31. ПСРЛ. – М., 2001. – Т. V. – Вып. 2 [Псковские летописи. – М., 1955. – Вып. 2]. – С. 22, 23.

32. ПСРЛ. – М., 2000 [Пг., 1922]. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 138.

33. Детальніше див.: Келембет С. М. Сіверські князі Наримунтовичі // Сіверянський літопис. – 2011. – № 2. – С. 4-5. До наведеного тут огляду історіографії з питання, коли саме Патрикій (нібито Наримунтович) отримав Стародуб, додамо ще припущення Я. Теньговського, нібито це могло статися після литовського походу 1369 р., під час якого загинув кн. Семен Дмирович Крапива Стародубський (Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów. – Poznań;Wroclaw, 1999. – S. 30-31). Дослідник не знав, що названий князь належав до роду північноруських кн. Стародубських, які не мали нічого спільного з сіверським Стародубом.

34. Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420 / Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Kraków, 1896. – T. XV. – S. 76.

35. ПСРЛ. – М., 1980. – Т. XXV. – С. 61, 85, 97 і т. д.

36. Ліцкевіч А. У. «Мемарыял Вітаўта» – першая хроніка Вялікага княства Літоўскага // Беларуская думка. – 2009. – № 2. – С. 94.

37. Scriptores rerum Prussicarum. – Bd. 2. – S. 700.

38. Scriptores rerum Prussicarum. – Bd. 2. – S. 699.

39. Scriptores rerum Prussicarum. – Bd. 2. – S. 706-707. Відсутність князівського титулу нас бентежити не повинна, оскільки відразу після Олександра згадується, також без титулу, «Ongemundes hoff Galschan», тобто кн. Іван Ольгимунтович Гольшанський.

40. Scriptores rerum Prussicarum. – Bd. 2. – S. 549.

41. Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420

/ Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Kraków, 1896. – T. XV. – S. 76.

42. Ця поручна грамота відома лише з регести в Інвентарі Краківського коронного архіву, укладеному Я. Замойським в 1560-х рр., див.: Halecki O. Z Jana Zamojskiego inwentarza archiwum koronnego // Archiwum Komisji Historycznej. – Kraków, 1919. – T. XII. – Czesc I. – S. 166. О. Халецький викладає її зміст так: «Poręczenie kniaziów: Dymitra, Michała Jawnutiewicza, Olgimunta i Aleksandra Patrykiewicza, oraz szeregu bojarów (m. i. «Montwil *magni ducis* Skirgalonis boiari») za Bartosza Kojlutowicza, datowane z Wilna, «feria sexta», bez podania roku». Грамота була укладена не раніше грудня 1388 р., коли до Литви повернувся з Москви Дмитро Ольгердович Старший (очевидно – перший з поручителів), і не пізніше 1392 р., коли Скиригайло втратив посаду намісника у ВКЛ і відповідний їй (у руськомовних актах) титул великого князя.

43. Długosz J. Opera omnia. – T. XII. – P. 502.

44. Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – T. II. / Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Kraków, 1891. – T. XII. – S. 471. Зміст обох джерел практично співпадає, аж до точної дати угоди.

45. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. IV. – С. 173, 474.

46. Карамзин Н. М. История государства Российского. – СПб., 1842. – Кн. II. – T. V. – Стб. 100, прим. 254. Очевидно, ця звістка запозичена зі втраченого Троїцького літопису, оскільки у всіх інших літописах вона відсутня. Правильність перекладу року на січневий від Р. Х. підтверджує повна дата у попередньому повідомленні (15 січня у понеділок).

47. Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae / Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Crakoviae, 1882. – T. VI. – S. 54; польський переклад: Daniłowicz I. Skarbiec diplomatów... – T. I. – S. 315, № 394.

48. Codex diplomaticus Lithuaniae, e codicibus manuscriptis, in archive secreto Regiomontano asservatis / Ed. E. Raczyński. – Vratislaviae, 1845. – P. 256 (за трансумптом 1419 р.); Daniłowicz I. Skarbiec diplomatów... – T. I. – S. 315, № 395.

49. Розов В. Українські грамоти. – К., 1928. – Т. І. XIV в. та перша половина XV в. – С. 61-62, № 34. Грамота видана 1400 р., у п'ятницю на кануні Обрізання Христового, тобто 31 грудня, яке у 1400 р. дійсно припадало на п'ятницю.

50. ПСРЛ. – М., 2004 [М.; Л., 1949]. – Т. XXV. – С. 231, і т. д.

51. Там само, с. 232.

52. Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae. – S. 136.

53. Там само, s. 150.

54. Барэйша Ю. Аб атрыбуцыі і датаванні дзвюх манет Алексінскаго скарбу // Банкаўскі веснік. – 2007. – Май. – С. 65-67; Зайцев В. В. Новые находки ранних монет Великого княжества Литовского в России // Средневековая нумізматика Восточной Европы. – М., 2007. – Вып. 2; Рябцевич В. Н. О монетах Новгород-Северского и Стародубского уделов Великого княжества Литовского (последняя четверть XIV в.) // Там само, с. 138-159; Зайцев В. В. «Северские» монеты с «княжеским знаком», 80-е гг. XIV в. // Нумизматика. – 2011. – № 1. – С. 18-20 (відносить до карбування Стародубського князівства, можливо, ще Патрикія Наримунтовича, двосторонні анепіграфні наслідування з «князівським знаком», більшість яких знайдено на півдні Брянської області). Крім того, низку екземплярів цих монет можна зустріти в мережі Інтернет, напр. один з кращих: http://rus-moneta.ru/big_g.php?mon_id=2866. «Князівський знак» на монетах Олександра Патрикієвича, порівняно з монетами Корибута, хоча дуже і дуже незначно, все ж дещо видозмінений, нагадуючи собою «процвітлий хрест».

55. Długosz J. Opera omnia. – T. XII. – P. 571.

Зазначимо, що в історіографії існує думка, нібито Брянськ раніше також належав Олександру Патрикієвичу, за Ф. І. Леонтовичем – протягом 1399 – 1401 рр., за С.-М. Кучинським – після 1401 р. Кучинський вважав, окрім того, що Олександр володів ще і Черніговом! Про безпідставність і неприйнятність цих припущень див.: Русина

О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 106-107; Келембет С. М. Сіверські князі Наримунтовичі // Сіверянський літопис. – 2011. – № 2. – С. 6.

56. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 237, і т. д.

57. Детальніше див.: Келембет С. М. Сіверські князі Наримунтовичі. – С. 5, 7-8.

58. Писцовые книги XVI века. – СПб., 1877. – Ч. 1. – Отд. II. – С. 889.

59. Список населённых мест Российской империи. – XXIX. Орловская губерния. Список населённых мест по сведениям 1866 года. – СПб., 1871. – С. 19.

60. Археологическая карта России. Орловская область. – М., 1992. – С. 19, 23.

61. Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 105-106; Келембет С. М. Сіверські князі Наримунтовичі. – С. 8; Беспалов Р. А. «Новое потомство» князя Михаила Черниговского по источникам XVI – XVII веков (к постановке проблемы) // Проблемы славяноведения. – Брянск, 2011. – Вып. 13. – 80, 82-83.

62. Р. В. Зотов, М. С. Грушевський, С.-М. Кучинський. З останніх робіт: Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 100-104; дослідниця доходить висновку, що, «названий у літописах князем Звенигородським, Патрикій Наримунтович ніколи ним не був».

63. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od konca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S. 620; Беспалов Р. А. «Новое потомство» князя Михаила Черниговского по источникам XVI – XVII веков (к постановке проблемы) // Проблемы славяноведения. – Брянск, 2011. – Вып. 13. – 80, 82-83. Р. А. Беспалов ґрунтується на даних родовідного розпису Діонісія Звенигородського (близько 1530 р.), до якого включене літописне повідомлення 1408 р., але з грубими помилками та доповненнями. Зокрема, тут Патрикій названий князем не Звенигородським, а Карачевським та Хотимським, а його брат Олександр – Карачевським та Звенигородським. Дослідник вважає ці титули реаліями початку XV ст. Однак ще М. Є. Бичкова показала, що повідомлення у розпису Діонісія, порівняно з літописним, жодних достовірних даних не містить. Напр., учасниками зустрічі емігрантів під Москвою, явно «доданої» укладачем розпису, названі два боярини, з яких один на той час знаходився в «опалі», а інший помер ще у 1390 р. (Бычкова М. Е. Состав класса феодалов в России в XVI в. – М., 1986. – С. 40-41, 74).

64. Саме тому деякі дослідники вважали Патрикія Звенигородського або племінником Патрикія Наримунтовича, сином Олександра Наримунтовича, який згадується у 1338 р. (Г.-Ф. Мюллер), або навіть онуком, сином Олександра Патрикієвича (Ю. Пузина) (детальніше див.: Келембет С. М. Сіверські князі Наримунтовичі. – С. 7; раніше ми також підтримували цю версію).

65. ПСРЛ. – М., 2000. – Т. III [Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М;Л., 1950]. – С. 389.

66. Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. – М., 1851. – Кн. X. – С. 136, 222 (московські родовідні книги).

67. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 214.

68. Дані з мережі Інтернет.

69. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври // Лаврський альманах. – К., 2007. – Спецвипуск 7. – С. 19.

70. ПСРЛ. – Т. IV. – Ч. 1. – С. 386; М., 2000 [СПб., 1897]. – Т. XI. – С. 174. У більшості інших літописів Федір Патрикієвич помилково названий князем Волинським, оскільки до нього віднесено титул попереднього у переліку князя, Дмитра Даниловича (Волинського-Острозького); це добре видно з порівняння текстів.

71. Синодик Любецкого Антониевского монастыря. – Чернигов, 1902 (факсимільне видання). – Арк. 20. Про смерть кн. Бориса Михайловича Тверського див. напр.: ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 222. Щоправда, у Введенському пом'яннику після Бориса Михайловича, перед Василем Рильським, записані ще князі Дмитро Друцький (згадується у 1373 р.), Данило Романович Новосильський (початок XV ст.) та якийсь Всеволод Устийський (Поменник Введенської церкви в Ближніх пе-

черах Києво-Печерської лаври // Лаврський альманах. – К., 2007. – Спецвипуск 7. – С. 18). Який же порядок був у спільному протографі обох синодиків, ми не знаємо.

72. Детальніше про історіографію цього питання див.: Келембет С. М. Сіверські князі Наримунтовичі. – С. 8.

73. «Кн. Патрикѣй Звенигородский и кн. Александръ Звенигородский *же, и* ис Путивля кн. Федоръ Александрович (...)» (ПСРЛ. – М., 2001. – Т. VI. – Вып. 2. – Стб. 28; М., 2005 [СПб., 1910]. – Т. XX. – С. 225). Саме таким слід визнати початкове читання наведеної цитати. Тим часом в інших зведеннях виділені курсивом сполучники «же и» відсутні; але якщо деякі видавці правильно проставили знак коми, який у давньоруських текстах не вживався, після слова «Звенигородский» (ПСРЛ. – Т. VIII. – С. 82; Т. XXIV. – С. 174), то інші (напр. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 237) – після слів «из Путимля», які, таким чином, стали відноситися до попереднього князя Олександра Звенигородського. Саме собою перебування у південному Путивлі Олександра Звенигородського досить сумнівне. До того ж, у такому випадку Федір Олександрович, на відміну від всіх інших князів у переліку, «залишається» без вказівки на своє удільне володіння.

74. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 455.

75. Puzyna J. Potomstwo Narymunta Gedyminowicza // Miesiecznik Heraldyczny. – 1931. – № 5. – S. 109, і т. д.

76. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. – С. 18-19. Сам Олександр Патрикієвич записаний у пом'яннику дещо нижче, через три імені після Федора Олександровича. Але хронологічна система у цій частині пам'ятки містить грубі «збої» навіть для князів однієї родинної лінії. Досить сказати, що кн. Роман Новосильський, записаний безпосередньо перед Федором Олександровичем, поминається *після* своїх двох синів, Данила та Василя Романовичів Новосильських, і навіть після онука Василя Львовича, а батько останнього, Лев Романович Новосильський – взагалі більш ніж через двадцять імен після сина! (там само).

77. Детальніше див.: Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – С. 108-109.

78. ПСРЛ. – Пг., 1922. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 186.

79. Dogiel M. Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae. – Vilnae, 1764. – T. IV. – P. 114, № 90.

В статье предлагается новая версия происхождения первого князя Стародубского в составе Великого княжества Литовского – Патрикия Давидовича. Собраны и проанализированы все сведения, которые сохранились в источниках об этом князе, а также его сыновьях и внуках.

Ключевые слова: Любецкий синодик, Виганд Марбургский, Ян Длугош, Кейстут Гедиминович, Тевтонский орден, Стародубское княжество, Рыльское княжество, Звенигород.

Kelembet S. M. The Princes Starodubskiy and Ryl′skiy: the mid – XIVs – the early XVs centuries.

The First Starodubskyi Prince in the Grand Lithuania Duchy was Patrykiy Davydovych who, in this title, was known only by its record in Lyubetskiy sinodik and pomyannik of Vedenska Kiyevo-Percherska Lavra church. In the historiography this prince,usually was identified Patrykiy Narymuntovych, grandson of Grand Lithuania Duke, Gediminas. Narimunt had a Christian name of Glib, which was considered as a synonym of the name David as one of the first ancient Holy Prince Glib Volodymyrovych, in baptism was called David.

However, nowadays it is proved that in the pre-Mongol period names Glib and David began to be used separately, each as princely, and christening. In sources of different types, at that time the most ancient pomyannik of the Kiyevo-Percherska Lavra, Narimunt appears with a name Glib, and his brother was called as Yuriy Glibovych. So Patrykiy Narimuntovych-Glibovych had no relation to Patrykiy Davydovych Starodubskyi.

The Prince Patrykiy who was Keystut Gediminovich deputy in Horodne is repeatedly mentioned in sources of the Teutonic Order during 1350- the 1360th years, and in 1365 received new possession «in Russian land».

In Polish historiography he was identified with Patrykiy Keystutovych (mythical), then with Patrykiy Narimuntovych. In fact there are good arguments in favor of this Prince who was identical to Patryckiy Davydovych.

Prince David as his father can be recognized the commander Gedymin, and also the Governor Horodenskyi. After removal from the Horodne Patryckii Davydovych, a vassal of Keystut, got the siverskyi Starodub. That was in conformity with the agreement between the Grand Duke Olgerd and Keystut that all newly acquired land, and thus Siverschyna, they will be shared with each other in half.

The second part of the aricle are collects and analyses all the information having preserved in the sources about Patrykyi Davydovych's sons and grandsons Princes Starodubskyi and Rylskyi. More over, on the bottom of Vedenska Kiyevo-Pecherskaya Lavra Church monument it is established the existence of the previously unknown Prince Starodubskyi – Fedor Oleksandrovych, Patrykyi's grandson.

Key words: Lyubetskiy sinodik, Wigand of Marburg, Jan Długosz, Keystut Gediminovich, the Teutonic Order, the Principality of Starodubs'k, the Principality of Ryl'sk, Zvenigorod.

ДО 70-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477)

Ірина Еткіна

●

ХОРОЛЬСЬКИЙ РАЙОН ПОЛТАВЩИНИ У 1942 р. (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка)

У даній публікації вперше оприлюднений черговий уривок щоденника сільського вчителя Д.З. Браженка часів Другої світової війни. У передмові матеріали даного уривка співставлено з іншими джерелами та даними наукової літератури, увага приділяється проблемам економічного визиску окупантами українського села, примусового вивезення жителів сіл на роботи до Німеччини, становища сільських шкіл під окупацією.

Ключові слова: щоденник, німецька окупація, податки, грошова реформа, повсякденне життя селян, сільська школа, примусове вивезення.

Дана публікація є продовженням оприлюднення щоденника Дмитра Браженка часів німецької окупації [4;5;6;7]. Хронологічні рамки даного уривка – 22 серпня 1942 р. – 29 грудня 1942 р. – обумовлені переїздом родини Браженків із Чернігівщини до Хорольського району Полтавської області та закінченням календарного року, який автор щоденника завжди намагався для себе осмислити.

Для науковців щоденник Дмитра Браженка дає унікальну можливість порівняти окупаційний режим на Чернігівщині, тобто у зоні військового управління та на Полтавщині, у Райхскомісаріаті «Україна», очима пересічного обивателя, який був достатньо спостережливим та педантичним у записах найдрібніших подій власного життя та оточуючої дійсності, а також емоційних оцінок тієї ситуації, що відчував сам та помічав за своїми односельцями. Не минуло і двох тижнів перебування на своїй малій батьківщині, як Дмитро Браженко робить чіткий висновок, що на Полтавщині набагато спокійніше, ніж на Чернігівщині [10 вересня 1942]. Кидається у вічі, що чи не кожна сторінка щоденника, що писався навесні-влітку 1942 р. була переповнена подіями, пов'язаними з партизанським рухом на Чернігівщині, відповідними репресіями з боку німців, постійною тривогою та жахом місцевого населення. З переїздом до Хорольського краю все це зникло: жодного слова про партизан, жодного розстрілу або серйозних репресій автор щоденника тут не помічав, зазначаючи, що і до щоденника нема чого записувати.

Однак очікуване полегшення не прийшло: економічна ситуація була значно гіршою, ніж на Чернігівщині. Зрозуміло, що для автора щоденників ідеалізація «краю галушників», де люди культурні, щедрі та швидкі на взаємодопомогу, розбилася об реалії воєнного часу, де кожний шукав власну стратегію виживання, і можливості для альтруїзму знаходили далеко не всі. Сімейна ситуація, де велика родина не в змозі була прийняти до материнської хати ще двох дорослих і двох дітей, примусила Браженка

© Еткіна Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства імені Олександра Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

погоджуватися на посаду завідуючого школою у сусідньому з Новоаврамівкою селі Вергуни Хорольського району. Поступово родина Браженків обживала нову квартиру при школі, холодну, сиру і мало пристосовану для проживання з малими дітьми. При повній відсутності господарства Браженки жили впроголодь.

Щоб хоч якось нагодувати свою родину, Дмитро Захарович постійно пересувався між необхідними установами та родичами у Хоролі, Ромодані, Новоаврамівці, Старій Аврамівці, х. Чеховому та Вергунах. Таким чином, він обізнаний з ситуацією чи не в усьому Хорольському районі. І ця ситуація була вкрай скрутною не лише для родини Браженків, що тільки-но переселилися, а практично для всього селянства. Якщо у Авдіївці, на Чернігівщині, громадське господарство ледь животіло, і селянство не поспішало виходити на заробітки трудоднів, то тут працювали навіть у неділю, тобто без вихідних. Робота зі збору врожаю і обмолоту починалася з самого ранку і тривала весь день. Дуня, дружина Браженка, також змушена була працювати таким чином у Новоаврамівці і постійно підганяла чоловіка переїжджати до Вергунів. За запізнення на роботу окупанти могли побити або оштрафувати на 500 рублів [27 вересня 1942]. З наукової літератури відомо, що подібні силові методи примусу селян широко використовувалися окупантами в Райскомісаріаті «Україна», де робочий день під час жнив становив по 16 – 18 годин і розпочинався у 5 – 6 годин ранку [9, с.492].

А ось у с. Вергуни колгосп (тобто громадське господарство) на середину 1942 р. вже розділили, але селяни не виказували великої радості з цього приводу і були «не против щоб назад організуватися» [1 вересня 1942]. Тобто у даному селі перейшли вже до другого етапу «планомірного переходу від більшовицького колективного господарства до товариські зв'язаних або самостійних селянських господарств» за законом «Про новий аграрний лад» від 15 лютого 1942 р. Якщо на першому етапі відбувся перехід від колгоспів та радгоспів до громадських господарств (в реалії зміна назви, яка серед селян не прижилася), то другий етап передбачав створення хліборобських спілок. Натомість автором щоденника використовується назва «підсобне господарство» щодо с. Вергуни. Станом на 1 грудня 1942 р., у Райхскомісаріаті «Україна» лише 10,4% громадських господарств перетворилися на хліборобські спілки [9, с.483-485]. Безсумнівно, обіцянками запровадити приватну власність на землю окупаційна влада намагалася створити соціальну базу «нового ладу». Але, як видно з даного джерела, селяни були не в захваті від нововведень. Причин цього було кілька. Одна з основних – продовольча політика німців, що здійснювалася через розгалужений німецький апарат керівництва сільським господарством та український цивільний апарат земельних органів, і була запрограмована на досягнення економічного зиску та нещадну експлуатацію українського села [9, с.479; 3, с.341].

Дмитро Браженко помічає, що селянин украй незадоволений фіскальною політикою німців. Якщо на початку окупації з села забирали «лишки», то тепер перевели селянина на «пайок», що становив у середньому 10 кг борошна на дорослого члена родини (якщо працездатні виконали необхідну кількість трудоднів) та 6 кг – на дитину. Крім того, селянин був з усіх сторін обкладений податками: 600 л молока, сотні яєць, кілька раз на рік оподатковувався м'ясом, податок на ловлю риби, неможливість забою власної свині, якщо ще одну не віддав окупантам і т. д. [23 вересня 1942]. Установлено навіть податок на утримання собаки у 105 рублів. Надзвичайно тяжкий податковий тягар, нав'язаний українському селянину, відомий в сучасній науковій літературі. У Райхскомісаріаті «Україна» селяни сплачували понад 12 видів лише грошових податків на рік. При чому якоїсь єдиної системи в цьому питанні не було, адже окупаційна влада в кожному районі встановлювала податки на свій розсуд. А норми поставок м'яса були такі, що у кожного селянського двору забиралося практично все м'ясо та сало. Таким чином, контроль за сільськогосподарським виробництвом був тотальним, і українське село потрапило у повну залежність від окупаційної влади. Історики приходять до висновку: у прифронтових областях, де господарювала військова адміністрація, визиск був меншим, оскільки залежав від поточних потреб армії, тому щось залишалося й селянам [9, с. 496-498]. У ситуації,

коли селянин виявився відчуженим від результатів своєї праці, обіцянки дати землю у приватну власність не справляли на нього жодного ефекту.

Крім фіскальної політики окупантів, природне прагнення українського селянина отримати землю у приватну власність гальмувалося відчуттям тимчасовості окупаційного режиму. Автор щоденників намагається передати це відчуття такими словами: «З ким не говориш, то не відчуваєш в нього палкого бажання щоб залишалося так як воно є, кожен сподівається що так не буде, що треба чогось особого ждати» [8 листопада 1942]. Причому це відчуття хиткості і тимчасовості ситуації було притаманне і старості с. Вергуни Павлу Семеновичу Глущенку, і самому Дмитру Браженку, який визнає своє розчарування. У даному уривку відчувається чітка самоцензура автора. Навіть паперу він боїться довірити думки, що і він, і інші селяни після страшних 30-х років готові були визнати і окупаційну владу, якби вона була хоч трохи людянішою, а тепер очікували «чогось особого», тобто повернення радянської влади. Тільки її повернення як очікували, так і боялися, бо не знали наскільки жорсткий режим буде встановлений нею.

На сторінках щоденника Дмитра Браженка знайшла відображення проблема грошової реформи, що впроваджувалася центральним емісійним банком України, що був створений окупаційною владою навесні 1942 р. у м. Ровно. З 1 червня 1942 р. цей банк розпочав випуск власних грошових купюр у карбованцях. Німці встановили співвідношення: 1 райхсмарка – 10 крб. На правому боці зовнішньої сторони банкноти було зображено: голови дитини (банкнота у 5 крб.), селянки (10 крб.), робітника (20 крб.), шахтаря (50 крб.), моряка (100 крб.) і хіміка (500 крб.) Українські карбованці приймалися для розрахункових операцій тільки на території Райхскомісаріату «Україна». Грошова реформа запроваджувалася і втілювалася таким чином, що практично дорівнювала конфіскації радянських грошей [1, с. 453-454]. Дмитро Захарович Браженко у с. Вергуни отримав завдання від старости збирати у селян радянські гроші і видавати їм карбованці. Але, як видно з джерела, селяни швидко зрозуміли, що їх укотре ошукують, і не поспішали міняти старі гроші: частково через невигідний курс, частково очікуючи зміну режиму.

Однією з найважливіших тем для автора щоденників залишалася освіта в українському селі, оскільки це було, без перебільшення, його покликання і його шматок хліба (під час окупації в буквальному сенсі слова у вигляді пайку з борошна та картоплі у розрахунку 300 г на кожного члена родини).

Вергунівська початкова 4-річна школа відкрилася, як і належить, 1 вересня. І відразу завідуючий зіткнувся з тією ж проблемою, що і в Авдіївці на Чернігівщині: населення не хоче відправляти дітей до школи. Причини ті самі: крайня бідність, зайнятість молодших школярів на роботах, у т. ч. пастушестві. Всі теоретичні викладки Дмитра Браженка про необхідність хоча б семирічного навчання та важливість науки для подальшої долі дітей розбивалися об небажання батьків водити дітей до школи у смутні часи.

Автор щоденників порівнює становище школи на Чернігівщині й Полтавщині. Виявляється, в Авдіївці він не цінував те, що було: влада виділила значні кошти (9 тис. руб.) на ремонт школи, велося окреме викладання німецької мови, завідуючий школою тільки викладав предмети, але не був класним керівником. У Вергунах усе було по-іншому, і без державної підтримки завідуючі шкіл були повністю залежні від старости села та місцевого господарства. Крім того, з'ясувавши ситуацію в навколишніх селах і районах, Браженко зрозумів, що єдиної шкільної програми і настанов щодо роботи шкіл у німців немає [14 вересня 1942]. А вже 23 вересня заняття припинилися без роз'яснення причин. Учителі залишилися без роботи, а Браженко на ставці у 150 руб., чого вистачало лише на півлітра олії за ринковими цінами. Тим часом окупаційна влада продовжувала вилучати зі школи книжки і навіть глобуси з метою їхньої перевірки і цензури. Таким чином, щоденник Дмитра Браженка підтверджує висновок істориків про те, що у військовій зоні проводилася ліберальніша освітня політика, ніж на території Райхскомісаріату. Це пояснювалося тим, що чимало військових поділяли думку А. Розенберга про необхідність гнучкішої окупаційної політики в Україні [2, с.146].

На сторінках щоденника знайшла продовження тема примусового вивезення сільського населення на роботи до Німеччини, оскільки Дмитро Браженко був уповноважений агітувати за добровільний виїзд селянства. З записів цілком зрозуміло, що Д. Браженко застав на Полтавщині далеко не першу хвилю вивезення. До свого обов'язку ставився як до вимушеної роботи і виконував формально, оскільки розумів, що листи з Німеччини про важкі роботи і погане ставлення німців та розповіді тих, хто через хворобу повернувся додому, мають на селянство більший вплив, ніж його агітація [9 листопада 1942]. Як і на Чернігівщині, вивезення на роботи було примусовим. В записах наступних днів автор неохоче, буквально одним рядком пише про свою вимушену агітацію, оскільки бачить сльози і співчуває односельцям, а можливо тут знову ж таки присутній момент свідомої чи підсвідомої самоцензури.

Щоденник Д. З. Браженка окреслює також проблему культурного життя селянства під час окупації. За чотири місяці автору щоденників удалося переглянути дві вистави у сільських будинках Новоаврамівки та Вергунів, поставлені місцевими драмгуртками. Хоч виступи подекуди виглядали слабенькими, все ж це була розвага для того часу, коли навіть патефони у населення були вилучені. Але подією півріччя, безперечно, було проведення свята врожаю. Готувалися до нього чи не весь листопад, але німці хвилювалися, щоб ця подія не співпала із жовтневими радянськими святами і їх не нагадувала. Впродовж усього листопада окупанти закривали очі на те, що селяни тягнуть з полів буряки для самогоноваріння, і селянство практично в кожному дворі завзято зайнялося цим промислом. І саме свято, що відбулося 28 – 30 листопада у с. Новоаврамівка, і постійне пияцтво селян напередодні і після нього Браженко пояснює прагненням забути горе, а не радістю. Український селянин сидів на просяному хлібі, не мав права зарізати свою свиню, бракувало закуски навіть під час свята, а в думках маячило можливе наближення фронту і ставлення радянської влади до тих, хто залишився під владою німців і на них працював. Свято врожаю відбувалося в багатьох українських селях, про що відомо із джерел особового походження, нерідко його влаштовували на честь розділу общинного господарства та наділення селянства землею. Німці пишно обставляли такі заходи, починаючи з виступів представника окупаційної влади, потім подяки з боку місцевих керівників і обов'язкового святкового обіду [8, с.161]. Можливо, подібний початок події мав місце і в Новоаврамівці, але святкування було розділене на окремі гуртки, і автор щоденника потрапив до хати, де збиралася молодь, тому урочистих моментів він не застав.

Даний уривок дає можливість для історика не лише отримати матеріал про соціально-економічне становище, рівень культури та освіти в українському селі під час окупації, а й простежити обрану стратегію виживання для конкретного обивателя та його родини. Закинутий у чуже село майже без засобів існування, він будує свої відносини з місцевим керівництвом села, керівництвом районних установ у Хоролі, односельцями, родичами, спрямовані на те, щоб вижити. Подекуди вдається до крадіжок картоплі та буряків, подекуди до невеликої брехні задля отримання пайків у обох селах, подекуди до умовлянь старост села та підсобного господарства швидше відремонтувати квартиру. Йому приходиться просити допомоги у родичів, гнати горілку як діючу валюту, агітувати до роботи у Німеччині, хоч це викликає особисту відразу, читати окупаційну газету між рядків, щоб передбачити, як діяти далі, і т. д. Саме такий неповторний індивідуальний досвід дає можливість науковцям реконструювати повсякденне життя населення у критичні моменти історії, показати його у всій складності без спрощених схем та навішування ярликів «колаборантів» та «окупаційних пособників».

1. Вєтров І. Фінансово-економічна політика окупаційної влади в Україні // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 1. – С. 446 – 474.

2. Голиш І., Голиш Л. Трагедія знівеченого дитинства // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько; – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 2. – С.127 – 174.

3. Гончаренко О., Лисенко О, Першина Т. Система управління окупованими територіями України // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 1. – С. 319 – 367.

4. Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини на початку німецької окупації (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2013. – №2. – С.71-89.

5. Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини наприкінці 1941 р. (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2014. – №1 –3. – С.90-119.

6. Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини у 1942 р. (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2014. – №5. – С.158-216.

7. Еткіна І. Чернігівщина напередодні німецької окупації очима сільського вчителя (Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2012. – №3-4. – С.44-60.

8. Нагайко Т. Життя селян на окупованій території України в роки Другої світової війни (на матеріалах центральних областей) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. редактор В. А. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 11. – К., 2008. – С. 148 – 165.

9. Перехрест О. Сільське господарство України в період нацистської окупації // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 1. – С. 475-511.

Щоденник Д. З. Браженка

22го СЕРПНЯ

Ще не зійшло сонце, як ми вже були на ногах і рушили в далеку дорогу. Починаючи з самого Коропа в очі кидається така картина: по шляху, та й на полі бачиш одні лише ребра з автомашин, танки підбиті, пушки та інше негодне воєнне спорядження, що їх колись мали червоні і покидали під час бою минулого року. Найбільше ці страхітливі сліди війни можна бачити в с. Макіївка* під Батурином, де лежать боком чи стоять підбиті танки й десятками ребрами лежать автомашини. В цьому ж селі в час бою багато згоріло хат. З Макіївки через луг будують великий міст. Не приходилося і бачити такого моста. Більше кілометра буде довжиною. На ночівлі залишилися за Батурином в 9 км в с. Метченки**.

Дорогою прийшлося зробити лишніх 5 км. В'їхали в х. Пуста Гребля, а там карантін на коней. Прийшлося трохи вертатися і брати вліво через с. Утюшу***.

23го СЕРПНЯ

Ще не повидніло як поїхали з Метченків. Була сьогодні неділя. Ми з собою веземо з пуд муки. Я б'ю ціль, щоб обміняти її в Бахмачі на сіль. Недоїзжаючи до переїзду, поснідавши я й рушив веломашиною вправо за 8 км в Бахмач на базар.

Прибуваю туди. Але мука вже не грає такої ролі, як тиждень тому назад. Так і не вдалося проміняти колиб ще не спішив. На все ціни високі. Здебільшого все йде на товарообмін, та того чого багато продають за гроші. Так за літру молока просять 20

* правильна назва – с. Матіївка (сьогодні Бахмацького району).

** правильна назва – с. Митченки (сьогодні Бахмацького району).

*** правильна назва – с. Атюша (сьогодні Коропського району.

крб., за десяток яєць 70 крб. Порошок красільний – 15 крб. і т.д. Стакан солі 40 крб.

Не радує мене і людей що оселюють села по шляху нашого слідування, це відсутність дощу. Все горить. Картопля плоха, особливо це замітно за Бахмачем і до самого Красного Колядина в якому ми зупинялися ночувати. Озимина абож була не доброякісно посіяна або вимерзла і вродила плохо. На сотих хто посіяв зернові, відбирали й здавалось в заготовку.

Що як таке й на Полтавщині? Скрутно мені прийдеться. Чуть не весь день перемінно везу то Валю, то Ніну.

24 СЕРПНЯ

Ще не посвітало як вибула підвода з Красного Колядина. Правда я ще веломашиною було задержався. Дньом встановлюється сильна жара. Сонце невимовно пече. Огородина відчуває велику потребу в вологості. Люди з страхом дивляться на цю природну стихію.

Їдучи на Полтавщину наочно бачиш як змінюється побут, звичаї і образ життя, їх заняття. Так ще з Рождественного появилися тини, що зв'язано з відсутністю лісу. Кидається в очі розведення населенням гусей від Макіївки і аж до Волошівки*. Махорку садять починаючи приблизно з Тиниці і до Лохвиці. Ще в Батурині і вози здебільшого пароконні. Особливо з Талалаєвки появляється характерний обичай полтавця. Тут уже хатки біленькі з глини з вишневим садочком навколо й квітами.

За сьогоднішній день нічого особливого в дорозі не трапилось. Мучить тільки ця дорога, особливо дітей, та ще в таку жару. Мене весь день тривожило душу відношення до мого прибуття додому. Адже там без нас сімейка 8 душ, та нас 4! Коли б ще хоч урожай добрий.

Сьогодні в Талалаєвці читав газету. Війна набирає все більших розмірів. Німці наступають на Кавказ, а в районі Ржева ведуть тяжкі оборонні бої. У Франції була спроба висадити десант англійців, американців, канадців і військ Де-Голя**, але розбитий.

Ночувати зупинилися в бригаді с. Волошівка.

25 СЕРПНЯ

Сьогодні після сходу сонця прибули в Полтавську область. Ступень за ступенем ідеш вперед. Незамітно на перший погляд, але на п'ятий день подорожі відчуваєш, що способи обробітку землі змінилися. Відчуваєш що як дише край «галушників» полтавським повітрям.

Переїхали сьогодні Лохвицю. Місто незначне. Вечером приїхали в Сенчу і рішили їхати до с. Часниківки, де живе сім'я мого підводчика. Приїхали туди годин у десять, де й залишилися ночувати.

26 СЕРПНЯ

Договорив підводчика щоб він довіз нас до Ромодану, а там 25 км додому. Ранком написав йому доручення одержати 0,05 га мого огороду за його труди в доставці. Годин у 8 і вирушили в Ромодан. Годин у 3 були там. Велосипедим було їх випередив і ліг відпочити, і заснув. Чуть не під самим Ромоданом наздогнав підводу, проливаючи пота. Покричала тоді на мене Дуня.

Прибули в Ромодан годин у 3. Доки влаштувалися з «квартирою», дякувати старостам села, що влаштували вони мою сім'ю у кінному сараї без дверей. Хуже за свиней вважають людей. Я суперечив цьому. Але вперлись як осли, другого місця говорять нема, а поселять на ночівлю до дядьків, кажуть не гігієнично. А це гігієнично, якщо в сараї повно кізяків, та й солома не міняється на якій ночують приїзжі.

Перед вечером виїхав веломашиною на Ново-Аврамівку. По дорозі в Новачисі прийшлося ремонтувати велосипеда. Прибув додому, коли вже смеркало. Вхожу в хату і здороваюсь. Мені на привітання відповідають. Питаю чи пізнали мене. Ялисавета каже що ні, а мати теж бачу, що по голосу не пізнає. Потім згодом коли я почав говорити мене пізнала. Ну як і треба було ожидати стара мати почала плакати з радості і з жалю, що ще двох синів немає.

---

* правильна назва – с. Волошнівка (сьогодні Роменського району Сумської області)

** мається на увазі Шарль де Голль, що очолював у Лондоні рух «Вільна Франція»

27го СЕРПНЯ

Рано Петро взяв парицю коней і ми поїхали в Ромодан по сім'ю. Розраховували в обід повернутися. Та прийшлося прибути лише вечером, коли добре смеркло, причиною чого було те що великий круг ми зробили кілометрів на 10 в одну сторону. Прямий шлях через Стару Аврамівку, та там мосту немає і ми об'їзжали через Бутівці паромом через р. Хорол.

Неважно живуть і дома. Як прийдеться мені жити, сам не знаю. Жодного хунта картоплі, ні одного грама жирів. Тут спробуй довести ладу. А тут ще й з роботою не знаєш як бути, чи знайду, може в колгосп прийдеться ходити.

28 СЕРПНЯ

І так сімейка чуть що не в того нашого Омелька – 12 душ, тільки дрібних дітей – 5, наче в яслях. Сьогодні їздив в х. Чехів на храм до дядьків. Давно їх не бачив. Одного 12 років не бачив і хотілося побачити.

Недовольні були сім'ї і самі дядьки попом, який правил до 4 годин дня і погулять ніколи було. А тих дядьків там 5, всіх і не прийшлося обійти, був лише в двох. Туди їхав веломашиною, а назад одна камера розклеїлась на стику і клею не було, прийшлося вести її додому в руках, а Валю нести перемінно. Погуляли не плохо. Сьогодні збирались було хмарки думали, що дощ піде, але не пішов. Кажуть більше місяця як немає дощу.

29 СЕРПНЯ

Ще учора ходив у сільуправу, щоб стати на учот, однак мене направили в Хорол, і от сьогодні я веломашиною і поїхав, одночасово з наміром влаштуватися на роботу. Щоб стати на учот, вірній на приписку прийшлося бути і в земуправі, звідки дали бумажку в гром. г-во, що я туди направляюсь на роботу, потім в поліції, а потім в Райуправу. Дозвіл на приписку дали. В Райосвіті мені сказали, щоб прийшов удруге, можливо, що влаштують на роботу. Між іншим бачив того хорольця, що приїзжав з карним загоном в Авдієвку, казав що можна і в їх знайти роботу. Зарегістрірував веломашину 50 крб. заплативши. За заяву, що подав у Райосвіту заплатив 5 крб.

30 СЕРПНЯ

Неділя. Хто зробив собі вихідний день. Та робота в громадському господарстві не припинялася. Весь день сидів дома, приходили сусіди, розважались, що грали патефоном.

Ніяк настрою не відновлю. Дуня теж не в настрої. Та й є чому бути такому пригніченому. Бачиш що є й недовольні нами, а далі це, відверто можна буде бачити, бо поки-що ми як гості. Вечером нас позвали до дядька Опанаса на поминки мого діда. 12 років пройшло як він помер. Цей дядько староста релігійної общини. Цілу службу відправив з попом і півчею в хаті. Закуски були добрі, хоч випивки і не було.

31го СЕРПНЯ

Останній день серпня. Завтра початок навчання. Сьогодні знову їздив в Хорол в Райосвіту. Вірніше ходив, а не їздив. Тільки доїхав до М. Попівки, як лопнула камера і покришка. Прийшлося залишати велосипеда за 4 км в Малій Попівці і йти пішком туди й назад. В Райосвіті мені запропоновано стати завідуючим школи в Вергунах. Не хотілося б у те село, та прийдеться іти робити. Мені було предложено, щоб я сьогодні і вирушив в Вергуни, та я рішив ще порадитися дома.

Сьогодні нарешті після довгої засушливої погоди пішов грозовий дощ.

ВЕРЕСЕНЬ

1го ВЕРЕСНЯ

Сьогодні в школах України голосно задзвонив дзвоник. Діти гучно прибігли до школи, щоб знову розпочати навчання. Один одному вони розповідають про пригоди що їм трапились протягом літніх канікул.

Та цього запалу дитячого немає в дітей Вергунів. Я сьогодні з'явився до вергунівської початкової школи, щоб приступити до виконання своїх обов'язків. Дітей в школу з'явилося мало. В беседах з дітьми видно, що частина учнів і не збираються ходити до школи. Вони ходять на роботу, чи пасуть скот.

Що з себе являють Вергуни? Історії його не знаю, а тому й не буду про це писати. Село як і всі села району, але з чудовою двохповерховою школою. Однак в їй заніматися не збираємося. Учнів тепер 107. 2ій і 3ій класи об'єднуємо. Потрібно всього три учителі. Приміщень хватає в інших будинках, більш придатних для початкової школи, хоч правда повністю не готових до навчання. Я взявся вести 4ій клас, а то б прийшлося вести 2 і 3ій класи разом. Школи ще не приймав, думаю завтра, бо ще немає великої охоти тут працювати, хоч уже сьогодні і почав заніматися.

Кілька слів відступив знову про Вергуни. Колгосп тут уже розділений, але кажуть, що селяни не протів щоб назад організуватися. Село розміщене в ярах і з економіки не зовсім погане. Учителі розповідають, що селяни не погані, але нічого в них не купиш, наче б то неприємно з учителів просити високу ціну, а по приниженій ціні також не хватає в них сміливості продати.

Ходив сьогодні в Вергуни пішком, бо ранком була грязюка (ноччу ішов дощ). Дньом дув холодний північний вітер.

2го ВЕРЕСНЯ

День був сьогодні погожий, хоч і вітряний. В Вергуни їздив велосипедом. Привикаю до дороги і не так воно вже й далеко. Всього кілометрів вісім буде і то полем їхати лише три кілометри. Сьогодні побував у великій школі. Чудова школа. Все майно майже збереглося. Фізичний, хімічний і природничий кабінети на місці. З оборудування і наочності школа майже готова до навчання.

В Новій-Аврамівці за готівку сьогодні одержав 20 кг. житнього борошна, 6 кг. пшеничного, 2 кг. пшона і 0,5 кг. олії, як допомогу приїзжим.

3го ВЕРЕСНЯ

Починаю привикати до Вергунів. Сьогодні там було задержався до вечора. Упорядковував шкільні справи. Побував в підсобному господарстві, це так тут називають колгосп колишній, там подав я заяву, щоб мені продали продуктів для харчування. Але старости не бачив і не знаю чим мені допоможуть. Вечером приїхав веломашиною додому.

Дуня мене все підганяє, щоб скоріше ремонтували квартиру. А там треба переробити піч і грубу. Не так воно і страшно, як не найдуть спеціаліста. Буду підганяти.

4го ВЕРЕСНЯ

Сьогодні після заняття час посвятив відвідуванню батьків, тих учнів, що не ходять у школу. Не ожидав я що тут в районі, що був одним з передових в розвитку культури і науки та просвіти, буде такий тепер погляд на учобу. В 4му класі числиться по списку 37 учнів. Явилось лише 12 учнів. 25 учнів в школу ще не являлись. Частину з них сьогодні я відвідав. Приходиться констатувати той факт, що учобу міняють на паштусешство. Більшість пасе худобу, чи гусей. Правда є й такі, що заявляють у школу ходить не будуть через те що немає в що удітися. Безумовно є й такі. Але тепер, коли тепло і це не є поважною причиною. З історії відомо, що голі й босі тяглись до науки і ніякі насмішки й глузування їм не перешкоджали в цьому. Тепер не приходиться думати, що наука буде в такому стані як вона була в царські часи, коли для того часу потрібні було неуки, що легко піддавалися уярмлінню. Тепер час не той, тепер потрібні високоосвічені люди, знаючі техніку, а знати техніку аж ніяк неможливо без освіти, щонайменше семирічної. Це тільки в воєнний період приходиться миритися з чотирирічним навчанням, а в дальнійшому для кожного буде обов'язкове семирічне навчання.

В учорашньому номері районної газети було вміщено статтю про конференцію в Ровно в церковних справах. Там ясно визначено місце церкви. Видно з статті, що церква відокремлена від держави, бо утримання її і штату тільки за рахунок віруючих. Ніяких податків церква на населення не має права накладати, а також і володіти землями. Закон божий в школі не викладається, для викладання його є церква. На Україні існує дві церкви: Автокефальна православна українська і автономне під зверхництвом Москви. Як видно між собою вони ведуть боротьбу. В дальнійшому, якщо це буде продовжуватись, то влада втрутиться. Через пресу заборонено вести дискусію між обома церквами.

5го ВЕРЕСНЯ

Думав бути сьогодні в Хоролі, та так і не прийшлося. Думав прямо з Вергунів і поїхати. Але цей намір не вдався. Виписав в колгоспі меду, олії і муки. Потім одержав і рішив завезти вперед додому, а потім у Хорол. Дома роздумався і не поїхав. Переніс поїздку на понеділок.

Кілька слів про 4ий клас. Видно, що клас в минулому році був недисциплінований, бо є замашка не витримувать 45 хвилин. Гірше всього справа обстоїть з поведінкою поза школою. Щоб не допустити до крищущих порушень, сьогодні присік двох учнів, що непристойно себе поводили поза школою і на переривах.

6го ВЕРЕСНЯ

Неділя. Сьогодні по случаю вихідного пішов побачити ту частину села, де колись я учився. Тепер вона має значно кращий вигляд. Школа акуратна, має охайний вигляд. Шкільний двір огорожений і обсажений декоративними деревами – акаціями. Щось заворушилось зворушливе в глибині душі, побачивши школу в якій почав свою учобу, де одержав першу грамоту. Від школи пройшов селом на Царин, а звідти вже додому. Та тільки тепер все кажеться маленьким і близьким проти того, що казалось в перші роки мого навчання. Безумовно, що тоді пройти було кілометр, що тепер десять.

Погода стоїть тепла, соняшна.

7 ВЕРЕСНЯ

Після закінчення уроків, прямо з Вергунів поїхав у Хорол. Добре було їхати до Хорола велосипедом. Прямо з уклона. В Хоролі віддав копії своїх документів в відділ культури, вияснив ряд питань з шкільного життя. Незадоволений я одним положенням – це зарплата учителям. Всі одержують по 300 крб. незалежно від стажу і освіти. Чи то він закінчив 10 кл. і працює перший рік, чи то працює 30 років і має вищу освіту – все рівно. В дальнійшому такі люди можуть відходити від школи на інші роботи. Було запропоновано, щоб я прийняв центральну школу в Вергунах.

8 ВЕРЕСНЯ

Не рухається аж ніяк справа зприводу ремонту квартири в Вергунах. Виявляється болтливість старости села і повороткість в роботі. Одно що рідко його можна бачити в сільуправі, а друге те, що багато обіцяє, а мало що робить. Обіцяв давно приступити ставити печі в квартирі, а ось пройшло тиждень, ані жодного чоловіка не бачу. Сьогодні його обминув і пішов саме поговорити про це з старостою гром. г-ва. Побіцяв, якщо є цегла завтра приступлять до роботи.

З району в сільуправи розіслано директиви в тому щоб притягались до відповідальності батьки, шо не посилають своїх дітей до школи. Ще в суботу подано список таких в сільуправу, але староста їх не визиває, ссилаючись на робочий час. Смішно на цю заяву! Щож закривати школу і ждати доки закінчаться роботи?

На вечер приїхав в Нову. Кілька слів про свою домівку. Погано жити в великій сім'ї, при дрібних дітях, та ще в недостатках, при різних характерах людей. Мало коли почуєш добре тихе слово, завжди перестрілка в словах. Дуня все наполягає, щоб переходити в Вергуни. Але це скоро очевідно протягнеться з місяць. Дома добре, що хоч сливи є. Цей рік добре вродили сливи, то хоч сливи витягують. За мої роки відсутності їх чимало й наросло, а того ще й обміняно сотих садиби з сливами сусіда Івана Хомича.

Днями, можливо й завтра треба ожидати дощу. Ноччу блискало десь на горизонті.

9 ВЕРЕСНЯ

Нарешті тільки сьогодні почали возити цеглу для печі в моїй квартирі і домовились копати погріб. В школі навчання продовжується без нічого істотного. Подав списки в сільуправу для притягнення тих батьків, що не посилають своїх дітей в школу.

Погода холодна. Вітер північний. Хмарно. Ожидав сьогодні-завтра дощу та обернення вітра потіряло в цьому надію.

10 ВЕРЕСНЯ

День пройшов без нічого важного. Ось кілька днів хоч не пиши щоденника, бо немає чого писати. Куди тут спокійніше Чернігівщини. Тут хіба тільки в газетці нового й дізнаєшся. А в газетці надруковано факт нальотів авіації СРСР на Варшаву,

Данціг і Кенігсберг. Кілька днів тому зайнято Новоросійськ. На всіх фронтах видно німці не наступають.

11го ВЕРЕСНЯ

Ніяк не почнуть робити печі в моїй квартирі в Вергунах. Сьогодні вже про це говорив з старостою села (може в двадцяте), сказав що в понеділок почнуть. Та хоч би скоріше.

12 ВЕРЕСНЯ

Погода ось уже скільки стоїть соняшня. Вітер північний. Ноччу уже відчувається холод. Читав сьогодні районну газету «За краще життя». Номер вийшов збільшений, посвячений річниці визволення (13 вересня німці увійшли в Хорол). Найбільше мене цікавило зведення. Однак нічого важливого там немає. Наступ німців як видно припинився.. На передній ділянці фронту ідуть для німців оборонні бої. Становище німців не блискуче. Циркулірують слухи, що червоні забрали Вороніж.

13го ВЕРЕСНЯ

Неділя. Посвятив цей вихідний день ремонту велосипеда. Ще учора почав це з педалі. Сьогодні з 6 год. ранку проморочився біля нього до 2х год. дня. Розібрав увесь, змазав. Як той велосипед став. З обіду до нас на своїй колясці прибув Микола Москаленко. Між іншим не глупий парень. Його висловлення розсудливі. В шахматній грі більше мене б'є. Та обіжений він судьбою: не має ніг, а на спині горб. Однак хоч він і каліка, та користується серед населення повагою. Ніколи не застанеш його на самоті, завжди біля нього друзья, чи селяни, які прийшли, щоб чим допомогти, особливо після того як його спіткало горе: померла його мати (в перших числах серпня). Тільки уявити скільки було пережито ним. Крім матері в нього більше нікого не було з рідних, хто б доглядав в нього. Було в нього два брати. Один з них був а армії, де засудили його за розстрату до розстрілу та потім замінили ув'язненням на 10 років, другий був у Полтаві в будинку умалишонних. Він був помішаний з самого малку. Говорити треба, що сім'я Москаленкових була нещаслива. До самого вечора грали патефоном. Вечером гуляв у нього.

Всю ніч летіли літаки. Звечора з сходу на захід, а з половини ночі назад. По звуку судили що то радянські. Перший, що пролітав кинув ракету. Потім на заході були вспишки, мабуть бомбили, а незабаром один полетів назад (розгрузивши мабуть домой). В сторону Лубень чуть було два зриви.

14 ВЕРЕСНЯ

Кілька слів з приводу шкіл. Немає нічого твердого в організації шкіл. Пригадую, що на Чернігівщині порядок організації шкіл зовсім інший. Там для німецької мови спеціальні викладавці були, що тільки й викладали німецьку мову. Німецька мова викладалася з другого класу. Зав. школою класу не вів. А ось тут зовсім інше. Німецької мови не викладається в жодному класі. Зав. школою веде клас.

Характерно те, що навіть в зарплаті різниця, так тут одержують ставку всі рівну учитель 300 крб. і зав. школою 400 крб. незалежно від освіти і стажу. Якщо бюджети шкіл на Чернігівщині були значними, хоч би і в Авдієвській школі 9000 крб. лише на ремонт було відпущено, то тут цього немає і ремонт іде силами гр-го г-ва або за гужтруд. Це приводить до того, що завшколою мусить стоптати пороги сільстаростату чи колгоспу, щоб зробити щонебуть. Там де староста недооцінюють школи, то зовсім важко працювати.

В інших районах розповідають в школах зовсім інший порядок. Так в Миргородському районі розпочали навчання і лише кілька днів позанімалися, а потім закрили. В Лубенському районі думають розпочинати 1го листопаду. Там є історія, рукодєліє. Велику увагу приділяється фізкультурі. Як видно імперський комісар ще не дав твердої установки в питанні шкіл.

15 ВЕРЕСНЯ

Кожного здивувало те, що побачив ранком. В цьому році в природі щось коїться надзвичайне. Сю ніч ударив мороз і добрячий. Вода замерзла в посудах надворі. Багато цей мороз наробив злого. Вимерзли мабуть огірки, помідори, кавуни та інша городина. А тут я ще не заготовив на зиму собі огірків і помідорів.

Сьогодні за 13/IX читав газету району за «Краще життя» але нічого там особливого потішного немає. Ідуть грандіозні бої. Газета веде велику пропаганду за неменичу перемогу німецької зброї.

Та літаки що позавчора летіли вечером були видно таки радянські, бо видно виконавши своє завдання з другої половини ночі летіли назад.

16 ВЕРЕСНЯ

Кожен вставав з тривогою: ану чи немає морозу, бо учорашній багато наробив шкоди. Багато померзло помідорів, огірків, кавунів. Нащастя сьогодні морозу не було. Було хмарно. Збиралося на дощ, але так і не було з обіду знову стала година.

17 ВЕРЕСНЯ

Учорашнім числов районна газета вийшла на чотирьох сторінках під назвою «Хорольські вісті». В газеті повідомляється що тепер Хорол – область, що об'єднує такі райони: Хорольський, Семенівський, Оболонський, і Покрово-Багачанський. На чолі області області стоїть гебітскомісар. В газеті було звернення до українців шефа району, щоб здавали теплий одяг за що будуть преміюватися горілкою і махоркою.

18 ВЕРЕСНЯ

Учора залишився було переночувати в Вергунах, щоб розв'язати ряд питань з приводу школи, а найбільше за ремонт квартири, бо ремонт іде наче мокре горить. Приміром учора ніщо не робилося.

Ночував у учителя Бибика. Живе не погано. Чи й жив коли я так. Їдучи додому мій велосипед обламався. Лопнула камера й покришка.

19 ВЕРЕСНЯ

В Вергуни ходив пішки. Після закінчення заняття пішли з одним учителем збирати огірки в колгоспі, бо не діждеся щоб їх купити, кожен хоче назбирати собі. Завтра думаю доставити діжку для засолки.

20 ВЕРЕСНЯ

Увесь день обходив і так і не знайшов клею, щоб заклеїти камеру. А на завтра треба б було, щоб велосипед був справний, думаю поїхати на храм в Демену-Балку* до дядька Кіндрата, не так на храм як хотів їх побачити, бо не бачився більше 15 років.

21го ВЕРЕСНЯ

І сьогодні ранком не знайшов клею. Прийшлося на Вергуни іти пішком. Вірніше я не ішов, а їхав, та тільки моя роль була за упряжного. Учора у Старій було договорився, щоб одвезли діжечку мій хрещений в Вергуни. Та слова вони не дотрималися і прийшлося везти цю діжку тачкою. Правда не важка, але зате доїхав швидко. Тачку пхаєш, вона скоріше котиться і сам тоді за неї поспішаєш. Зробив два уроки, на третій дав самостійну і потім знову за тачку і додому. Коли куди поспішаєш, то наче що підганяє. Доїхав дуже скоро. Дома наскоро помився і перехопивши трохи в шлунок пішов на храм.

Ось в дорозі зустрічають мене німці. Зупиняють підводу. Питають хто я, що я куди і звідки йдуть. Після моєї відповіді ще впевнились в правдивості її в свого кучера. Потім сказали мені що іди, та тільки не заходь в Вербин гуляти.

Ось нарешті і дядку. Ну тут зустріч як відомо яка після довгорічного непобачення. Тут і дядько Павло. Всі вони наче не змінилися, наче я їх лише учора бачив. Правда тітка постаріли, а діти поросли і вже цілком самостійні. Вони ж мене не пізнають і говорять коли б зустріли в дорозі де, то зовсім не звернули уваги що це я. Погуляли не плохо.

Погода сьогодні увесь день хмарна і холодна. Додому вийшли коли вже смеркало.

22 ВЕРЕСНЯ

І сьогодні ходив у Вергуни пішки. Велосипед сьогодні повинен бути вже готовий. Віддав на ремонт. День після учорашнього сьогодні теплий. В небі вже збираються журавлині стаї і кружляючи збираються для вильоту на південь.

23го ВЕРЕСНЯ

Після навчання в школі, після третього урока поїхав у Хорол за заробітною платею. Як мене так і всіх хто працює на педроботі вразила новина. В Хоролі в від-

* правильна назва – с. Демина Балка (сьогодні Хорольського району Полтавської області).

ділі культури повідомлено, що зайняття по школах припиняється на невизначений термін. Всі учителі розпускаються, зарплати не одержують, а пайок обіцяють видати ще на один місяць.

Яка причина, що послужила розпускові шкіл – невідома точно. Говорять що ніби через відсутність програм і підручників. Але всправжній корень зла мені кажеться, що не в цьому. Чи не зв'язане це воєнним положенням країни! А слухи ходять тривожні. Говорять що червоні роблять відчайдушні спроби прорватись на захід, газети багато говорять про другий фронт на заході. З газети видно що такий ще не існує, та тільки чому ж мови про його так багато?

В глибах населення все більше і більше випливає на поверхню невдоволення війною і політикою німецького уряду зв'язаною з нею. Приміром гнітюче враження на населення має встановлений пайок. Коли раніше в селян було забрано лишки, то тепер їм встановлено пайок. Пайок цей видається так. В середньому на трудоспособну душу виділяється 10 кг., а на непрацездатного 6 кг. Всі ці кілограми складаються і діляться на кількість трудоднів у серпні. Хто більше робив то той одержить більше 10 кг. а інший може лише 5 кг. на місяць. Правда в Н.Оврамівці діти одержали по 6 кг. а домохазяйки і старики по 10 кг. В тому місяці говорять що буде іначе.

Дядько що вік свій не сидів на пайку безумовно буде недовольний цим. Строго зараз і в питанні різки свиней. Ніхто не має права різати свиней. Тільки тоді заріжеш, якщо є двоє і одно вперед здаси державі. Налоги також не малі – молока 600 літрів. За собаку заплати 105 крб. Кілька разів платили вже за м'ясо, сотні яєць на г-во та інше. Все це не сприятливо відкладується в глибині селянина.

24 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні розпустили учнів до так сказать особого роспорядження. Учителі здивовані, таким роспорядженням гебітскомісара і занепокоєні своїм становищем. Аджеж вони позбуваються заробітної плати і пайка, а більше всього пайка.

В «Хорольських вістях» в цілком ясній формі вміщена стаття рахсміністра Розенберга про долю європейських народів, де сказано, що вимагать мають право німці, бо вони тепер поставлені на карту існування, що сотні тисяч німецьких синів полягло на полях битви. Інші народи мусять співпрацювати з німцями для скорішого закінчення війни. Зараз ідуть грандіозні, ще небувалі в історії бої за Сталінград.

25 ВЕРЕСНЯ

Учора грошей не одержав, пообіцяли на сьогодні. Перш за все чим їхати в Хорол рішив заїхати в Вергуни побачити що там робиться. Погреба так і сьогодні не вийшли копати. Для шпаровки печі і груби вийшли, але ожидай від них роботи коли ніщо їм не платиться за гужтруд. Пола робити втрьох (жінки) лише с 11 годин дня, і за день мало що зробили.

З Вергунів їздив у Хорол. Однак грошей не одержав. Запізнився. Касир видав усі гроші. Пообіцяв видати завтра. В відділі культури мені стало відомо, що завідуючи залишаються на місцях одержують 200 крб у місяць і пайок.

26 ВЕРЕСНЯ

Сьогодні вдалося одержати грошей (зарплату за вересень). Моя ставка 400 крб. Одержав 360 крб. 10 % подоходного вивернено. Спеціально ходив в земвідділ, носив заяву, щоб мені продали картоплі з Ново-Аврамівського громадського господарства. Дозволено продати з розрахунку по 500 грам на день, на мою сім'ю 2 кг. на день, 60 у місяць. Сьогодні ранком виписав 30 кг. картоплі, 5 кг. проса і 40 кг. кавунів.

З Хоролу їздив у Вергуни. Возив гроші своїм працівникам і хотів побачити, що робиться з ремонтом квартири. Нічого не робиться. Стає обідно на старосту села. Погода учора, а тим більше сьогодні жарка.

27 ВЕРЕСНЯ

Неділя. Вихідний день. Це тільки для установ. В громадських господарствах вихідного немає. З самого раннього і до пізнього ідуть на роботи. Біда тому хто запізниться на роботу. Німці вимагають рано виходити на роботу. Тому, хто запізнюється може попасти палки, або штрафу. Так одного оштрафовано в 500 крб.

Сьогодні я їздив у Чехів до дядька Степана з приводу покупки поросяти. Думаю

обзавестись свиньми. Чи удасться заколоти то справа будучого. До 1943 року багато води стече. Тепер то дають різати лише тим, хто вперед здасть свиню державі. Якщо є одно, то тоді три господарі об'єднуються, двоє свиней повинні здати, а одного заколоти і розділити натроє. Це так наче буде, а насправді як буде невідомо. До чого гостинний і щедрий дядько Степан. Що в його є поділиться. Входить в положення другого. Мало таких людей є.

Додому виїхав пізно. Побував ще в двох дядьків. Погода тепла, сонячна. Давно б треба дощу. Сіють у суху землю.

28го ВЕРЕСНЯ

Сьогоднішній день пройшов в розпачі. Перш за все в цьому винувата Дуня. Обвинувачує мене, що я винуватий, що її бригадир визначив до молотарки, куди вона не хоче, бо туди треба іти занадто рано і пізно повертаються. Для неї це не зовсім можливо. Учора хотів бачити бригадира, щоб не визначав її, але його не бачив, а після обіду їздив у Чехів. І от винуватий, що не договорився. Вечером також надута ходила.

Майже увесь день був у Вергунах. Ніяк не підгоню тамошню владу, щоб скоріше кінчали квартиру. Ось сьогодні виділили жінок, але доки зібралися та доки підготовились, то й обід прийшов і мало що зробили. Погреба зовсім не копають.

Учора з села мобілізовано невідому куди кілька чоловіка. Їм предложено щоб взяли з собою на три дні харчів і те в чім стоять. Куди саме візьмуть – не сказано. Тільки в армію. Ця ж мобілізація молодняка проведена і в других селах. Брали молодих хлопців.

29го ВЕРЕСНЯ

Сьогодні ходили в Вергуни з Дунею. Ознайомилась з квартирою. Говорить що сподобалась. Я думав, що хтось щось буде робити, аж воно нікого немає.

Дивує мене братова поведінка. Чужий каліка рідніше рідної матері! Нігде ні слова не промовивши, нікому, іде жити до Колі Москаленка. Тобто різниться. Цей Коля одинокий, судьбою позбавлений він ніг. Недавно матір похоронив, доглядати йому немає кому, то от Петро покидає свою рідну матір, ділиться і йде його доглядати.

Не вірний його вчинок. За чим погоня? Може думають Галіну грядку ділити, так цього не вдасться, бо ця грядка не підлягає до дільожки. Я вважаю що він не виграє відходов, та ще в такий тяжкий період. Ось можуть тебе завтра взяти в армію, а ти Ялисовето залишайся з дітьми і калікою. Розраховуєш Петре, що Колі хату збудують. Тепер трудно розраховувати та ще й рискувати на майбутнє. Тепер тільки й живеш сьогоднішнім дньом.

Чи прогадають Мама з Галею і Антоном, пустивши Петра з хати. Ні. За ними залишиться усадьба з садом. Свиней я б не рекомендував ділити, бо ніхто не попробує й капелини з них. Коли-б двоє числилося на одному номері, то тоді може одно закололи б. Корову краще не ділити а користуватися нею спільно.

30 ВЕРЕСНЯ

Сьогоднішній номер «Хорольських вістей» повідомляє, що ідуть запеклі бої на вулицях Сталінграда. Уже ось більше місяця ідуть сильні бої за це місто. На інших ділянках фронту також ідуть сильні бої. Война в сильному розгарі. На середній і північній ділянках фронту більшовики ведуть наступ, який об німецькі позиції розбивається.

В селах іде мобілізація молодняка. Хоч і говорять, що в поліцію, але це тільки говорять. Справдіж це тільки мабуть початок мобілізації. Невже їх пошлют на Східний фронт. І пошлють. Кинуть в звод кілька чоловіка та й пошлють з німцями.

Погода стоїть ось скільки все соняшна.

ЖОВТЕНЬ

1го ЖОВТНЯ

Щоденно їзжу в Вергуни наче на прийом до лікаря. Знову в школі нічого не робиться. Ні копачів погреба, ні мазальниць немає. Це тільки нервничить мене.

Хотів було виписати картоплі, а мені підносять 16 кг. на десять днів, а за минулий місяць мабуть думають, що пройшов, то мов прожив, то не їж. 300 грам картоплі на

день! Це норма хіба тільки щоб живим бути. До всього цього ще й відсутність в мене огородини хочби якої б то не було просто створює в мене і дружини розпач, а це іноді приводить до сварки.

2го ЖОВТНЯ

Азарт тепер мене взяв до шахматної гри. Кожен хожу до Москаленка Миколи і граю. Так сьогодні, їхавши в Вергуни заїхав і зіграла чотири партії. Також грав і вечером до 12 год. Результати ігри ті що тепер виграємо порівну. З перших днів мого приїзду більше я програвав і мало вигравав.

Розповів він мені сьогодні, що думав отравиться, так надокучило йому мучиться. Говорить, що прийняв морфій, але.. але каже що оказалось, що то не морфій. Тод його друг, що дав оказалось його обманув. Дав він ніби йому ще того року для всякого случаю, так ніби для цієї мети. Не думаю щоб друг то зробив такий вчинок.

Нарешті квартира в Вергунах в основному готова.

4 ЖОВТНЯ

Неділя. Казалось би вихідний день. Але всі вихідні дні скасовані. Всі повинні бути на роботі. Хто не виходить на роботу без поважних причин, того штрафують.

Сьогодні їздив у Чехів до дядька Степана. Возив платки за порося (2 мт. матерії). Почтували мене там не плохо. Обід приготовили, видно ожидаючи. Обійшлося й не без півлітри самогонки. Гірше всього обстоїть справа з доставкою поросяти додому. Нести погано, а підвода не угадаєш коли буде іти. Погода стоїть увесь час соняшна й тепла. Тільки в останні три ночі був невеликий мороз.

5 ЖОВТНЯ

Ще в суботу староста Вергунів обіцяв, що сьогодні вже буде копатися погреб. Однак справа не рухається. І сьогодні погреб не копається. В суботу в Вергунах були ми з Дунею. Назбирали помідорів 6 відер. Частину з'їли свіжими, а частина прийдеться заготовити на томат.

Сьогодні вдалося виписати картоплі з громадського господарства 240 кг. з розрахунку по 2 кг. на день на 4 душі аж до 1го січня. Прийшлося поспішити з випискою, бо переїду в Вергуни тоді не випишуть. Заплатив 72 крб, тобто по 30 коп. за кілограм. Одержувати буду з поля. Це краще.

6го ЖОВТНЯ

Кілька слів про брата Петра. Погана в його вдача. Думає різниться, і хоч-би слово про це дома вимовив, а тож і півслова не почуєш. Тільки й чуєш від людей, що хоче відходити. Чим різнитися, як різнитися ніколи про це не поговорить, а мамі після всього цього безумовно становиться обідно. Буває так, що мати нагадає йому про це, але не вирвеш у його ладного слова, щось буркне в носа, наче лагідно ніколи він і не говорив.

Сьогодні ранком договорився з бригадиром, що завтра можна одержати картоплю. Був і сьогодні в Вергунах. Виписав 72 кг. картоплі за вересень і жовтень з розрахунку по 300 грам на душу в день.

7го ЖОВТНЯ

Ранком нахмарило і пішов дощ саме тоді коли вже були запряжені корови щоб їхати по картоплю. Незабаром дощ перестав і ми з Ялисоветою таки поїхали по картоплю. Нам пощастило. Тару сам зважив і замісць 240 кг. замітив 360 кг. Їдучи додому скинули по дорозі в сватів два лантушки картоплі, так мабуть з кілограмів 100 буде, та лишніх на возі було ще 60 кг. було та вже так номер пройшов. Так що кілограмів 230 лишніх одержав. Що ж мусиш тепер робити та ще в таком становищі як я нахожусь. Де є тільки можливість до цього, то скористовуй момент. Хоч буде це й принизливо, зате ситно.

8 ЖОВТНЯ

Сьогодні їздив у Вергуни, щоб договорить підводу на завтра для перевізки сім'ї і майна в Вергуни. Обіцяють в підсомному г-ві видати підводу. В Вергунах я задержався до смерка. Доки то одержав картоплі 72 кг. виписав борошна (пайок) 22 кг. Всього мені полагається 28 кг. Мелене на вальці, то 3 кг. 400 гр. дерті, та інші відходи.

Кожного дня як їду було в Вергуни ламав кукурудзу в Ст. Оврамівському масиві.

Сьогодні теж, хоч і трудно було. Наламавши її почали снувати підводи то за сояшником, то з сояшником. Прийшлося перевертать вело біля кукурудзи наче ремонтую стукаю собі по рамі, доки не діждався підходящого момента і поїхав.

9 ЖОВТНЯ

Підготовились до виїзду в Вергуни. Дожидаємо підводу. Погода стоїть тепла. Ось приїздить і підвода пароконна гарба. Все забираю, крім картоплі, думаю по неї ще раз приїздити. Дякувати матері і брату дали мені з пудів два проса, з коробочку ячменю, та інших продуктів. В 1 год. виїхали а годин у три були в Вергунах.

І так віднині я вже житель села Вергунів. Вечером ходив щоб одержати муку. Мука яшна, але прекрасна. Змелена на вальці і вже відсівати не приходиться, бо й на густе сито нічого не остається. Одержав також пайок і в Новій 32 кг.: 22 яшної і 10 кг. гречної.

10 ЖОВТНЯ

Погода сьогодні холодна і хмарна. Думав що йтиме дощ. Але не було. Ранком був туман.

Ранком виписав кілограм олії. В кооперації купив центнер капусти. Доки з усим справився, то пройшло півдня. Після всього цього поїхав в Ново-Аврамівку. Заїхав додому. Там мати сидить і плаче. Обіжається на Петра, що обіжають. Ночували і сю ніч у Колі. Там наїдяться, а додому ніяк не одержать пайка, видно хочуть, щоб не їли його. Після Нової поїхав в Чехів по порося, яке й перивіз в Нову. Погано було вести. Зв'язали ми його в мішку, а мішок з одної і другої сторони прив'язали вирьовкою. Перекинув так через плече і довіз додому. В Вергуни виїхав уже коли смеркло.

11го ЖОВТНЯ

Неділя. Рішив посвятити сьогоднішній день поїздці в Демену-Балку до Олексики Кіндрата. Думаю там купити гарбузів, якщо є. Там саме ставили піч і всі були дома. Був аж до самого вечера. Гостили мене добре. На нове господарство для розводу подарили мені пару курей. Приїхав в Ново-Аврамівку пізно, а тому прийшлося там і ночувати.

12го ЖОВТНЯ

Майже весь день був зайнятий на влаштовуванні хліва для поросяти, доки його не закінчив. Тепер залишилося тільки перевезти порося з НовоАврамівки. Вечером похмарило і навіть дощ бризкав.

13го ЖОВТНЯ

Хоч і сонячний випав день, але такий вітряний та холодний. Настояща осінь. Вдруге оце перечитував виступ Гітлєра в спортивному палаці. Порівнюючи з попередніми виступами можна замітити явну різницю. Якщо попередні виступи увінчувалися фразами про остаточний розгром Червоної армії, чи про недалеке досягнення цієї мети, то в цьому виступі він тримає себе в цьому відношенні значно стриманіше. Тільки й зазначив за бої за Сталінград і що Сталінград буде німецьким, бо він має важливе стратегічне значення. Можливо що ще що буде в другій половині промови бо вона ще не вся поміщена в газеті.

Сьогодні в ліс ходили збирати жолуді всією сім'єю.

14 ЖОВТНЯ

Сьогодні Покрова. Настоящий осінній празник. Їздив я в Чехів хутір до дядька Степана зприводу обміну кожевного товару. Гостив не плохо. Поражає мене така їх сердечність, до того відсутність усякої скупості.

В Вергуни прибув пізно. Краще ночувати чим їхати ніччю велосипедом. Кожна маленька ямочка кажеться за ціле провалля. Як ступнеш в ямку не розраховуючи, так і їдучи веломашиною. Тіль цим приводиш у все більшу негодність велосипед. Конус заднього колеса було як зажало, то довго провозився в темноті, щоб наладити.

15 ЖОВТНЯ

Ще вранці радянські гроші, згідно роспорядження гебітскомісара, утратили свою сили. Залишились в обігу тільки копюри по 1 крб. і по 3 крб.

П'ятки і десятки обмінюються з сьогоднішнього дня і по 3 листопада. Більші копюри почнуться обмінюватися лише з 1го грудня і то не всім разом. Хто такі здасть одержує книжку, наче ощадкаси, та тільки без процентів.

Сьогоднішній день пожертвував збиранню жолудя. Бо маю порося, то хоч жолудем буду годувати. Дньом поліція із'яла в мене патефона з пластинками, згідно роспорядження гебітскомісара, Це не тільки в мене, а в усіх. Тут з приводу цього приходиться задуматься. Якщо не повернеться то низько стоїть українець.

16 ЖОВТНЯ

Мене мобілізовано в Вергунівську сільуправу для обміну грошей. Сьогодні вже приступив до обов'язків. Так підрахувавши приплив банкнотів то співвідношення як 60:40 великих до малих, це значить що на ринку залишиться 40 % грошей.

В обідній перерив їздив і сьогодні по жолуді. Більше відра назбирав. Погода роздощилась. Весь день був хмарний. Тепер з дня на день ожидай що погода зовсім зіпсується. А тут з погребом ніяк не впораються. Копач вийде, немає підсобних йому робочих. Тільки досада бере.

17 ЖОВТНЯ

Зовсім зіпсувався сьогодні настрій. Тут умови життя хожі ніж погані. Живеш тільки сьогоднішнім дньом, бо не маєш нічого з запасу на протяжний час. Тепер коли цілі країни терплять катастрофу, то для нас смертних, особливо для мене це дуже скоро. А тут підбивши касу виявив, що недостає 360 крб. Наче сам не свій. Щоб їх поповнити необхідно працювати два місяці. Дивуюсь де б вони могли дітися. А бо ж кому приписав, або ж хтось грубо кажучи украв. Якщо приписав, то виявиться лише після закінчення обміну прийнятих по сьогодні грошей.

18 ЖОВТНЯ

Неділя. Так треба було б поїхати в Демену-Балку, але через прийом грошей приходиться сидіти в Вергунах. Не радий, що і взявся, краще б сидів дома, то може що роздобув би де.

19 ЖОВТНЯ

Сьогодні їздили з сільуправи по гроші, нові, українські. Я один був в сільуправі й приймав гроші. Погано несуть гроші. Частина населення навіть не намірена нести, особливо великі копюри, бо порядок їх заміни відомий, почнуть замінять в грудні і не всім разом. Можливо що в кого й пропадуть. Інші надіються, що колись вони знову стануть в силі.

20 ЖОВТНЯ

Сьогодні в Вергунах почалась видача нових грошей. Тільки й того що розрисовані гроші, а бумага поганого сорта. Довго не будуть тертися в кармані, скоро зносяться. Золотом не забезпечуються. І українського в них хіба тільки й того що раз написано суму карбованців.

В обід їздив в Нову-Аврамівку велосипедом. Необхідно було з'їздити, роздобути солі для засолки капусти, та справитися з іншими ділами. Туди ще добре було їхати, а назад дорога дощем зовсім була зіпсована. Налипало грязі на колеса, так, що вони не крутилися, тормозилося нею. Весь день був хмарний, і все зривався дощ та добрий і не пройшов.

21 ЖОВТНЯ

А робота біля погреба наче тільки сьогодні закипіла, а то все було один вийде, а другого немає. Учора погода було налякала. Думалось що роздощиться щонайменше як на тиждень, а сьогодні вже встановилась сонячна погода, правда холодна.

22 ЖОВТНЯ

Сю ніч добрий ударив мороз, так що ранком наче снігом земля була вкрита – так біліло. Листя посипалося з дерев при маленькому подиху вітру. Мороз особливо дав нагадати за чоботи. Ні в мене, ні в Дуні чобіт немає. Правда і є з чого пошити, та сапожники не придумають ціни, яку б узяти. А тут грошей на всі витрати 1200 крб. і зарплата 180 крб.

23го ЖОВТНЯ

Сьогодні в школу з'явився поліцейський з наміром, згідно роспорядження гебітскомісара, з'яти всі географічні, чи історичні карти, глобуси і літературу, що має щось комуністичне просякнення, та інші речі.

Видачу на обмін і прийом грошей продовжується.

24 ЖОВТНЯ

З'яті в школі наочні приладдя сьогодні відправили в Клепачі, в поліцейський пост, а звідти думають направити в Хорол. Навіть глобуси з'яти. Чому? Не розумію.

Сьогодні договорився в підсобному господарстві взяти підводу на завтра, з'їздити в Ново-Аврамівку.

25 ЖОВТНЯ

Ранком були признаки на погану погоду. Туман і сирість наче говорили на дощ. Я рано пішов в бригаду, щоб там узяти підводу. Виявилося, що немає воза. Прийшлося брати не то віз, не то площадка, не пригадую як його тут називають, общим віз без ящика, що не положи на його то зсуниться. Так от уложив я на цю площадку ящик наче труна і в складі всієї сім'ї годин у 10, а може й пізніше виїхали в Нову. Там нас ожидали і приготовились гостить (бачте я в вівторок попереджав про приїзд). Коні такі, що Новою стидно було їхати. Вони й нічого, та ледачі, чуть сунуться, та все розглядають в сторони, а тут ще й возік не аби який. Кожен огляни зустрічний воза, коней, а тоді і пасажирів.

Думав що не опізнюсь, а прийшлося виїхати на заході сонця, хоч і приказував завгосп, щоб не пізнився. Смеркло ще в Старій-Оврамівці, та поки згрузили з воза вже в Вергунах збіжжя (картоплі пудів 34, кабаків – 10, буряків – 3 пуди) то ще пройшло з півгодини, а тут і завгосп нарвався, ішов з загальних зборів. Прийшлося червоніти, добре що хоч не видно. Правда раніше і не справишся, бо в Новій ми майже і не гуляли, хіба тільки й того що побрився.

З обіду сьогодні встановилося як заведено називати бабине літо. Погода вияснилась і стало тепло.

26 ЖОВТНЯ

Кілька слів про свої зуби, бо частенько нагадують вони за себе. Не попоїси як слід болять. Вірніше не зуби, о корні від них. А їх у мене аж шість. Мене судьба обідила в зубах. Ще змалку почали боліти зуби і ось тепер наче старик не розжуєш чогось твердого. І хай би з одної сторони, а то з обох. М'ясо так болить, що хоч не їж. А добре не пожувавши, ковтаючи так, тільки ускладняєш роботу шлунку.

Ходив сьогодні до одного селянина купляти гарбузи. Був він учора в Ромодані на базарі каже що продав 50 штук за 600 крб. величини більше середньої. З мене просить по 6 крб. за штуку, менше середнього. Погода соняшна, тепла. Ранком був добрий морозець.

27го ЖОВТНЯ

Скучно сидіти в сільуправі й приймати гроші, ті що не несуть, або видавати ті що не беруть. Та не всих одним метром приходиться міряти. Натура українця – це цілком відповідає здавна охарактеризованого як роботящого, що день і ніч риється в землі і на світ божий ніколи глянути, іноді жертвує.

Не так ще те що не несуть грошей, можливо, що вони вже вичерпались, а можливо і те, що і свідомо їх придержують, а те більше дивує, що ось ось уже більше тижня лежать гроші і не ідуть окремі громадяни одержувати. Робота і тільки робота пригнітила селянина не тільки в буденний, а і в празничний день.

28 ЖОВТНЯ

По справах обміну грошей і по своїх власних їздив сьогодні в Хорол. Мені було доручено здати 52400 крб. грошей крупних купюр по 2, 3, 5, і 10 червінців, та замінити дрібних 1140 крб. Сума порядочна! Для одного на довго хватило б прожити. Однак прийшлося везти крупні гроші назад, бо через невірну установку секретара сільуправи (не брати показників-листів), без цих листів гроші не прийняли.

В Райземвідділу я добився, щоб Вергунівське підсобне господарство виписало мені картоплі на зимний період з розрахунку по 500 грам на душу в день, стільки ж і буряків. В Відділі культури одержав 200 крб. зарплати за жовтень. Виїхав з Хорола, вірніше вийшов коли смеркало. Потім наздогнало авто, яким я і доїхав в Вергуни.

29го ЖОВТНЯ

Як мокре горить, так будується погреб біля школи. Набридло вже поріг топтать в контору підсобного господарства, наче більше нема що робити мені, що про погріб

нагадувати, та виходить що це основне, бо кожен перш за все дбати про свій добробут, а коли що забезпечиш це, то все тоді з-під рук ітиме як по маслі.

Як громом ударено, так потрясло мене те, що староста підсобного заявив, що картоплі в їх немає і через це її мені не випишуть. Хай мов ще буду ждати, як дозволять виписать з посівного фонду. Брехня! Картопля є! В цьому характеризується прояв ступеня заботи про людей. Буду знову свого добиватися в Хоролі.

30го ЖОВТНЯ

Чудна погода стоїть останніми днями. До того тепла, що не відчуваєш, що осінь. Розміщення хмаринок на небі нагадує весну. Стоїть бабине літо. Пожовкле листя на деревах нагадує, що осінь вступила в свою повну роль.

З підсобного г-ва сьогодні мені доставили столових буряків, центнерів 2 , більшість з яких померзло чи погрижені, це вплинуло негативно на мене, а дружину зовсім розгнівало. Вона одібрала щось з кілогр. 80, а останні забракувала. Вечером з старостою договорився замінити їх на сахарні. З приводу картоплі, староста села мав беседу з старостою підсобного. Договорились дати. Дозволено на завтра одержати.

31го ЖОВТНЯ

Сьогодні з Дунею навибирали картоплі 420 кілограмів, тобто до 1 червня 1943го року, згідно норми по 500 грам на день на 1 душу. Можна було б і більше вибрати та якось трогала совість. Та і це гаразд. Це для мене підтримка значна. Зсипав її в погреб, хоч погреб і того, що яма, не накритий.

ЛИСТОПАД

1го ЛИСТОПАДУ

1й день листопада провів в трьох сілах – Вергуни, Ново-Аврамівка і Демена-Балка. Тільки сьогодні удалося проїхати веломашиною в Демену до Бойка Кіндрата, відвезти посуду, що колись брав з курочками. В Новій-Аврамівці зараз наче яка кампанія самогоногоніння. Майже кожний двір приготовився, чи готовиться або вже вигнав самогонку. Готуються до свята врожаю. Думали на неділю 8го листопаду, та не до дня припадав, бо це день Жовтня. День ще підбирають.

Вечер провів в Вергунах. Відвідав постановку в Вергунівському сільбуді місцевим драмгуртком п'єси на дві дії «Голодному і опеньки м'ясо». Вражіння задовільне, безумовно треба скидку зробити, що ось уже більше року не бачив постановки. Артисти недостатньо підготовились до виступу, а більшість з них не ввійшли в виконання своєї ролі, не прикрасили належними рисами. Глядачі все ж таки залишились задоволені постановкою. Всі мабуть були незадоволені тим що окремі гр-ни (п'яні) порушували порядок і ніяких мір до них не приймали. В цілому культуру поведінки населення я ставив вище чим вона є.

2го ЛИСТОПАДУ

Сьогодні виписав 1 кг. сала і 2 кг. м'яса. Здобрився староста підсобного. Сам предложив, та мабуть цим і думає закінчити видачу жирів на листопад. А сало то що гума – ніяк жиру немає.

Сьогодні зустрівся в сільуправі з Дзюбенко Михайлом співучнем Хорольського технікума одервиголовою тоді по технікумі. Але в робочій обстановці добре й не поговорив з ним. Він недавно прибув в Вергуни, і прийшов оформляти приписку. Вечером в управі цікава трапилась подія. Староста заїхав у зуби одному приписнику, якого затримано з-за того що ухиляється від вербовки, і щось не «к душі» сказав.

3го ЛИСТОПАДУ

Сьогодні збирався було з'їздити в Нову-Аврамівку на ніч, але по різних справах затримався. Добре що й не поїхав. Вечером одержав повідомлення, щоб з'явився на нараду завідуючих у Хорол на 7 год. ранку. Цікавить що скаже ця нарада. Сьогодні повністю закінчив справу з обміном грошей. Так виявити ті 360 крб. що не діставало повністю і не встановив. Правда частину 100 крб. виявив. Ще 100 крб. виявилося лишніх в касі, а то частину іншим шляхом відшукав.

Сю ніч кошмарний сон мені приснився. Для віруючих у сни він тільки страх приносить. Снилось всю ніч все погане. Ось сниться що я стою у вінці з Дунею. Але

процесія вінця не закінчилася. Потім я наче іду з вінця і замісць поїзда в усі дзвони дзвонять. Потім снилось що до дружини були залицяння аж до окремих насильств. Снилось що я їхав відцепившим вагоном з уклона і за вітром і вже з'їзжав з колії як перед мною появився горбик, який і зупинив вагона і я наче потім став правити як хотів. Дощ, крупа чи сніг ліпили вагон. Ось затих вітер, потепліло і я поїхав назад. До цього ці сни сам не знаю.

4го ЛИСТОПАДУ

Учора дав наряд для роботи біля погреба. Рано роспорядившись біля школи, давши установку, яку роботу дати прибувшим робочим виїхав у Хорол на нараду завідуючих. Стояла чудна тепла погода аж ніяк не характерна для листопадових днів. У 9 годин чи й 7 по німецькому часу розпочалася нараду. Ніхто перед нею з завідуючих не знав що скажуть на нараді. Вияснилось що нас уповноважують в села, де працюємо провадити вербовку робочих в Німеччину. При школи тільки й сказали, щоб були відремонтовані і паливом забезпечені.

Вперше побував у базарі, правда тоді як він уже розходився. Ціни високі. Пшоно 6 крб. стакан, така ж ціна квасолі. Невеликі кабаки 5 крб. З Хорола поїхав в Ново-Аврамівку. Там дома саме були гості з Чехова хутора, а до цього і горілки вигнали. Та взагалі в Новій горілки, як ніколи. Майже кожний двір вигнав собі самогонки.

Так добре, пообідавши дома, позвав мене до себе ще дядько Панас. А воно сьогодні ще наче невеличкий храм – братський обід як було це за старого обичаю, а він, тобто дядько Панас церковний староста, то в кого кого, а в якого відродився цей звичай, то й влаштував трапезу, куди й я попав. Пригадую, як ще кончили обід, а горілки відрядно пив.

Вийшов надвір і в цей час домашні родичі їхали додому, я й причепився їх проводити, і провів їх туди аж під Ковалі. Назад ідучи почало в голові затьмарюватися. Пригадую такі картини: зупиняю одну підводу й питаю документи, зустрічаю одну жінку й прошу передати привіт одній подрузі з дитячих років в яку був закоханий, потім біля млина дарую гроші (10 крб.) одній маленькій дівчині. Після всього цього захожу в млин і хочу комусь допомогти по блату змолоти (?!...) Після цього починаю тіряти свідомість і лише наче сонце прояснюється в хмарну погоду, так і вона виникає зрідка. Так пригадую як пристав до групи дівчать десь біля Бровка і почав до них придиратися, потім десь узявся якийсь чоловік і вів мене, а куди не знаю і тільки коли він мене кидав передаючи другому, а кому саме не знаю, тільки тепер дізнаюся, що то був Васецький Сергій Ол.; потім туманна уява про зустріч з дядьком Сидором і з рештою наче з дитинства так далеко в давнині пригадую як в хаті вечером раптом на секунду повидніло і я схопився і побіг з хати, щоб знайти того, що світив під вікном. Більше нічого й не пригадую, що було, які з ким розмови вів, яка була моя поведінка.

5 ЛИСТОПАДУ

Ще ноччю було проснувся і дивувався моїм учорашнім оп'янінням. До якої низості і нікчемності може привести горілка, коли не вмієш її пити. Мати й брат та сестра розповідали до чого я смішний був в п'яному виді. Вечером летів метеор, що освітив всю навколишню місцевість. Я вискочив з хати і як ошалений оббіг хату ловлячи того, що світив під вікном, ну й інші дурниці плів п'яним язиком. За сніданням подали мені чарку самогону. Але не сприймає моя душа спиртних на ранок після п'янки. Мене понесло рвати. Рвоти були аж з кров'ю. Це було досить щоб привести мене в пригнічений стан, тут комбінація обставин призвела до цього. Дивний позавчорашній сон, поява крові у рвотах і важке дихання. Після цього в мене виникло наївне твердження, що я хворія ТБЦ. Скільки не намагався геть відігнати цю настирливу думку, а вона лізла як пчоли в вулік і ніяк не міг її позбутися, казалось, що ось незабаром разом з опалим листям упаду і я, віддаючи останні подих білому світові.

А як хочеться жить!! Як не погано живеться, а не хочеться умирати. Цікаво ще прожити кілька років, щоб побачити чим скінчиться сучасна світова війна. А щось буде цікаве. Те що сьогодні маємо не буде його завтра, тобто після скінчення війни.

6го ЛИСТОПАДУ

Чудова погода стояла до сьогоднішнього дня. Ще вчорашній день не був похожить по температурі повітря на осінній день. Це був вересневий тихий день. Сьогодні побув вітер північнозахідний і приніс дощу. Весь день майже ішов дощ. Правда з обіду він перестав. Вітер подув надвечер з північного-сходу і віщувало морозом.

Нарешті сьогодні накидали погреб землею. Вийшли було і стіни класти з кирпича, та не був готовий кирпич і глини не було, відклали назавтра.

Сьогодні день в неокупованій частині СРСР ішов в підготовці до святкування 25 річниці жовтня.

7го ЛИСТОПАДУ

Багато було здивованих сьогодні ранком, коли уставши побачили замерзлі вікна. Сьогодні вдарив добрий мороз, силою в 7°. На перший раз це не малий. Кожний щулився. Я найбільше озабочений тим, що ні я, ні дружина не маємо зімньої обуві. Бігаємо в туфлях, а до того ще в мене і брезентові та й ті з дирками. Щоб пошить їх тепер, то хоч не договорюйся з сапожниками, настільки вони тепер такі дорогі.

А на душі так чарство, так жутко. Серце наче що віщує. Переживаєш наче передсмертні дні, і причиною до цього теж важке дихання. Правда мене трохи заспокоює те, що такий стан з диханням мені був в 1940 р. Тоді я ходив до кількох лікарів, які признали нервоз серця. Рекомендували тоді мені не пити горілки і не їздити велосипедом. Кров при рвотах була мабуть тільки наслідком сильної рвоти, а не якогось ТБЦ. А тут і збіг обставин: 4 листопаду проїхав 35 км. велосипедом і напився до потірі свідомості горілки, з цього й мабуть той уявляємий «ТБЦ»

Не можу не згадати сьогоднішній день, бо він кожному в'ївся в пам'ять і кожний громадянин з різним відчуттям і почуттям з своєї точки зору й посвоєму буде судити цей день, як 25 річчя жовтневої революції в СРСР. За 25 років це свято стало традиційним і багато треба часу, щоб відвикнути.

8го ЛИСТОПАДУ

Неділя

День провів буденно. Ще ранком до мене зайшов було староста села Глущенко Павло Семенович з яким розпили бутилку самогону. Чи так він себе удає, чи й справді такий він є в розмовах. Та тільки вони не характерні старості сучасної доби. З ким не говориш, то не відчуваєш в нього палкого бажання щоб залишалося так як воно є, кожен сподівається що так не буде, що треба чогось особого ждати. Які розходження між твердженнями газет і настрієм мас. Тільки тепер я багато в дечому розчарувався.

Мороз сьогодні ще кріпший.

9го ЛИСТОПАДУ

До чого страшенний холод розігрався. Оце вже третій день дує східний сухий і морозяний вітер. З дня в день стає все холодніше. Говорять що сьогодні мороз досяг 11°. Зимою буває значно тепліше.

Я щоранку бігаю в молочний пункт з одвійками. Назад ідеш проти вітру. Дух забиває морозом. Багато мабуть заочно регочуть з мене, вірніше моїм пристосуванням до зими. Кожух, яким багато завидують, літній легкий картузик, коротенькі літні штанці простого матеріалу (коша), брезентові туфлі з дирками в носку, та носки також з дирками, в які і тіло видно. Як ті штани вже не опускаєш під кожухом, щоб вони показувались довшими та шила в мішку не втаїш. Якщо про це написав, то мушу і опровергнути причини цьому. Півтора роки як ось ніде нічого не купиш. При вході німців дещо в мене на квартирі обібрали, багато дечого не взяв коли виїзжав з Чернігівщини, труднощі з виготовленням чобіт і нарешті всі останні роки я вчився і багато коштів ішло не на придбання одягу, а на учобу.

Сьогодні мав беседи з завербованими в Германію. Але що та моя беседа, коли є гостріша зброя агітації це листи з Германії і розповіді повернувших звідти, а в письмах нічого заохотливого немає. Один пише, що до його хазяїни ставляться, як їх батько ставився до невісток, а хазяйка ставиться і така як покойна Мирониха. Як ставився їх батько до невісток і яка та покійна Мирониха була невідомо. Але якщо їх риси негативні, то село скоро взнає що то за життя в Германії. Ті що повертаються

по хворості з Германії розповідають, що життя погане, а ставлення як до рабів. Чуть тільки не так зробить, як получи ковбасу в кілька четвертей довжиною. Тільки під страхом, а не з охотою іде набір на роботи в Германію.

10 ЛИСТОПАДУ

Іще більший сьогодні мороз. Говорять, що досяг до 12°.

Сьогодні одержав пайок. Мені нараховано зерном 28 кг., а одержав борошна лише 21 кг. і то ціле горе, а не борошно 50 % просяного і по 25 % гречаного і яшного. Де в людей людяність? Говорю за себе. Тільки й одержую борошно 21 кг. і більше нічого ні грама. Правда 2го числа було виписали мені сала 1 кг. і 2 кг. м'яса, та м'ясо червиве і вже його немає.

Завтра думаю їхати в Нову-Аврамівку, можливо, що там тоже випишуть пайок поскільки Дуня має трудодні. Вечером підготовився іти завтра пішком в Нову-Аврамівку.

11 ЛИСТОПАДУ

Ще не сходило сонце, як рушив в Ново-Аврамівку. Майже в обличчя дув холодний морозяний вітер. В кожусі правда було не холодно та в ноги холоднувато. В Новій нічого особливого. Правда вдалося читати листівку, киноту з Радянського літака, присвячену 25 річчю Жовтневої революції. В листівці відмічалося про втрату німецької армії, вбитих пораненими і полоненими понад 10 млн.; про розстріл на Україні понад 1,5 млн.; про посилку на каторжні роботи в Германію більше 1 млн. українців і інше. Ці листівки були розкидані на полях не тільки Н.Оврамівки, а й в інших селах. Ночувати залишився в Новій.

12 ЛИСТОПАДУ

Учора пізно одержав пайок в Ново-Аврамівці – 12 кг. половину ячменьової муки, а половину гречаної і пшоняної.

Сьогодні беседував з Петром з приводу його різніння, аби без лайки він відійшов з сього батьківського двору. Він остаточно рішив перейти до Москаленка Миколи, каліки, що позбувшись матері, зараз горює. Йому обіцяють збудувати весною хату, в яку потім увійде й Петро. В цього ж Москаленка зіграв дньом кілька партій в шахмат і вирушив додому. Погода сьогодні була значно тепліша. Ішов перший сніг.

Пайок залишив в Новій. Думаю обов'язково ще бути в неділю, для примірки ноги на пошивку хромових чобіт.

13го ЛИСТОПАДУ

Сьогодні була відправка вербованих в Германію. З Вергунів треба було відправити 18 душ, а поїхало лише 14 душ. З деякими приходилося говорити, такий уже мій безплатний обов'язок. З приводу цих розмов не буду поширюватися. Про це вже я писав. Одні сльози в виїзжаючих і провожаючих і більше нічого.

Читав сьогодні останній номер «Хорольських вістей». Мій вивод: на всіх фронтах німці прийшли до оборони. До цього часу найбільше світова увага була прикута до подій в Сталінграді і в Північній Африці, а тепер коли багато часу тупцюються війська на штурму Сталінграда, увага більше зосереджується на ході воєнних дій в Північній Африці, де успішно розвивається англійський наступ. Щось крім цього є ще там, бо мельком згадується про морські бої біля північного узбережжя. Багатозначне й повідомлення про те що 11 листопаду німецькі війська перейшли демаркаційну лінію з Франції в неокуповану Францію і спішать зайняти південне побережжя Франції. Цікаві події розвиваються в Середземному морі. Тепер коли підходить день друкування газети, то з нетерпінням ждеш її.

День сьогоднішній провів за рубанням дров в шкільному сараї, щоб затепла їх заготовити на зимний період.

14 ЛИСТОПАДУ

Сьогодні значно потепліло. Дньом сонечко пригріло і в затишку розставало. Свій робочий день провів за рубкою дров. Одержав газету «Хорольські вісті» за сьогоднішнє число. Одно й теж: відход (планомірний) в Африці і атаки совєтів на Східному фронті відбито. В цьому ж тоні побудованні інші статті газети, хіба тільки що й нового, це що Рузвельта названо бандитом, за те що висадив десанти в французьких

колоніальних володіннях в Африці: в Марокко, Алжирі і очевідно в Тунісі.

15 ЛИСТОПАДУ

День випав чудовий, такий теплий, сонячний й тихий. Веломашиною їздив в Ново-Аврамівку з приводу умови з сапожником для примірки ноги, але весь день провів в ожиданні і не діждався. Рішив заночувати і їхати завтра до нього додому.

Вечером був у свата, Петрового тестя на оглядинах, але не як учасник, а як сторонній. Взяв Петро мене погуляти. Вперше буваю на розглядинах. Але це тіль назва старих обичаїв, а фактично їх не було, бо що тепер оглянеш коли все не твоє, коли живеш на пайку. Тут же були і домовинах. Обично домовини бувають в молодої на інший день розглядин або навіть зараз же після розглядин.

Батько молодого було запропонував годин у 10 вечора іти на домовини, тобто домовиться про весілля, про розмір поїзда та інше, але другий батько відказався тим що він не приготовився, та в інший день ніколи (вагар млина). Думаю, що основна причина – економія харч.продуктів, аби обійтися без лишніх затрат, бо це дорого тепер обходиться. На оглядинах молодий частує до пшениці (якась страва з пшениці) а сьогодні до ягід (крохмал). Гострата була одна баба. Найде що сказати. Чиє теля вгрузає, той і проситься (це зприводу чоломкання сватів чи ручкання, кому вже першому).

16 ЛИСТОПАДУ

Випадково зустрів гр-на Пітченка. Виявилося, що йому також необхідно їхати в Вербино до сапожника. Через годину виїхали, взявши по бутилці самогону. Я повіз необхідний матеріал для хромових чобіт. Пообіцяв пошити через місяць. Там побеседували так до заходу сонця за чаркою горілки. Їхати прийшлося вже пізно. Велосипед зовсім обважнів і я відстав від Пітченка. Додому в Нову приїхав, коли вже смеркло.

Знову залишився ночувати в Новій. Це й к статі. Заготовив буряків сьогодні з Галею для самогону. Ранком рішились поїхати на плантацію і взяти буряків. Наче за це й не переслідують бо кажуть дозволили брати для свята.

17 ЛИСТОПАДУ

І сьогодні їздили з Галею тачкою на плантацію по буряки. З пудів 9 привезли. Рішив поїхати сьогодні велісапедом в хутір Чехів до дядька Степана по кожу. Розраховував, щоб опівдні бути в Новій і зараз же вирушити в Вергуни. Недоїхав і до Бобіревого, як переднє колесо спустило. Це розлаштувало мої розрахунки раніше бути в Вергунах.

А до чого стоїть чудова погода. Наче знову вернулися дні Казанської. Було тепло і тихо. Розрахунок завидна бути в Вергунах уже лопнув, коли гуляв за столом у дядька Степана, а після цього пішов до дядька Федора, де також задержався з годину. Було вже зібрався іхати додому. Мені подарив дядько Степан, дякую йому з приязнь співчуття, не забуду йому за добрість ніколи, курку.

Був на шляху в Нову, як заїхали з цим же дядьком до дядька Семена. Там нас знову сажають за стіль і первачком угощають. Не зчувся як я і заснув. Проснувся, не знаю чи вже пізня була пора, знаю що їхати вже не можна було і що розбудило мене знову дядько Степан з одним односельчаном, якого зустрів і рішили зайти в хату знову погуляти. Хазяїни проснулися, засвітили світло і готовили стіл. В цей час і проснувся я. Знову почали гуляти. Так не тільки я залишився тут ночувати, а й дядько Степан звалився спать сп'яна.

18 ЛИСТОПАДУ

Ще далеко було до світу, як я проснувся. Перевертаючись з боку на бік, так я пролежав до самого ранку. Дихання моє спирало в грудях, що навівало той кошмар, що 13 днів тому назад.

Сніданок нам був приготовлений добрий: картопля жарена (моє любиме блюдо), ковбаси з вушкварками і по чарці горілки. Весь час дядько Степан дивувався, що переночував тут.

Було вже зібрався виїзжати, як забрав мене снідать дядька Охтанасій, де я затримався щонайменше 1-1,5 години і тільки після цього поїхав на Нову. Якщо було я достав насоса накачали камеру, то серед дороги розладналась педаль і прийшлося машину в руках вести.

Годин у 12 був в Новій. І передихнуть як слідує не передихнув як поїхав в Вергуни, бо знаю спильчиву натуру Дуні. Буде крику що довго відсутствував. Аж вийшло позаожиданням. Зустріла усмішкою та качанням голови. Дома закінчилась зустріч гаразд. Що ж скаже староста сільуправи, бо Дуня говорила, що ще з неділі щоденно мене визивали в сільуправу.

Через кілька хвилин після мого приїзду пішов в управу з черезмірно скривленм від болю б наче обличчям і сказав що ці дні лежав я хворий в Новій. І тут скінчилося добре. Допоміг складати списки перепису населення та організував збір пожертвування серед населення для інвалідів.

19 ЛИСТОПАДУ

Добре, що учора обкидав погреба гноєм. Ноччю і сьогодні дньом ішов сніг. Кругом забіліло, і все оточуюче вкрите снігом набрало вигляду справжньої зими. Люблю зиму, в її реальнім вигляді. Та тільки тоді коли маєш в що одіться і взуться. Одіться то маю кожуха і не плохого, а взуться можна сказати, що босий – брезентові туфлі і ті драні. Бігаєш в них по снігу, наче кіт по гарячій смолі. Весь день сьогодні провів дома за рубанням дров. Вечером хоч по проїзжених слідах можна було ходити в туфлях. Там хоч трохи сніг чи ростав чи за колесами поскочувало.

20 ЛИСТОПАДУ

А сьогодні треба мені бути в Ново-Аврамівці. Така умова. Вечером думаю гнати самогонку. Ранком пішов до сапожника і дав йому підладити на кілька днів чоботи, а другі посоюзити хоч через тиждень. Пообіцяв перші поладити до обіду. Гарантував носкою тільки на 2-3 дні, бо що та дратва буде держати, коли ще до того чуть не весь передок в обох чоботяв відстав від підошви, а стілки зовсім немає. До того і підошва з ската.

Майже вечоріло як я взяв мішок з дровами, кошик з сулією і поїхав велосипедом в Нову. За селом прийшлося мішок прив'язати на спині. Добре употів, доки доїхав, аж піджак мокрий був. Дивувалися мною дома. Вечером гнав самогонку.

21 ЛИСТОПАДУ

Майже всю ніч не спав, доки вигнав собі і матері два казани горілки. Взяв 12 бутилок для себе. Годин у 7 ліг і трохи задрімав до 9 год., а потім устав і зібрався додому. Ведосипед зовсім відказався. В задньому колесі відсутніх 8[м] спиць. Останні так ослабли, що їдучи кидає колесо в сторони. Прийшлося вести велосипед в руках додому.

Прибув в Вергуни в 12 год. дня. Після короткого відпочинку пішов збирати грошові пожертвування для інвалідів і пізно вечером майже закінчив збирати. Думаю щоб завтра це мені не перешкодили, бо знову гадаю бути в Ново-Аврамівці згідно умови з дядьком Степаном для поїздки в Вербино купляти гарбузи.

22 ЛИСТОПАДУ

Погода не плоха. Був легенький морозець. Рано вирушив в Ново-Аврамівку. Основною причиною цього мого виходу, як учора уже я написав це виконання умови з дядьком Степаном. Однак день прождав але не діждався його. Щось за поважна причина перешкодила до цього. Дома в Новій-Аврамівці ожидали мене з сім'єю, бо я обіцяв прибути підводою. Не плохого і обіда для цього приготовили, але з багатоожданих тільки один я і прийшов.

Вийшов з Нової пізно, бо на Подолі почало темніти, а в виході з Старої Аврамівки зовсім смеркло. Стояла тиха погода. З окремих місць Старої і Стайок доносилися крики весілля. В Стайках «смалили» молоду. Навкола крутились танцюючі і грали музики.

23 ЛИСТОПАДУ

Нічого сьогодні значного й не трапилось, хіба те, що невідомо куди ноччю зникла курицяя. Для мене це значне, бо коли живеш вприголодь і хочеш обзавестись курьми (їх уже було три шт.), бо знаєш що в 1943 р. буде й мені яйцезаготівля і тут її таємниче зникнення. Бодай би тому руки повсихали, хто посмів її взяти, або відповідно кажучи вкрасти. І саме найкращу курицю, ту що подарована кілька днів тому в Чеховому. Не жалко тих людей передати для покарання по всій строгості німецького закону. А з розповідей селян це масове явище і для окремих людей крадіжка птиці і др. є промисел.

24 ЛИСТОПАДУ

Сьогодні я був один дома на господарстві. Дуня ходила в Ново-Аврамівку за борошном і по іншим справам. День просидів біля щоденника підганяв незаписаних кілька днів. Запущеність почав тут проявляти.

Здав в сільуправу зібрані гроші на пожертвування для стариків і інвалідів. Найкращі успіхи збору по 6й бригаді, де збирали я і Пітченко Ф. зібрали 825 крб. Всього по селу зібрано 2038 крб. 50 коп.

25 ЛИСТОПАДУ

Як учора, так і сьогодні стояла морозяна погода. Вечером ходив на наряд, щоб завтра в обід узяти підводу поїхати в Ново-Аврамівку на свято врожаю, що почнеться завтра. Обіцяють і не обіцяють.

26 ЛИСТОПАДУ

За допомогою старости підсобного г-ва вдалося добитися коней. Погода стояла тепла і вітряна. Сніг ростав. Думав їхати саньми, але прийшлося брати воза, бо завтра може зовсім не залишиться снігу, то не поїдеш саньми. До чого малий тепер день, доки добився коней, а сходив за чобітьми, що союсились (а ці два дні знову бігав в туфлях), то з обідні звернуло. Дали мені коней молодих, що не запрягались, бо появилися признаки корости.

Виїхав з дому коли було біля 4х годин. В Нову приїхав, коли ще не смеркло. І ось вам повідомляють, що свято перенесено на неділю. Рішення моє про участь у святкуванні винесу завтра.

27го ЛИСТОПАДУ

Погода змінилася проти вчорашнього дня. Вітер північно-західного напряму, температура впала нище нуля. Нерідко вітер наганяв снігові хмари і тоді піднімалася настояща хуртовина. Було мною рішено залишити сім'ю тут, а самому їхати додому. Було домовлено з бригадиром, що дасть коней відвезти мою сім'ю в Вергуни.

Так я й зробив. В 3 години виїхав в Вергуни, а сім'я залишилася гостювати. Напроти дув пронизливий холодний вітер і коли б не кожух, то можна було б заклякнути. Вечером дома хазяйничав: витопив грубу, піч, наварив поросяті, бо завтра думаю рушати в Хорол, а звідти в Ново-Аврамівку на свято.

28 ЛИСТОПАДУ

Спав на Валіному місці біля груби. Проснувся рано, бо куди його спати такої великої ночі. Почуваю, що з здоров'ям не все гаразд – все мене клонить до постелі і грубки. Годин у 7 таки встав і затопив грубку, разом і гріючи спину, так вже мене морозило. Витопивши грубу, затопив піч. Думав було в Хорол їхати. Але вдалося гроші на передплату газети дати одному з вергунян і я залишився дома. Зіпсоване здоров'я положило мене на постіль, в якій я пролежав майже день, і в стані дрімоти чи сна майже перебував увесь час.

Але сім'я моя в Новій і треба йти до неї, організувати її доставку сюди. Годин у три ззів картоплин з три, побрився і пішов в Нову-Аврамівку. Як на зло дув зустрічний вітер, що пронизував тіло холодом. Хоч і пізно, а прийшов таки додому в Нову і зараз же поліз на піч грітися. Мати збиралася і пішла на вечер свята врожаю. Галі вже не було дома, також пішла гуляти.

В Петра Антиповича, сусіда готовився вечер для молодих, жонатих де повинен приймати участь і ми з Дунею. Нам виписали тут пайок: м'яса, сала, борошна по 400 грам на душу (пшеничного), а то багато добавляли свою закуску. Годин у 9 пішов я на вечер свята врожаю. Дуня залишилася біля дітей така сердита на матір, що вона не залишилася біля них.

Кілька слів про саме свято. Тоді добре свято гуляти, коли закрами тріщать, погреб повний і свині пищать. А тепер зібралися гуртки гуляти, щоб випити в гурті і забути на час горе, визване війною. Свято врожаю не справляють на гіркому просяному хлібі.

Вечер для мене пройшов не благополучно. Після того коли я випив одну рюмку, в очах у мене заграло, все почало в хаті стрибати і я зумлів, тільки тоді як мене вирвало і мочили холодною водою голову я прийшов до свідомості. Такий випадок вперше в мене за життя і пояснюю тільки поганим моїм здоров'я і тим, що весь день не їв.

Після цього мені не їлось і не пилося і я пішов додому, а Дуня пішла на вечеринку.

29го ЛИСТОПАДУ

Ще був у постелі (на печі), брат Петро зайшов по мене іти похмеляться. З темпами вмився, вдівся і пішов «похмелятися». Однак мені й сьогодні з здоров'ям не ладилося і горілки не брав і каплі в рота, зате хоч поснідав добре те що мені на душу ішло – кислу капусту (варену шатковану. Організовувався обід. Цей наш ранковий візит був неплановий, доїдали вчорашнє.

Після цього пішов на любиме моє заняття – грати в шахмати до Москаленка Миколи. Але останній час мені буквально не везе, рідко коли програю, а здебільшого програю і обов'язок мій так віддати йому мати ще більше заохочує до шахматної гри. Так після кількох програних мною партій і лише при одній виграній, залишаємо ігру і знову іду продовжувати свято врожаю. Що тільки й тягло мене туди це смачний обід, який останніми місяцями я в себе дома не бачу.

Однак же обід був бідний, бо того пайка не хватило приготовити його, а кожний скупився щось дати своє. Однак цю помилку справили і кожна гуляюча пара (не рахуючи нас) принесла на вечер по курці і з стряпали на вечер неплохе жарке, до чого я було добре прийнявся і ззів може цілу жарену курицю. Горілки однак не пив. Трапеза скінчилася рано. Після цього повезли Колю додому, а він теж сьогодні гуляв. Ще було лише 9 годин. Там тоже нас почтували горілкою і капустою, після чого пішли додому.

30 ЛИСТОПАДУ

Погода наче потепліла. Раненько пішов на бригаду просити коней відвезти нас в Вергуни. Почуваю себе добре. Та жалію що це опізнилося зо мною. Ідучи в бригаду зайшов до дядька Панаса де теж угостили стаканом самогону і збираною сметаною та гарячим супом. Все пішло на душу. Бригадир пообіцяв дати коней, тільки залишилося договоритися з їздовим, з яким також успішно договорився. Після цього зайшов до брата і там поснідав (не без самогону). Гуртки і сьогодні збиралися закінчувати «свято», одержували з комори рибу і жарили.

Мене позвано до сусіда, де гуляли старики. Там мені значно сподобалося. Було всього вдоволь, а найбільше те, що там був холодець, якого я так бажав. І закінчив свою гульню вже в своєму гуртку, куди я поніс бутилку самогону. Підпив сьогодні добре і були моменти що погружався в забуття, ніяк не можу згадати що діяв я тоді. Знаю що черезмірно був веселий, танцював, лип до дівчат.

Добре не пригадую як я виїхав і в Вергуни. Як в сні пригадується, як я з Петром їхав в Вергуни, а він ще більш був п'яний за мене. В Старій зайшли до діда Федора, але що мені там говорили не пригадую. Наче вони говорили, щоб я віддав їм сокиру, що взяв я її в їх. В Вергуни приїхали не протверезівши. Там я хлопців угостив ще самогоном і вже не пригадую як вони і додому поїхали. Після цього прийшов тільки до належної свідомості ноччю, коли устав води пити.

ГРУДЕНЬ

1942ий рік

с. Вергуни

1го ГРУДНЯ

Смішно з самого себе, коли мені розповідала Дуня, який я був п'яним учора. Розповідає, що я її навіть побив, коли вона мене не пускала проводити Петра й Мишка, як вони вже їхали додому в Ново-Аврамівку. А голова така важка, наче то не вона, а горщик з залізом на плечах.

Сьогодні мені й робота належить – це провести інвентарізацію шкільного майна на 1 грудня. Майже на це я й потратив усього дня. Крім того, що провадили комісією інвентарізацію, одночасово я й приймав велику школу з її оборудуванням і майном, поскільки така не була передана Панежою. Згідно перевірки майна за попередньою інвентарізацією багато нестає. Раніше хто тільки хотів що хотів і як хотів тяг майно.

2 ГРУДНЯ

І сьогоднішній день пішов на інвентарізацію, на вияснення ріжних питань. Я став перед трудностю іевентарізації шкільних приміщень, бувших квартир учителів, а таких хати тут три. До війни ці хати були закріплені за школою і були в описі школи. Тепер в цих будинках проживають громадяни і амбулаторія.

На скільки мене дивує поведінка старости села. Він заявляє, що це будинки кулацькі і можливо, що повернуться їх господарі, а тому в опись в школу їх не вводити, що вони тепер сільуправські. Однак перевіривши інвентарізацію майна сільуправи, там їх теж не введено. Що ж тоді це? Не що інше як якась махінація, як не спроба менше чим за шаг з мотузкою передати ці будинки тим господарям, що зараз живуть в цих хатах.

Я цього не допущу. Я відповідаю за шкільне майно і навіть якщо вишукаю бувше шкільне майно, повинен подбати, щоб воно було повернуте школі. Замічаю що в справі привласнення цих хат бутилка зіграла значну ролю, та тільки мабуть напрасно вона заливала пельки. Якщо на місці питання не розв'яжеться, то виясню про це в Хоролі. До чого не люблю неправди і беззаконну махінацію. Яку махінацію не твори, а коли є люди, то випливе вона на поверхню.

3го ГРУДНЯ

Вділю долю свого розсудку міжнародним подіям. Справа війни з дня на день ускладнюється і я б сказав не на користь Німеччини. До всього того що пишеться в газетах приходиться скептично ставиться, бо що вийшло в світ, то воно пройшло сита, і вийшло само мало похоже на себе. Дізнаємося про події тільки з великим запізненням, і то про них пишуть тоді, коли не можна утаїти від мас, коли набувають ці події світового значення.

Ось коли тепер проглянеш події в Африці, на Сході, у Франції, то помічаєш долю якусь того, що Німеччина перебуває в скрутному становищі. Якщо в газетах писалось про рішення французького народу разом з німцями обороняти Францію від англосаксонців, то тепер, виявляється, що цей озброєний французький нарід повстав, перейшов на сторону англо-саксів. Спроба збройного опору цього народу зломлена і його демобілізовують. Доля флоту однак не відома, а частина потопила себе.

Принаймні тепер відомо які друзі французи до німців і що значні гарнізони треба тримати Німеччини у Франції, щоб держати народ у покорі. А це є не що інше як розпорошення своїх сил по ворожих територіях, тоді як таких дуже необхідно на східний фронт, бо запал минулого року зменшився і воєнні операції для німців набули на всіх фронтах оборонного значення.

Відомості про інвентарізацію лише сьогодні здав.

4го ГРУДНЯ

Раненько пішов сьогодні я в Ново-Аврамівку за шиттям і зрештою-решті віддати чи взяти сюди шити чоботи. Прийшов годин в 11 в Ново-Аврамівку. До Петра заніс тужурку пошити Валі пальтичко. Заграли з Колею в шахмати. 1 партію виграв, а дві програв.

Після обіду було вирушив додому в Вергуни, але облишив, бо було зайшов в сапожну майстерню і там мені пообіцяли пошити чоботи. Прийдеться завтра занести шити. Та й шиття (мені рубашка і дітям платтячка) ще не були рано готові і одержав тільки вечером. По цим причинам і залишився ночувати. Вечером почав трусити тихий сніжок.

5го ГРУДНЯ

Дивує мене сьогоднішня подія дома в Ново-Аврамівці. Там чинилась кожа. Чинив її дядько Палтимін (батьків брат). Він приходив лише туди та робив що слід. Всі матеріали виготовлялись дома. Вся відповідальність за чинку також покладалась на рідних. Коли дійшло до того, щоб різати кожу, то хазяїн кожі оказався дядько і відмірив, що йому треба, щонайменше третю частину і забрав. І долі родства не проявив, тим більше на таку сім'ю, що залишилась без кормильця. Адже в сім'ї залишилась мати, дочка з дитиною та малолітній син і як виявляється товару, що залишається дома не достає, одної халяви не вистачає. З сльозами мати нарікала на жадність чимбаря.

Тіль після великого вагання він відрізав з своєї частини дирявий край на халяву.

Як виявляється сьогодні до мене в Вергуни пішла по кору сусідка, яким я обіцяв учора дістати кори. Вона думала що я учора пішов в Вергуни. В сапожню заніс сьогодні чоботи шити. Обіцяють пошити через дві неділі. Звідти пішов прямо в Вергуни. Жінко прийшлося залишити наніч, бо тільки завтра ранком можу дістати дубової кори.

Вечером ходив в сільбуд. Там була поставлена місцевим драмгуртком п'єса Карпенка-Карого «Розумний і дурень». П'єса пройшла задовільно, тим більше в настоящий період.

6го ГРУДНЯ – 15°

Рано-вранці зайшов до сусіди, що обіцяв мені кору. Він направив мене в ліс на ділянку, де й повинна бути кора. Звідти, тобто з лісу я й рішив іти в Хорол на базар. Являємося на ділянку з порубаною дубиною, але кори немає. Лише слід, де лежала кора та слід воза. Прийшлося червоніти за неловке становище, аджеж я підвів цю жінку, заставив її привезти санки і заночувати, а потім відправити з таком. Дав обіцянку їй, що дістану кору і сам направлю в Хорол до чинбаря, це їй буде краще. Хай їде порожніми санками додому, чим груженими їхати в Хорол, а потім з Хоролу додому. Так відправиивши її додому, сам пішов в Хорол.

Сьогодні випав тихий морозяний день. Мороз погнав термометр до 15° нище нуля. Ішов швидко і таки добре нагрівся. Базар в Хоролі ще тільки збирався. Мені необхідно купити бензіну чи гасу, бо немає чим світити. Вечером і ранком приходиться сидіти на темно. Тільки уявити наскільки набридає перекидатись з боку на бік якихось 14 годин, а то і більше, бо що будеш робити на темно, тільки лежати. Ось і базар, але того шо мені необхідно купити немає. Розповідають що бензін і горілка заборонені продавати. Я ж у кармані мав бутилку самогону. Думав замінити на бензін, але прийшлося її нести додому.

Купив кусок поганого мила за 100 крб. і більше нічого, бо кешеня моя не позволяла. Все можна дістати на базарі аби були тільки гроші. Та тільки самосшедші ціни. Так півлітри олії коштує 150 крб. хунт сала – 200 крб. стакан пшона 7 крб. коробка сірників – 15 крб., стакан солі – 30 крб., гуска 400-500 крб. курка 70-80 крб., стакан бурякового меду – 5 крб. і т.д. Між іншим це ще подешевшало проти минулих базарів. Очевідно вплинули штрафи. В одних тільки Вергунах оштрафовано за невиконання яйцепоставки 130 господарств від 100 до 200 крб. Тих що не виконали за IV квартал, хоч він ще і не кінчився, штрафували в 100 крб. Як в Хорол, так і з Хоролу ішов пішки. Ледве дійшов додому, так надавили чоботи ноги.

7го ГРУДНЯ – 2°

Цим числом опишу стисло своє життя в настоящий період, щоб коли останусь живий, а чи може коли діти почитають, то хай будуть знати як їм жилося цей 1942-43 рік, бо вже бачу, що і 1943 рік нічого доброго на першій його половині не принесе. А нічого так не жалко, як дітей. Адже пора дитинства – пора гри і солодощів. Але мабуть виростуть з цієї пори і не попробують як слідує конфети, мабуть Ніна й не знає що це воно таке. Валя хоч пригадує ті скупі канфекти ще 1939-40 років. Немає їм і ігрушок, що обично зацікавлені діти їхнього зросту. Немає тому, що немає де його купити.

Але в цьому ще не біда, а біда в тому, що живеш в приголоді. Все ж таки я маю вищу освіту, казалось би що повинен би займать хоч далеко незадівільне місце в постачанні продуктами харчуванні, тим більше, що я займаю посаду завідуючого школи. Але ніщо не одержую, крім тих 21 кг. борошна (ще й просяного) на 4 душі сім'ї, і ні грама олії чи інших жирів, ні грама крупів, чи будь чого другого. Виписали за гроші було мені картоплі і буряків ще там осінню, але це тільки тому, що я не мав огорода і то оббивши пороги Райземуправи.

Тепер я маю оклад 150 крб. в місяць тобто на бутилку олії. За що ж тоді викупити пайок, за що брати перегон в молочному пункті, за що купити пшона, чи квасолі, за що купити світила, чим заплатити за пошивку чобіт, плаття. Та в господарстві такому, як в мене багато є дирок, куди треба грошей. А взяти їх немає з чого, немає що продати, бо не вспів я запастись, а ще сам не маю необхідного, бо цілих штанів, крім латаних немає, а в морози приходиться щулиться в паршивенькому літньому

картузику. Добре що до цього часу були гроші ще з Авдієвки, а тепер запас їх уже вичерпався і вмощуйся як знаєш на тих 150 крб. при таких самошедших цінах і при відсутності всякої допомоги від підсобного господарства.

Ось уже більше 2[х] неділь не бачиш і каплі жирів у хаті. На снідання нізчимний суп, на обід борщ також нізчимний, з почорнілих буряків, бо дали примерзлих, та зрідка на друге крохмал з віяного молока, на вечерю, тож же борщ, чи інколи картопля в кожушках, останній час приходиться обідати і вечеряти разом. Якщо до всього цього згадати і просяний хліб, то цілком стане ясно що живеш так, аби штани трималися і то поясок все більшає. Так, наприклад, в рубашці комір зробився такий великий, що кулак пролізає. Діти, особливо Валя зовсім бліде від малокров'я. Інколи себе так слабо почуваєш, як ніколи так не почував. Про покращення життя в скорому немає всякої надії.

Інколи думаю про те, що коли мене відірвуть від сім'ї, що вона буде тут робити в чужому краю, без своєї хати, без огороду, роздіта і роззута, бо те одягало чи обув що є воно не тривке хоч би зиму продержалось, а ще й не обізнаність дружини з полтавськими обичаями господарюванні. Опинилась би тоді вона в занадто тяжких умовах. Куди не повернися і всюди в себе бачиш нестатки та бідуванні. Бузумовно все це разом та пезперервні думки тільки морять мене. Основний виновник цього безумовно є война, та тільки другим вона є джерелом наживи. Не всі рівно її переносять. Хай буде так. Буду викручуватися, і викручуся аби все було добре.

Сьогодні надворі відлига. Дньом капало з криш, а з снігу діти качали баби. Похоже на дощ. Однак вечером зривався мокрий сніг. Полягали спати в 6 годин не світивши, бо нічим.

8 ГРУДНЯ – 5°

Кілька слів про свою квартиру. Морока з такою квартирою як у мене. Душі в ній не нагрієш і порядку не наведеш. Грубу приходиться топити два рази в день – ранком і вечером і більше 13° вище ноля температури немає. Це в спальні, а в кухні більше 9° тепла не бувало. Чуть не вдітому приходиться обідати. Для нас з дружиною щеб не так, а для дітей зовсім не підходящо. До всього цього ще і мокріють стіни. Все цвіте в хаті. Повісиш рушника мокріє, карточки мокріють. Приходиться все це знімати і квартира після всього цього набирає виду льоху.

9го ГРУДНЯ + 2,5.

Чудна погода стоїть на дворі. Багато устаючих з сна дивувались її очередному трюку. Надворі ішов дощ. Температура ранком піднялася до +2,5°, а дньом до +3°. Навкруги стояли калюжі. По шляху речейком бігла вода. Зовсім було похоже на весну. Годин у 11 прояснилось сонце і відчувалось весняне тепло. Годин з 3[х] дня знову пішов дощ.

Ранком після дощу обдерав кору на дубках в сусіда, згідно обіцянки даної мною жінці. Можливо, що завтра буду в Хоролі, то передам її чимбарю. Вечером прийшло роспорядження про відміну завтра посилати вербованих в Німеччину. Так це тягнеться майже місяць, разів з п'ять відкладаючи.

10 ГРУДНЯ – 10°

Сьогодні новий сюрприз погоди. Ще ніччю я виходив надвір, то вже мороз своє творив. Дув північний вітер. Земля добре замерзла. Мороз з годину на годину кріпшав. Так у 8 год. було – 9°, в 9 годину – 10°. Ранком зайшов в сільуправу, щоб дізнатися чи буде хто їхати в Хорол, щоб і собі поїхати.

Вияснюється, що ноччю послідував новий приказ про відправку людей 10 чоловіка в Німеччину сьогодні і приготовить 7 чоловіка на 13 грудня. З старостою договорились, що в Хорол і до станції сопровождати вербуваних буду я. Одночасову в Хорол думаю й розв'язати ряд своїх особистих справ, як про намагання, щоб видали чи продали проса і таке інше.

Як погода сюрпризна, так і ця відправка вербованих подібна. Знову відкладено відправку і вербованих прийшлося відправити додому. Мовлять, що причиною цьому є транспорт, що перегружений транспортуванням чогось другого. В справі особистих справ нічого позитивного не добився. В РЗУ прийшлося на бігу поговорити про дозвіл

продати мені проса, бо Кушніренка ожидала машина і він спішив. Не вислухавши мене сказав, що просо тепер не продається. Прийдеться ще раз до нього звертатися. З приводу шкіл беседував з завідуючим відділом культури. Про початок навчання нічого невідомо, і нічого нового від нього не дізнався.

Тільки коштує моя поїздка в Хорол, що підстригся та передав дубову кору. Приїхали коли смеркало. Мороз кріпшав.

11го ГРУДНЯ – 14°

Сьогодні був кріпкий мороз. Скачкообразна температура грудня місяця, як не тепло, так мороз.

Часто мені приходить в голову твердження, що полтавець перестав бути полтавцем. І нізащо не викину з своєї голови цього твердження. Правда не всякий полтавець, а значна більшість. Правда сучасний період не період минулих років. Говорю я зприводу скупості населення. Колись Полтавщина була відрадним краєм. Вона була багатою й щедрою й гостинною. Та не така вона тепер. Якщо колись їли паляниці пшенишні, чи вареники в маслі з сметаною, чи відомі полтавські галушки, то тепер і гіркого просяного борошна не кожен має. Багатьох ще підтримує кукурудза своєї садиби. Якщо колись сало з салом їли, то тепер їси тільки споминання про нього. Рідко кому пощастить вигодувати і з'їсти півкабана, а півкабана здати державі.

Але є й такі, що мало відчули війни. Але й ці потіряли облік полтавця, а породили в собі зажерливість і жадність. Коли б можна, то з одного разу проковтнули б може не тільки корову, а й самого себе. Можеш з голоду вмерти, а не попитають в тебе, чи є що з'їсти. А ще більше дивує мене, що таке відношення між самими родичами.

12го ГРУДНЯ – 9°

Сьогодні субота. Ждеш з нетерпінням вечора, щоб одержати газету. Нарешті вечер прийшов і наче ожидаєш потяга на вокзалі, так сидиш і ожидаєш газети в конторі підсобного господарства.

Нарешті ось і газети. Зацікавлених до газети не один я, а принаймні десятків півтора. В основному кожен цікавиться зведенням верховного командування збройних сил. Зведення в основному приводиться до того, що атаки противника відбито з тяжкими для ного втратами. За Сталінград знову в газеті не згадується ні слова. Очевідно відступили від нього, бо сводка говорить за бої на південний захід від Сталінграда.

13го ГРУДНЯ – 7°

Учора розраховував бути сьогодні в Ромодані на базарі, але підвода на яку я розраховував не пішла. Вагався іти чи не йти в Хорол. Зрештою порішив іти. Вийшов пізно годин у десять. Думав що спізнюся, але прийшов у Хорол на баз в самий розгар його. Ішов з метою основною купити бінзіну та підлубники на чоботи. Але ні того ні другого не купив і вернувся додому з порожніми руками, тільки ноги набив. Прийшлося додому йти босоніж, щоб не так давили чоботи.

Тепер кілька слів за ціни. Ціни на базарі доступні тільки для тих в кого є що продать і є що куплять. Так бутилка олії 120 крб., сало кусок середніх хунтів 1,5 – 250 крб. сіль 30 крб. стакан, галоші 1500 крб. платок в квітках 3000 крб. чоботи 4000-5000 крб. сокира 200 крб. товар на задники – 150 крб. І всі інші товари чи продукти мають подібні ціни. Правда продукти мають значно нищу ціну, ніж промтовари. Так пшоно стакан 4 крб., а жерстоване 3 крб. Скільки не говорять і не пишуть газети про боротьбу з спекуляцією, аж ніяк не видно результатів цієї боротьби.

14го ГРУДНЯ – 1°

Ранком пішов в Ново-Аврамівку. Спочатку іти було не плохо. Тепло і не слизько, але під кінець дороги стало слизько, бо температура повітря піднялася і почало розставати. З собою на плечах ніс кілограмів 13 грузу в кошику, казалось не так багато але втомився доки дійшов в Нову. А й груз то цінний один з хлібних злаків.

Пройшов майже 10 км і нічого, а вже біля самого дому впав. Чуть тільки встав і іду далі, як стучить вікно тітка Санька киває рукою, щоб зайшов у хату. Заходжу і тут приголомшуюче повідомлення:

Чи чув, Дмитре, що дядько уме?

Ніякої здогадки на якого дядька звалилась смерть збагнути в той мент не зміг, хоч і знав про хворість його.

Який?

Дядько Степан.

Тепер тільки я збагнув, що він лежав тяжко хворим.

Вічна пам'ять такому чоловіку! Умерла працьовита, щира, людяна, співчутлива чужому горю, щедра, з усими позитивними рисами людина. Жалко такого чоловіка. Його жінка Килина лежить без свідомості. Трудно уявити її переживання після того, як прийде в свідомість.

15 ГРУДНЯ – 3°

Сьогодні замітно понизилась температура і майже не розставало. День пройшов за біганиною і всього не вспів зробити. Прийшлося заночувати знову.

Ноччю майже всю мерещилися сни зв'язані з смертю дядька Степана. Смерт відобрала в нього життя в 9 год. вечора 10 грудня. Але ніяк не віриться, що немає в живих цього чудового чоловіка.

Сьогодні підбадьорив мені настрій пайок, який одержав в Новій на Дунені трудодні (10) і дітей 18 кг. пополам яшного і просяного. В сапожній пообіцяли мені пошити чоботи до 27 грудня.

16го ГРУДНЯ – 1°

Поснідавши пішов додому, звалиши на плечі пайок 18 кг. По дорозі зайшов в сільуправу і знявся з обліку себе й Дуню.

Груз дає себе знати. Пощастили півдороги під'їхати на Старо-Аврамівській підводі. В голові весь час рій думок, і щонайбільше про смерть дядька. Всю ніч снились сни про його дружину тітку Килину. Інший раз забудися про це і споминаєш як проведено мною останні два вечера в ігрі в шахмати з Москаленком Миколою. Грали обидва розсіяно. За два вечора програли партій 12 і результати рівні.

Кілька слів про смерть, що вирвала здорового й бодрого юнака Сергія сусіда матері. Позавчора він захворів на запалення легенів, учора лежав без свідомості в глибокому сні. Сьогодні ноччю в 2 годині помер. Жив працьовито, а хоронят не відзначно. Не вбрали доладно. Положили на стола в портках і спідній сорочці, – до того злиденно живуть його батьки.

В Вергунах з старостою села був у нас інцидент. Зайшло з-за дров. Сказав, що заборонить мені палить. Я сказав що біля їх я хазяїн. Це його тронуло. Скипів як самовар, і скільки духу закричав.

17 ГРУДНЯ – 15°

Учорашні інцидент з старостою сьогодні ще більше розігрався. Як видно з його висловлювань, він себе ставить високо під самі небеса і хоче щоб кожен йому був не вище в коліна. Так принаймні я його зрозумів. Киплячи і міняючись у гніву, коли не відступав він викрикував: «забороняю тобі й палки брати шкільних дров; я тебе з роботи зніму з сьогоднішнього дня. Подумаєш хазяїн найшовся! Коли б не я не бачив би ти Вергунів, то через мене тебе поставлено на роботу» і інші подібні висловлювання.

Наскільки глупо й необдумано все сказано. Як він себе цим низько ставить. Пак «я тебе з роботи зніму». Які великі хотів би ти мати повноваження. Скільки не кричи і не пирхай а п'ят лизати не буду. Колись сам зрозумієш, що учора і сьогодні ти не був прав. Я тепер тільки бачу, що коли б я менше покладався раніше на староста, то багато дечого більше було б зроблено. Віднині зміню свою діяльність. І тільки тоді твердо себе буду почувати, коли менше комусь віри матимеш, а сам робитимеш.

18го ГРУДНЯ – 5°

Сьогодні привожу приміщення школи двохповерхової в порядок. Підсобним господарством виділено 4 душі. І ось вони зносили парт в один клас і вимітали на другому поверсі. А то наче відсутній господар в школі, такий уже мали вигляд класи.

На вечер відчутно потепліло. В ставку ловили рибу неводом. Думають з улову залишити для продажі в підсобному господарстві 30 %. Коли б хоч два кг. взяти для себе і то в безводьі і рак буде риба.

19го ГРУДНЯ – 2°

Знову встановилося тепло. В 7 годин ранку температура була в – 2°.

Час усього дня провів у фізичному кабінеті школи, переписував приладдя або

змальовував, щоб потім десь встановити назу їх. Іначе не встановиш їх назви, як безпосередньо з-за участі спеціаліста.

Дньом сьогодні почував себе з нікчемним настроєм. Хотів було ранком виписати риби але запізнився. Попродали чуть світ. Друзі мої в лапках ішли повз мене і не могли мені сказати. Вечером пішов дощ.

20го ГРУДНЯ – 0,5°

Мав бути сьогодні я в Ромодані на базарі, але не прийшлося. Замучить мене фізкабінет. Сьогодні з самого ранку сидів у ньому, переписував чи змальовував приладдя. А чи скаже хто за це спасибі це ще знак?

Погода аж ніяк не похожа на зиму. Температура дньом піднялася до +1°., і появилася мокрота. В Вергунах почуваю себе одиноким. Коли б був багатим то мабуть були б і «друзі», а я не маю того характера підлабузництва чи підхалімства, щоб думати одно, а говорити друге.

21го ГРУДНЯ 0°

Погода з дня на день теплішає. Сьогодні ранком температура дорівнювалася всього лише 0°, а дньом 2° тепла. Порівнюючи з минулим груднем, то різниця в зимі як температура далекої півночі і Італії.

Настрій сьогодні гнітючий, до цього й здоров'ям себе почуваю паршиво. Якщо тільки глибше вдумаєшся в створившому становищі, в ісході війни, то нічого втішного ще не бачиш для себе в майбутньому. Злигодність і бідність тільки підривають здоров'я.

22го ГРУДНЯ +0,5°

Температура повітря піднімається. Ранком досягла + °. Переважно в справах школи і в особистих їздив сьогодні в Хорол. Відправив з школи 71 книжку для перевірки. Думав встановити назви і ціну приладь фізкабінету, але не прийшлося бачити завшколою Хорола.

В РЗУ в 3му відділу ясного нічого не добився за купівлю дров для школи, і за продажі для мене проса і сояшників. Проса правда обіцяють продати. За остаточне розв'язання за дрова і просо сказано, щоб прийшов в понеділок. Дізнався на цивільній пошті, що можна писати листи на Чернігівщину. Ішов з пошти з однією думкою – написати листи на Чернігівщину. Марка коштує 1 крб. 20 коп.

В РЗУ виясняв питання з приводу здачі свиней бо дома в Новій годується двоє, а заколоть не маєш права, хоч і нема чим годувать. Згідно закона треба одно здать і тільки тоді різать для себе. Нарешті дано наряд відправки свиней 14 шт. з Нової. Коли б хоч Петро не взівав цієї відправки і відправив свого. З Вергунив наряд на 10 шт. Крім свиней на Вергуни привіз наряд на 14 корів. Завдання воєнне і сьогодні вже треба відправити їх. Одну вергунівську жінку оштрафовано за самостійний забій свині в 1000 крб.

23го ГРУДНЯ – 1°

Погода продовжує бути теплою. Іде оранка на зябь. Вечером годин у 5 пішов дощ, що перетворився на сніг. Однак температура не понизилась і вечером було 0°. День пішов на збільшення. Сонце піднімається вище, але тепло не прибуває, а убиває, такий закон природи відставання охолодження і нагрівання земної поверхні від сонцестояння. Але вже цієї зими холодної я не ожидаю.

Сьогодні одержав я пайок 9 кг. 200 гр. просяної і 4,700 кг. ячменьової муки. Та 15 кг. 800 гр. кукурудзи в качанах (?!)

24го ГРУДНЯ – 1°

Кукурудзу на пайок одержав лише сьогодні. Що ж то є за кукурудза? Половина гнилої. Ну думаєш ця та просяна мука калорійний дадуть хліб.

Дньом потроху розставало.

25го ГРУДНЯ – 3,5°

Мороз значно піднявся. Говорять, що для службовців дозволяють забити олії по 10 кг. на душу. Тобто мені приходиться забити 40 кг. Сьогодні за півлітри дьогтю виміняв пуд сояшників.

26го ГРУДНЯ – 12,5°

Сьогодні ходив в Ново-Аврамівку зприводу готовності чобіт. Однак мій вихід напрасний чоботи були не готові, пообіцяли пошити на четвер. Майстерня розпускається і вже будуть дошивати вірніше шити на дому. За день справився в Нову і назад в Вергуни. Хоч правда й пізно прийшов додому.

Учора залягла в ліжко моя мати. В неї болить все: голова, ноги і все тіло. Коли б не тиф. Чого доброго, будучи в Чеховому й захопили там собі хвороби. Це дуже погано.

27го ГРУДНЯ – 18°

Неділя. Мороз бере своє. Ранком він досяг 18°. Але стояла дньом тиха погода, і мороз значно зменшився. Сонце пройшовши свій південний зеніт повернолу до північної півкулі і день з дня-у-день збільшувався.

Думав я сьогодні поїхати в Ромодан або і Хорол на базар, щоб купити гасу чи бензіну, але порішив, тим, що дав грошей своєму сосіду Лаєвському і він мені купив півлітри гасу за 150 крб. тобто рівно за мою місячну ставку.

28 ГРУДНЯ – 18°

Мороз не зменшувався. Учора вечером ожидав значного більшого на сьогодні морозу. Попереднім разом, будучи в Хоролі з п. Кушніренком договорилися, щоб я до його сьогодні заявився з приводу моїх двох заяв.

В Хорол прибув пізно перед обіднім переривом за 15 хвилин і нічого не прийшлося мені вияснити, поскільки тоді як я був у нього то його не було, а був саме тоді як я був в Фінвідділу одержував гроші з [...]* мого в обміні грошей. При нових порядках прийшлося чуть не весь день протарчати за одержанням грошей і підводу взівав. Ішов пішки.

29го ГРУДНЯ – 17°

Вівторок. Погода стоїть безвітряна й сонячна.

Випадково сьогодні прийшлося випити та й добре в себе з старостою села. Правда випили не багато всього літру, але поскільки закуска була погана (цибуля й огірки) то казалось, що багато випили. В дечім визначив характера старости. Кидалося в вічі, що він любить високо носитись і бути паном і там де мо понімає, або й зовсім не понімає. Хоче, щоб кожний перед ним унижався, хтоб він не був і чим би не був. А між іншим і бути в контакті теж дарма.

В данной публикации впервые обнародован следующий отрывок дневника сельского учителя Д.З. Браженка времен Второй мировой войны. В предисловии материалы этого отрывка сопоставлены с другими источниками и данными научной литературы, обращается внимание на проблемы экономической эксплуатации оккупантами украинского села, принудительного вывоза жителей сел на работы в Германию, состояния сельских школ во время оккупации.

Ключевые слова: дневник, немецкая оккупация, налоги, денежная реформа, повседневная жизнь крестьян, сельская школа, принудительный вывоз.

Extended abstract for the article of I. Etkina «Khorol district in Poltava region in 1942 (due to the diary of Brazhenko Dmutro Zakharovich)».

The article first brings into the light the next fragment of a rural teacher's diary Brazhenko D. Z. World War II period. The chronological limits of the passage – August, 22 – December, 29, 1942 were determined to the removal of his family from Chernigiv region to Khorol district in Poltava region and the end of the calendar year.

This passage gives a unique opportunity for the historian to compare the occupation regimen in Chernigiv region, in the area of military control and Poltava, Reichskommissariat «Ukraine». The author of the diary makes the conclusions that the situation in Poltava region was much calmer. In this passage there are no events which related with the partisan movement, response of German reprisals against the local population, the feeling of anxiety of the

* затерте слово

peasants. And this feeling fills the diary which was written in Chernigiv region.

However, the expected facilitate the family Brazhenko didn't feel due to the worse economic situation in Poltava region. The occupation's control above the village was total. Peasants were imposed with huge natural taxes such as milk, eggs, meat, etc. Besides, peasants had to pay huge cash taxes. Information about the merciless exploitation of the peasantry confirmed in modern scientific literature. The Germans promised to divide the collective farms' land between the peasantry, but because of the huge taxes the peasants didn't believe in their outreach.

At the same time, the occupation authorities carried out a monetary reform and printed new Ukrainian money instead of Soviet rubles. This reform was held in order to confiscate money and it was extremely unprofitable to people.

The author of the diary became a head of the school in the village Verguny in Khorol district. But his salary was scanty and the family with two children lived half-starving. Brazhenko Dmutro noticed that the occupation authorities in Chernigiv region had a better attitude to rural school than in Poltava: gave money for the repair, taught the German language and there was more order. Here books and even globes were taken to review and censorship them.

Brazhenko Dmutro gets a task to agitate the local people to go to work in Germany. He treated this work as forced as he saw that removal was forced and sympathized with the villagers.

The author does not hide the problems of dipsomania in Ukrainian villages during the occupation, which was because the fear, grief and poverty. In November 1942 with Germans' permission, the villagers celebrated the harvest festival.

This passage allows the historian to see the experience of survival of the person and his family in the crucial military situation and to show aii its complexity.

Key words: diary, German occupation, taxes, money reform, peasants' everyday life, rural school, forced removal .

УДК [930.253:94+63](477)«1941/1943»

Світлана Власенко

●

ОРГАНИ ВЛАДИ НА ТЕРИТОРІЇ ВІЙСЬКОВОЇ ЗОНИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: ОРГАНІЗАЦІЯ, ПІДБІР КАДРІВ, ФУНКЦІОНУВАННЯ (1941–1943 рр.)

У статті характеризується система управління, що діяла на території військової зони України в період нацистської окупації 1941-1943 рр. На основі широкого кола документальних матеріалів центральних і обласних архівних установ України досліджено процес формування, кадрове забезпечення, діяльність німецьких військово-адміністративних, військово-економічних та українських допоміжних органів влади в регіоні.

Ключові слова: система управління, органи влади, кадрове забезпечення, допоміжні органи влади, нацистський окупаційний режим, військова зона, вермахт.

Історія України в період Другої світової війни з її численними невивченими до кінця питаннями, які протягом десятиліть лишалися поза увагою науковців, потребує ґрунтовного, виваженого та об'єктивного дослідження. Одним із таких питань є діяльність окупаційних органів влади у військовій зоні України – прифронтові території [Чернігівська, Сумська, Харківська, Луганська та Донецька (на той час – Ворошиловградська та Сталінська відповідно) області], що впродовж усього періоду окупації України перебували під юрисдикцією німецького тилового командування групи армій «Південь».

Аналіз публікацій з даної проблеми дає підстави стверджувати про зростання інтересу до вивчення окупаційної системи управління як на території, що входила до складу рейхскомісаріату «Україна», так і у військовій зоні управління [1]. У той же час залишається актуальним питання ґрунтовного дослідження організації органів влади у військовій зоні України, їхнього формування, підбору кадрів, діяльності тощо. А тому мета даної статті полягає у здійсненні всебічного аналізу організації влади та управління в областях України, які протягом усього періоду нацистської окупації перебували у військовій зоні управління. Досягти її можливо шляхом реконструювання системи німецьких військово-адміністративних і військово-економічних, а також українських допоміжних органів влади в зазначеному регіоні; розкриття їх структури та функцій, процесу формування та підбору кадрів, форм діяльності тощо.

Керівництво областями, що входили до військової зони управління, протягом усього періоду окупації здійснювалося спеціально створеними німецькими військово-адміністративним і військово-економічним апаратами. Вся вища адміністративна влада належала командуючому військами оперативного тилового району. Загалом зона військового управління поділялася на район бойових дій, оперативний тиловий район і тиловий район груп армій. У районі бойових дій не створювалося особливих керівних установ, виконавча влада здійснювалася командирами військових частин (полків, дивізій, корпусів). В оперативних тилових районах армій діяли польові комендатури (фельдкомендатури) та гарнізонні комендатури (ортскомендатури). У тилових районах управлінські функції виконували дивізії охорони тилів (головні польові комендатури), фельдкомендатури та ортскомендатури. Комендатури викону-

© Власенко Світлана Іванівна – начальник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

вали два основні завдання – командне та управлінське. Вони створювали, керували та контролювали місцеві органи влади, мобілізовували резерви для ведення війни, забезпечували «спокій та порядок» у регіоні [2].

На території військової зони України діяло дві головні польові комендатури: № 397 розташовувалася у м. Сталіно (нині Донецьк), у її відомстві перебували Сталінська, частково Ворошиловградська та Ростовська області; № 399 розміщувалася у м. Конотопі й контролювала Чернігівську, Сумську та Харківську області [3]. Головним польовим комендатурам, у свою чергу, підпорядковувалися польові комендатури, які об'єднували в середньому по 15-20 районів; їм же – гарнізонні, що діяли на території 4-5 районів [4]. Щоправда, влітку 1943 р., з метою економії кадрів, гарнізонні комендатури були ліквідовані, а їхні функції передані польовим комендатурам.

Комендатури мали у своєму складі наступні відділи: військовий, поліції та каральних загонів, сільськогосподарський, транспортний, реєстрації та прописки населення, відділ у справах військовополонених та фінансову частину. Крім того, у підпорядкуванні коменданта перебували: помічник, перекладачі, писарі, 10-15 мотоциклістів, близько 30 охоронців. У своїй діяльності комендатури тісно співпрацювали з гестапо [5].

Крім німецького адміністративного апарату, на території військової зони України діяли місцеві допоміжні органи влади у формі управ, які комплектувалися з місцевого населення. Вони формувалися за принципом радянського територіально-адміністративного поділу, обмежуючись районом, містом та селом. Районні, міські та сільські управи створювалися відразу на всій території військової зони аж до лінії фронту. На обласному ж рівні всі питання вирішувалися німецькими комендатурами.

На чолі районної управи стояв районний керівник, посада якого у різних районах називалася по-різному: бургомістр, шеф, старшина, районний староста. Інколи у невеликих районних центрах посади голови районної та міської управ об'єднувалися. До компетенції районного керівника входили такі функції: загальне керівництво району та підпорядкованих йому сільських управ, підбір і призначення кадрів для районної управи, подання на затвердження ортскомендатури та видання директив у межах району, ведення службового листування, забезпечення порядку, охорона громадської безпеки та ін.

Структура райуправи охоплювала всі сфери життя району. Наприклад, Ровеньківська районна управа Ворошиловградської області мала наступні відділи: народної освіти, охорони здоров'я, шляховий, фінансовий, міського господарства, а також районне споживче товариство тощо [6]. Аграрні питання в межах району перебували в компетенції німецьких районних сільськогосподарських комендантів та районних земельних управ.

У містах створювалися міські управи, завдання яких полягало в керівництві життєдіяльністю міста. Для управління підлеглими установами керівники міст, як і районів, мали право видавати директиви, але про їхній зміст необхідно було доповідати в місцеву комендатуру. Старости міст та районів мали право, щоправда лише за дорученням німецьких установ, стягувати з мешканців адміністративні покарання в розмірі 5 тис. крб. або зобов'язувати до примусових робіт тривалістю до 4 тижнів [7].

Структура міських управ була подібною між собою, щоправда, чим меншою була кількість населення міста, тим меншою була і кількість чиновників управи. Наприклад, Харківська міська управа, формування якої завершилося навесні 1942 р., складалася із 22 відділів, які, в свою чергу, мали підвідділи [8]. Сумська міська управа, наприклад, на липень 1943 р. складалася з 13 відділів [9].

Найнижчий щабель української адміністрації займали сільські управи, які вирішували всі питання у селах. Під їх юрисдикцією, зазвичай, перебували або один великий населений пункт, або кілька малих сіл чи хуторів. На чолі сільської управи стояв бургомістр, який призначався керівником району і підпорядковувався йому. Останній же і відповідав за його політичну надійність та професійні якості. Часто бургомістрів сіл призначало командування німецьких військових частин. Під керівництвом бургомістра сільської управи працювали начальник поліції та писар, які підпорядковувалися районному управлінню.

В окремих селах, що входили до сільської управи, діяли старости, яких, зазвичай, призначав сільський бургомістр. Права та обов'язки старост сільських та селищних общин визначалися «Інструкцією для старост», «Тимчасовим положенням про старост сіл і селищ району» та численними розпорядженнями. Повноваження старост у різних регіонах були неоднаковими. Так, у південних районах військової зони України старости слугували головною опорою органів окупаційної влади на місцях, тоді як на півночі – лише виконавцями волі бургомістрів [10].

Старости вирішували всі питання життєдіяльності села: вели бухгалтерію, слідкували за виконанням планів поставки сільськогосподарських продуктів для німецької армії, займалися збором податків з населення, збирали майно і теплий одяг для німецьких солдатів, контролювали громадські господарства (колишні колгоспи) щодо своєчасного проведення посівної та збиральної кампаній, а також відправки врожаю на заготівельні пункти, вели облік місцевого населення та вирішували поточні питання з життя громади, підтримували порядок на території общини тощо. Старости мали право примушувати працювати та карати жителів, але лише за дії, що не носили антинімецького характеру, шляхом накладання грошового штрафу до 1000 крб., ув'язнення чи відправки на примусові роботи терміном до 14 діб [11].

Військово-адміністративні органи влади надавали активну допомогу військово-економічним, передусім при відновленні господарства на окупованих територіях та визиску місцевих жителів з метою забезпечення економічних потреб вермахту та цивільного населення Третього рейху.

Вища військово-економічна влада, відповідно до наказу А. Гітлера від 29 червня 1941 р., була сконцентрована в руках рейхсмаршала Г. Герінга. У своїй діяльності він спирався на Управління військової економіки й озброєння при Головному штабі збройних сил Німеччини, який очолював генерал піхоти Г. Томас, та на «Східний штаб з керівництва економікою» (господарський штаб «Схід») на чолі з статс-секретарем П. Кернером. Ці організації виконували загальний обсяг економічних завдань у зоні військового управління, зокрема доводили до відома головного командування армії директиви рейхсмаршала Г. Герінга та забезпечували їхню реалізацію. Головне ж завдання означених інституцій, як зазначалося у таємній інструкції господарського штабу «Схід» від 23 травня 1941 р., полягало у «цілеспрямованому ... покращенні продовольчої проблеми Німеччини» [12].

У військовій зоні управління при генерал-квартирмейстері головного командування сухопутними силами діяв «Східний економічний штаб» на чолі з генерал-лейтенантом В. Шубертом, який виступав у якості польового представництва господарського штабу «Схід». Його завдання полягало у контролі за виконанням директив рейхсмаршала безпосередньо у зоні бойових дій. У складі даної організації перебували представники різноманітних військових та господарських органів Третього рейху: генерал-квартирмейстера (начальника тилу вермахту), Міністерства зі справ окупованих східних областей, Міністерства продовольства та постачання, Міністерства економіки тощо.

Структура штабу була побудована таким чином, щоб охопити всі галузі економіки окупованих областей. Він ділився на господарські відділи, так звані групи. Центральне місце посідала сільськогосподарська група «La», до компетенції якої входило керівництво аграрним сектором економіки окупованих територій, заготівля сільськогосподарської продукції, продовольчі поставки військовим частинам тощо. Економічна група «В» керувала промисловістю, підприємствами харчової промисловості, лісовим господарством, а також фінансовою та банківською справами, торгівлею та товарообігом. Група «М» займалася питаннями військової економіки, транспорту та забезпечення потреб частин вермахту [13].

При штабі кожної діючої армії функціонували спеціально створені економічні відділи або групи (умовне позначення IV WJ). Начальник відділу підпорядковувався безпосередньо командуючому армією, будучи його консультантом з економічних питань, і знаходився в оперативному підпорядкуванні Управління військової економіки й озброєння та «Східного економічного штабу». Фактично він здійснював

зв'язок між командуючим армією та вищими військово-економічними інстанціями. У його розпорядженні перебували загін економічної розвідки, технічний батальйон та уповноважені офіцери при штабах дивізій, полків і батальйонів, які пересувалися з передовими діючими з'єднаннями. На них покладалося завдання виявляти склади промислової та сільськогосподарської продукції, забезпечувати першочергову охорону важливих господарських об'єктів, сприяти збиранню врожаю і проведенню невідкладних сільськогосподарських робіт, складати економічні характеристики окупованих районів, організовувати постачання військових частин сільськогосподарською продукцією тощо [14].

В оперативних тилових районах господарським відділам підпорядковувалися господарські команди, які створювалися за потреби при охоронних дивізіях, та господарські групи, що діяли при польових комендатурах. У разі просування німецької армії на схід вони залишалися на місцях, а при військових частинах формувалися нові.

У тилових районах груп армій діяли господарські інспекції – при командуючих тиловими прифронтовими районами груп армій, по одній чи кілька господарських команд – при охоронних дивізіях та господарські групи – при польових комендатурах.

Господарські інспекції (wirtscafte-inspektion) були створені при кожній групі армій і у своїй діяльності керувалися спеціальними розпорядженнями «Східного економічного штабу». Так, станом на 1 жовтня 1942 р., на території військової зони України економічні питання перебували в компетенції німецької господарської інспекції «Дон-Донець» на чолі з генерал-майором Г. Нагелем, що розміщувалась у м. Сталіно. Дана територія умовно ділилася на два господарських управління: «Сталіно» (південно-східна частина військової зони України) та «Харків» (північно-західна частина військової зони України) [15].

Структура господарської інспекції відповідала структурі «Східного економічного штабу». Основні завдання господарської інспекції полягали у постачанні військовим частинам продовольства, одягу та фуражу; охороні, використанні й відправленні до Німеччини цінної сировини та майна; мобілізації місцевих жителів для роботи на військових об'єктах; регулюванні постачання населенню продукції та товарів першої необхідності тощо.

Господарським інспекціям підпорядковувалися господарські команди (wirtscafte-kommando, Wi Kdo), що створювалися у кожній області. Так, під керівництвом господарської інспекції «Дон-Донець» діяло 10 господарських команд, з яких 6 функціонували на українській території й мали свої філії: 2 команди у Сталіно (перша мала 4 філії: в Артемівську, Костянтинівці, Маріуполі та Слов'янську) та по одній – у Чернігові (мала філії в Сновську та Прилуках), Сумах (філії в Глухові, Конотопі, Ромнах і Шостці), Ворошиловграді (філія в Лисичанську) та в Харкові [16].

Структуру господарської команди досить детально можна проаналізувати на прикладі Wi Kdo Харкова. Вона мала три управління: сільського господарства (група «La»), промисловості (група «W») та лісового господарства (група «Forst»). Так, у відомстві управління сільського господарства перебували відділи: аграрної політики, виробничий, обліку та розподілу продукції, персональний. У свою чергу відділи мали власну розгалужену систему. Зокрема, виробничому відділу підпорядковувались: обласне земельне управління, управління державними господарствами (державні маєтки – колишні радгоспи), управління машинно-тракторними станціями (МТС), сільськогосподарський науково-дослідний інститут. Управління ж державними маєтками в свою чергу мало німецьке відділення, що контролювало роботу управляючих-німців, та українське, до компетенції якого входило керівництво директорами державних господарств. Управління промисловості складалося із відділів: технічних вузів, постачання військових і цивільних установ, «Залізо і метал», «Камінь і земля», текстильної промисловості, мінеральних масел і пального, догляду за виробництвом, торгівлі й ремісничого виробництва, хімічної промисловості, будівельного матеріалу, іншої індустрії, технічного відділу, а також канцелярії та казначейства [17].

Керівники господарських команд отримували спеціальні директиви від господарських інспекцій та направляли їх для виконання підпорядкованим їм службовим

інстанціям. В областях вони спиралися на німецькі обласні сільськогосподарські комендатури або бюро німецького командування, яким підпорядковувалися представники німецького командування в округах та районах – сільськогосподарські фюрери та коменданти, котрі призначалися військовим керівництвом. Наприклад, сільськогосподарська комендатура Ворошиловградської області складалася з таких відділів: рослинництва, тваринництва, насінництва, землевпорядження, фінансування. До штату комендатури входило приблизно 50 чоловік виключно німецького походження – адміністративних працівників і спеціалістів із сільського господарства. Серед обслуговуючого ж персоналу (креслярі, перекладачі, прибиральники і т. п.) були переважно місцеві жителі, перевірені у «благонадійності» до окупаційної влади та відсутності зв'язків із партизанами і комуністами.

Усередині 1942 р. було створено ще одну ланку німецької господарської адміністрації – опорні пункти («штуцпункти»), у відомстві яких перебувало від 7 до 15 громадських господарств чи хліборобських спілок (перехідні форми землеволодіння – від колективного до приватного). Посаду керівника в даній інстанції займав німецький офіцер – комендант, якому підпорядковувалися старший агроном, агроном, перекладач, інструктор-бухгалтер та прибиральниця. Наприклад, у Лебединському районі Сумської області таких опорних пунктів з 1 липня 1942 р. діяло 5 (а з 15 липня – 8), які об'єднували від 7 до 12 громадських господарств [18].

Таким чином, на території військової зони України було створено розгалужену систему німецьких військово-економічних органів управління, на яку покладалося завдання щодо забезпечення потреб вермахту та Німеччини. Досить влучно її призначення охарактеризував Г. Герінг на нараді рейхскомісарів окупованих країн і областей із представниками військового командування 6 серпня 1942 р. Він говорив: «Ви направлені туди ... для того, щоб вилучати все можливе з тим, щоб міг жити німецький народ... Я примушу виконати поставки, які я на вас покладаю... Там, де є ще дещо, чого потребує німецький народ, все повинно бути блискавично вилучено із складів і доставлено сюди» [19]. З цією метою німецьке військове командування наділялося необмеженими повноваженнями.

Проте, зважаючи на значні масштаби окупованої території, у своїй діяльності німці спиралися на українську допоміжну господарську адміністрацію – земельні управи та їхні структурні одиниці, які здійснювали організацію виконання розпоряджень окупаційних органів влади на місцях.

При створенні земельних управ (у Сумській області – бюро) використовувався адміністративно-територіальний поділ на рівні області, округи, району. Найвищою економічною інстанцією допоміжної української адміністрації були обласні сільськогосподарські управи, в розпорядженні яких перебували всі земельні та лісові фонди, громадські господарства (колишні колгоспи) й інші сільськогосподарські організації області. Вони створювалися у кожному обласному центрі й підпорядковувалися безпосередньо німецьким сільськогосподарським комендатурам.

Обласні земельні управи мали у своєму складі значну кількість відділів, які здійснювали контроль за усіма сферами сільського господарства регіону. Так, до складу Харківської облземуправи, створеної 1 грудня 1941 р. на базі сільськогосподарського відділу Харківської міської управи, входило 11 структурних одиниць: загально-адміністративний, економіко-статистичний, відділ бухгалтерії та ревізії, агрономічний, відділ тваринництва, ветеринарна група, технічний відділ, відділ землевпорядження та меліорації, відділ лісового господарства, відділ управління господарств (з секторами: керівного персоналу, зернових і тваринницьких господарств, бурякових господарств та приміських господарств), оргбюро сільськогосподарської кооперації [20].

Апарат правління Ворошиловградської обласної сільськогосподарської управи, яку було створено в липні 1942 р., нараховував 10 спеціалістів та 20 чоловік обслуговуючого персоналу. До її складу входило 10 відділів: загальний, планово-фінансовий, тваринництва, землевпорядний, громадських господарств, державних господарств, машинно-тракторних станцій, підсобних господарств, ветеринарний, плодово-овочевий [21].

На Сумщині аграрні питання перебували у компетенції Сільськогосподарського допоміжного бюро по Сумській області, створеного на початку грудня 1941 р. Структура та штатний розклад бюро були, загалом, подібними до вищезазначених облземуправ інших областей військової зони України.

Також при обласних земельних управах або при їхніх відділах діяли різноманітні контори та установи з керівництва певними галузями сільського господарства. Наприклад, при Ворошиловградській обласній земельній управі для керівництва роботою з вирощування, заготівлі та постачання сортового насіння в жовтні 1942 р. була створена обласна контора «Держсортфонд». Їй підпорядковувалися три заготівельні пункти: Ворошиловградський, Старобельський, Сватовський [22].

На обласні земельні управи покладалася низка функцій із налагодження ефективної діяльності сільського господарства краю: виявлення фактичного стану польового господарства, тваринництва та городництва у господарствах; облік видів енергозабезпечення – кількість і стан живої тяглової сили, тракторів, вантажних автомашин; відновлення технічного оснащення сільськогосподарських організацій та тракторного парку МТС; утворення насіннєвих фондів; забезпечення весняної сівби; організація збору врожаю; поновлення тваринництва та облік усіх кормових ресурсів тощо. Крім означених функцій, до компетенції обласних земуправ входило і забезпечення роботи транспортної мережі, безпосередньо пов'язаної з сільським господарством, сільських лікарень, сільськогосподарських шкіл, оподаткування селян та багато інших.

Наступною ланкою в українській допоміжній системі органів управління сільським господарством були окружні земельні управи (на Сумщині – повітові сільськогосподарські бюро) – «габітсляндвірти». Так, у Сумській області нараховувалося 8 повітових сільськогосподарських бюро, які об'єднували 31 район [23], у Харківській області – 9 окружних земельних управ із 33 районами [24], у Ворошиловградській – 8 окружних земуправ, що контролювали 32 райони [25].

На чолі окружної земельної управи стояв головний агроном, кандидатура якого затверджувалася німецьким сільськогосподарським керівництвом і який відповідав за діяльність управи та комплектував її штат. У його підпорядкуванні перебували: заступник головного агронома, агроном-інтенсивник, окружний зоотехнік, ветлікар, окружний землевпорядник, кресляр, інженер підсобних підприємств, бухгалтер, інструктор колгоспного обліку, статистик, завгосп, секретар, друкарка, перекладач, а також п'ять осіб обслуговуючого персоналу [26].

На земуправи покладалося завдання допомагати в керівництві роботою районів та стежити за виконанням ними усіх розпоряджень вищих інстанцій; контролювати роботу громадських господарств; консультувати з усіх питань в аграрній сфері та перевіряти правильне запровадження агротехніки в громадських господарствах тощо.

Окружним земельним управам підпорядковувалися районні сільськогосподарські управи – «крайсляхндвірти», які паралельно були підзвітними і районному німецькому керівництву. Штат районної земельної управи нараховував в середньому 10-12 чоловік і був подібний до окружної земельної управи: районний агроном – керівник управи, зоотехнік, ветлікар, землевпорядник, агроном-інтенсивник, інструктор колгоспного обліку, статистик, секретар-друкарка, перекладач, бухгалтер, технік-будівельник та чотири особи обслуговуючого персоналу [27]. Кожен із них виконував чітко визначені обов'язки.

З метою встановлення безпосереднього контролю за всіма сільськогосподарськими підприємствами територія району поділялася на окремі дільниці – «агрозооветдільниці», на чолі яких стояли дільничні агрономи – агрономи-інспектори. Вони безпосередньо вели контроль за роботою керівників, агрономів, бригадирів громадських господарств, державних маєтків, приміських господарств. Наприклад, у Ворошиловградській області на початок 1943 р. діяло 111 таких дільниць [28].

Поруч із установами та організаціями, що входили до системи українського допоміжного господарського управління, з 1942 р. також функціонували самостійні інстанції, які підпорядковувалися безпосередньо німецькій економічній адміністрації. Вони були створені зазвичай на основі відділів, що раніше діяли у складі земельних

управ різних рівнів. Зокрема, паралельно з облземуправами діяли обласні трести (пізніше – управління) державними маєтками, що існували як самостійні відділи обласних сільськогосподарських комендатур. Вони підпорядковувалися Головному управлінню державними маєтками у м. Києві, до компетенції якого входило надання допомоги державним маєткам з питань агрономії, механізації, тваринництва, організації праці тощо.

Окремо існували й обласні управління машинно-тракторних станцій, що підпорядковувалися Головному управлінню МТС у м. Києві. Їх очолювали представники німецького керівництва, так звані шефи МТС. Вони контролювали діяльність аналогічних інстанцій окружного та районного рівнів.

Система управління промисловістю також будувалася по німецькій та українській лініях. За потреби німецькі військово-господарські установи формували власний апарат українських допоміжних органів, який був покликаний зробити економічну експлуатацію промислових галузей окупованих регіонів України ефективнішою. При цьому не відкидався досвід радянської влади, і часто створені нею установи відновлювали свою діяльність у нових умовах.

Так, керівництво вугільною промисловістю Донбасу здійснювало Головне управління вугільної промисловості сходу та гірничо-металургійне товариство «Ост», які розташовувалися в м. Сталіно. Під їхнім керівництвом перебували шахти і заводи регіону. Очолював товариство віце-шеф генерал Віннакер. Крім того, експлуатацією галузі займалася Контора донецької та української кам'яновугільної промисловості.

На базі колишніх комбінатів були створені гірничі управління, наприклад, у Сталінській області на базі комбінату «Сталінвугілля». Пізніше таке ж було створене й у Ворошиловградській області. Замість колишніх трестів організовувалися дирекціони. Дрібні шахти об'єднувалися в шахтоуправління; великі шахти підпорядковувалися безпосередньо дирекціонам.

Керівництво вугільної промисловості перебувало в руках німецьких чиновників. Дирекціонами і шахтоуправліннями керували німецькі управляючі – зондерфюрери. На шахтах кожною дільницею керував начальник, змінами – десятники. За роботу бригад відповідали артільники. До складу керівництва, особливо на нижчі управлінські посади, залучалися місцеві фахівці.

Подібна схема управління була притаманна всім галузям промисловості. Головний нагляд за підприємством здійснював німецький керівник або його заступник. Він мав скеровувати свою діяльність на збереження, збільшення виробництва та виробничих сил, покращення обладнання, поповнення штату працівників і навіть на заповнення їхнього вільного від роботи часу. Крім того, призначався директор або управляючий з місцевого населення. Він відповідав перед німецьким керівником за проведення всіх визначених ним заходів, мав указувати на всі виявлені недоліки як особа, знайома з місцевими умовами.

На допомогу керівнику підприємства призначався виробничий староста, завдання якого полягало у нагляді за виконанням наказів, поданні керівнику пропозицій та прохань від працівників, створенні «атмосфери довіри» на підприємстві. До його компетенції відносилося: ведення пропаганди серед працівників та нагляд за ними, збереження чистоти та порядку в медпункті, попередження нещасних випадків, нагляд за заводською кухнею, розподіл премій та дефіцитних товарів, організація дитсадків тощо. При цьому він не мав права робити самостійні розпорядження [29].

Як бачимо, нацистське керівництво на завойованій території сформувало розгалужену систему органів управління. Вищими та середніми чиновниками ставали в основному досвідчені офіцери, серед яких були й ті, що брали участь в окупації України ще в 1918 р. Більшість із них до служби в армії працювали на керівних посадах у різних сферах економіки та пройшли спеціальну підготовку. Так, за повідомленням господарської інспекції «Південь», станом на 15 квітня 1942 р., на окупованій території України перебувало 7613 німецьких окружних і районних керівників (ландвіршафтфюрерів) [30]. Подібні дані подає й «Німецька Українська газета» від 28 червня 1942 р., повідомляючи, що до робіт на території України було залучено близько 7 тис. німецьких сільськогосподарських керівників [31].

Однак навіть така кількість працівників не могла забезпечити у повному обсязі контроль захоплених територій. У зв'язку з цим до роботи активно залучалися і спеціалісти з числа місцевого населення, які працювали у системі допоміжного управління. При комплектуванні українського допоміжного апарату окупанти намагалися добирати працівників із колишніх службовців чи осіб, що були знайомі з роботою даних установ. На їхню думку, в період військових дій такий захід був необхідним, оскільки він економив час, силу та енергію на організацію ефективного функціонування господарства. Німці вважали, що співпраця людей, які знали мову, звичаї, побут місцевого населення, повинна була полегшити їм управління захопленого регіону.

На керівні посади в українські допоміжні органи влади відбирали кандидатури із числа «надійних» місцевих жителів, які виконували б розпорядження німецьких адміністративних та господарських органів. Перевага надавалася фольксдойче, на підтримку яких розраховувало нацистське керівництво. Вони займали посади бургомістрів, старост, начальників поліції, перекладачів тощо.

Частина місцевого населення, яка була незадоволена радянською владою, також співпрацювала з окупантами. Як наслідок, очевидці, що протягом серпня – вересня 1942 р. відвідали територію України, повідомляли: «Сільські старости, керівники районів, директори округів, місцеві судді, шкільні інспектори і т. д. – це переважно українці, проте вони лише виконують розпорядження своїх німецьких зверхників і не беруть ніякої участі в процесі прийняття рішень» [32]. Подібні ж тенденції простежуються і в пункті 2 «Інструкції зі ставлення до українського населення»: «Співпраця угодних українців в управлінні справами, на рівні общин та районів може і в подальшому, при необхідності, допускатися в межах довірчих рад» [33].

Таким чином, нацистське керівництво створило на території військової зони України розгалужений управлінський апарат, в підпорядкуванні якого перебували й численні українські допоміжні органи влади, що виконували роль реалізаторів політики німецьких окупантів. Вся управлінська система в областях військової зони України мала запроваджувати «новий порядок» і була побудована таким чином, щоб передусім забезпечувати безперебійне функціонування економіки регіону та підтримувати позитивне ставлення місцевого населення до окупаційної влади. Фактично ж на німецькі військово-адміністративні, військово-економічні та українські допоміжні органи влади, що діяли у військовій зоні України, було покладено завдання максимального визиску економічних та людських ресурсів регіону.

1. Азарх І. С. Специфіка діяльності місцевих органів влади на території Чернігівщини в 1941-1943 рр. / І. С. Азарх // Боротьба за Україну в 1943-1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство. Збірник наукових праць. – К., 2014. – С. 295-312; Власенко С. І. Нацистський апарат управління сільським господарством військової зони України (1941-1943 рр.) / С. І. Власенко // Архіви України. – 2010. – №. 2. – С. 99-114; Власенко С. І. Органи адміністративного та господарського управління німецьких окупантів у військовій зоні України (1941-1943 рр.) / С. І. Власенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Випуск 82-84. – 2006. – С. 53-56; Власенко С. І. Система управління сільським господарством Луганщини в період нацистської окупації (1942-1943 рр.) / С. І. Власенко // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. 25 травня 2011 р., м. Дніпропетровськ. – К., 2011. – С. 424-428; Гончаренко О. М. Організаційно-правове забезпечення функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941-1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Гончаренко. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – 51 с.; Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941-1944 рр.) / О. М. Гончаренко. – К., 2011. – 600 с.; Гончаренко О., Лисенко О., Першина Т. Система управління окупованими територіями України / О. Гончаренко, О. Лисенко,

Т. Першина // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. – Кн. 1 / НАН України. Інститут історії України. – К., 2010. – С. 321-367; Дерейко І. І. Структура окупаційних органів Рейхскомісаріату «Україна» / І. І. Дерейко // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 259-268; Заболотна Т. Структура цивільних органів окупаційної влади в Києві / Т. Заболотна // Архіви окупації. 1941-1944. – К., 2006. – С. 769-774; Лисенко О. Є., Нестеренко В. А. Окупаційний режим на Україні: адміністративний аспект / О. Є. Лисенко, В. А. Нестеренко // Архіви окупації. 1941-1944. – К., 2006. – С. 762-769; Рекотов П. В. Адміністративний, судовий та політичний апарат Рейхскомісаріату «Україна» / П. В. Рекотов // Нова політика. – 1997. – № 3. – С. 51-56; Рекотов П. В. Органи управління в Україні під час фашистської окупації / П. В. Рекотов // Пам'ять століть. – 1997. – № 5. – С. 121-126; Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.) / П. В. Рекотов // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 90-101; Скоробогатов А. Харківське міське самоврядування в 1941-1943 роках / А. Скоробогатов // Березіль. – 1996. – № 7-8. – С. 139-162; Скоробогатов А. Харківське міське самоврядування в 1941-1943 роках / А. Скоробогатов // Березіль. – 1996. – № 9-10. – С. 145-164 та ін.

2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 332, арк. 1-3.

3. Там само, спр. 138, арк. 71; спр. 199, арк. 77.

4. Там само, оп. 1, спр. 101, арк. 44.

5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 533, арк. 4зв.

6. Державний архів Луганської області (далі – Держархів Луганської області), ф. П-1790, оп. 1, спр. 264, арк. 156.

7. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської області), ф. Р-4211, оп. 1, спр. 1, арк. 20.

8. Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської області), ф. Р-2982, оп. 3, спр. 17, арк. 31-33.

9. Державний архів Сумської області (далі – Держархів Сумської області), ф. Р-1855, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

10. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 332, арк. 19.

11. ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 221, арк. 18.

12. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 124, арк. 1.

13. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 143, арк. 15.

14. Там само, ф. 1, оп. 23, спр. 533, арк. 3зв.

15. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 342, арк. 160; спр. 461, арк. 80.

16. Там само, спр. 461, арк. 80-82.

17. Держархів Харківської області, ф. Р-3080, оп. 1, спр. 2, арк. 22.

18. Держархів Сумської області, ф. Р-1947, оп. 1, спр. 2, арк. 31-35.

19. Загорулько М. М., Юденков А. Ф. Крах плана «Ольденбург» / М. М. Загорулько, А. Ф. Юденков. – М., 1980. – С. 150.

20. Держархів Харківської області, ф. Р-2985, оп. 2, спр. 1, арк. 1а.

21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 685, арк. 110-111.

22. Держархів Луганської області, ф. Р-1318, оп. 1, спр. 1, арк. 44.

23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 80, спр. 40, арк. 29; Держархів Сумської області, ф. Р-2171, оп. 1, спр. 1, арк. 150.

24. Держархів Харківської області, ф. Р-2985, оп. 2, спр. 65, арк. 4.

25. Держархів Луганської області, ф. Р-1318, оп. 1, спр. 1, арк. 87.

26. Там само, арк. 72.

27. Там само, арк. 74.

28. Там само, оп. 2, спр. 3, арк. 36.

29. Держархів Сумської області, ф. Р-2842, оп. 1, спр. 20, арк. 147-148.

30. Кучер В. І., Чернега П. М. Україна у Другій світовій війні (1939-1945): Посібн. для вчителя / В. І. Кучер, П. М. Чернега. – К., 2004. – С. 118.

31. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 145, арк. 40.
32. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і впорядкував В. Косик. – В 4-х томах. – Т. 3. – Львів, 1999. – С. 15.
33. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 149, арк. 238.

В статье характеризуется система управления, которая действовала на территории военной зоны Украины в период нацистской оккупации 1941-1943 гг. На основании широкого круга документальных материалов центральных и областных архивных учреждений Украины исследовано процесс формирования, кадровое обеспечение, деятельность немецких военно-административных, военно-экономических и украинских вспомогательных органов власти в регионе.

Ключевые слова: система управления, органы власти, кадровое обеспечение, вспомогательные органы власти, нацистский оккупационный режим, военная зона, вермахт.

The article is an attempt to characterize the system of management, which existed in the Northern and Eastern regions of Ukraine, which were not included to reichcommissariat «Ukraine» and during the whole period of Nazi occupation in 1941-1943 were under the rule of the military administration – military zone of Ukraine. On the basis of a large amount of documentary materials from central and oblast archive institutions of Ukraine, a study has been made relating the process of forming, as personnel management system, to the activities in the region carried out by the German military and administrative, as well as military and economic bodies and also Ukrainian auxiliary ones. The analysis of the process of forming the bodies of occupation administration and their structure was done. Outlined the organizational structure of the German authorities, who were subordinate to both military administration. Found subordination, an auxiliary competence of local administration of the occupied territories in the military zone. Identified specific causes and manifestations of destructive ad management and administrative practice of the military administration. The article highlights the main aspects and specifics of activity of local administration on the territory of Chernsgov, Sumy, Kharkiv, Lugansk and Donetsk regions. Great attention was paid to the role of auxiliary bodies which were formed on the basis of local inhabitants. Based on comprehensive analysis of original archival documents and scientific publications in the article to study the complex nature and features of the German authorities, who were subordinate to both military administration.

Key words: the World War II, system of management, bodies ones, personnel management system, also auxiliary ones, Nazi occupational regime, military zone, vermacht.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94 (438) Н 34

Андрій Науменко

●

СЕЛО БРЕЧ ТА ЙОГО ОКРУГА

У статті досліджується історія поселень Брецької сільської ради Корюківського району Чернігівської області.

Ключові слова: Бреч, Полоницькі, селяни, євреї, школа.

Неподалік від районного центру міста Корюківки Чернігівської області розташоване село Бреч. Воно є центром сільської ради, до якої ще належать невеликі села Лубенець, Гуринівка, Нова Гуринівка, Озереди, Ховдіївка. Через Бреч протікає маленька річка Бречиця, що починається з боліт біля села Матвіївки Сосницького району і впадає у Снов уже під назвою Бреч.

Перші люди у цих краях з'явилися в епоху неоліту (нового кам'яного віку – 5-4 тис. р. до н. е.). Біля с. Лубенець було виявлено стоянку первісних мисливців і рибалок. Також тут пізніше існувало поселення епохи бронзи (II тис. до н. е.) [1].

У I тис. до н. е. (залізний вік) біля нинішніх сіл Лубенець і Ховдіївка існували городища юхнівської культури (VI-III ст. до н. е.). Племена юхнівців швидше за все належали до балтів – предків сучасних литовців та латишів. Саме балтське походження мають назви річок Бреч, Снов, Мена тощо. Деякі дослідники ототожнюють юхнівців з меланхленами Геродотової «Історії», інші – з будинами. Населення проживало в укріплених городищах, які мали земляні вали, рови, дерев'яні стіни-загорожі, займалося приселищним скотарством і землеробством. До домашніх ремесел і промислів належали ткацтво, гончарство, виплавка заліза з болотної руди та ковальство. Юхнівці вже будували дерев'яні наземні житла з глинобитними печами [2]. Городище у Ховдіївці займало площу 75/100 кв. м. Було обнесене валом, на якому знаходився дерев'яний частокіл, та обкопане ровом.

Територія Чернігівщини у ті часи входила до сфери інтересів скіфських племен. Можливо, що племена юхнівців перебували у залежності від своїх південних сусідів. На початку нашої ери наш край поступово починають заселяти давні слов'яни. Балти були частково витіснені на північ та північний захід, частково асимільовані. До цього періоду належить пізньозарубинецьке поселення (II ст. до н. е.) на місці юхнівського городища у Ховдіївці.

У часи Київської Русі на місці давнього городища у Ховдіївці існувало селище. Виявлено його було у 1982 р. розвідкою Чернігівського історичного музею. Досліджував науковий співробітник О. В. Шекун. Площа поселення становила 110/140 кв. м. Населення проживало у 5 дворах. На місці розкопок було знайдено фрагменти кераміки XI-XIII ст. [3]. Ці землі тоді входили до складу Сновської тисячі Чернігівського удільного князівства.

Після монгольської навали на Чернігівський край 1239 р. про існування поселень на цій території нічого не відомо до початку XVIII ст. У 50-60-ті рр. XIV ст. землі Чернігово-Сіверщини увійшли до складу Великого князівства Литовського. У XV ст. згадується сусіднє село Домислин (сучасний Домашлин) – центр волості, що належала до Чернігівського князівства. У 1440-1455 рр. Домислин фігурує як

© Науменко Андрій Миколайович – молодший науковий співробітник Корюківського історичного музею.

пожалування князю Борису Глинському – нащадку золотоординського правителя Мамая, «до волі» великого князя литовського Казимира [4]. Саме на домислинських грунтах у XVIII ст. з'являться села Бреч, Ховдіївка, Лубенець, Гуринівка. У 1500 р. чернігівський і новгород-сіверський князі разом з уділами переходять під владу Московської держави. Після ряду московсько-литовських війн північ Чернігівщини залишається у руках Москви. Протягом XVI ст. землі обширної Домислинської волості роздаються за службу дрібним феодалам – дітям боярським. Тоді ж у волості утвердився поділ на «острови». «Островом» називалася територія, з кількох сторін обмежена річками. Серед них відомі Домислинський, Холми, Жуковича, Стопилин, Скробівщина, Сядринський, Валайківський. Останній, зокрема, знаходився між річками Бреч, Хребетна (нинішня назва – Бурачків, біля села Хотіївки Корюківського р-ну), Бобрик та Дуадковими лісками на півдні. Швидше за все брецькі землі перебували у складі Домислинського та Валайківського «островів». Була поширена практика надання земель одночасно кільком феодалам. Так, на початку XVII ст. Домислинським «островом» володіли сини боярські Свєта Долгий, Філіп Коденьов, Григорій Потапов [5].

У ході подій Смутного часу (1604-1613 рр.) у Московській державі Чернігівщина з 1611 р. опиняється під контролем поляків і з 1618 р. по 1648 р. офіційно входить до складу Речі Посполитої як князівство, а з 1635 р. – як воєводство. Власником Домислинського «острова» у 30-х роках був надвірний маршалок Адам Казановський, а потім український магнат, київський каштелян Адам Кисіль [6].

Після Визвольної війни 1648-1654 рр. ці землі увійшли до Менської і Волинської сотень Чернігівського полку.

Заснування сіл Бречі і Ховдіївки пов'язане з козацьким старшиною Василем Полоницьким з українського шляхетського роду. Рід Полоницьких походив з Правобережної України, судячи з прізвища, можливо, з м. Полонне на Волині. Ще у 1663 р. згадується Євстафій (Остап) Полоницький-Шимко, канівський полковий писар. Того року він отримав нобілітацію, тобто шляхетство, від польського короля Яна-Казимира II. Як шляхтич, отримав герба: 2 перехрещені стріли з мечем на червоному полі [7]. Дружиною Євстафія була донька священика Маргарита Микитівна – рідна сестра св. Феодосія Углицького [8]. Єдиним їхнім сином і був Василь Полоницький. Переселяється він на Лівобережжя, очевидно, після зречення гетьмана Петра Дорошенка, бо вже у 1679 р. значиться знатним товаришем Чернігівського полку. З 1701 по 1708 рр. обіймає посаду любецького сотника, згодом він військовий товариш. Пік кар'єри Полоницького – звання бунчукового товариша. У 1723 р. згадується як комісар Ніжинського полку. 1727 р. брав участь у Сулацькому поході, під час якого і помер [9]. Ще 1710 р. Полоницький став власником Домишлина по обміну з чернігівським полковником Павлом Полуботком. За рік до того, 30 серпня 1709 р., він отримав універсал гетьмана І. Скоропадського, що дозволяв на р. Бречі, нижче його ж слобідки Володимирівки, насипати греблю і «млини по зможности води построити» [10]. Згідно з іншим документом, слобідка на річці Бречі Володимирівка, «поселена им же Полонецким в 1710 году на земли села Домишлина» [11]. У вересні 1710 р. Полоницький отримав універсал, що дозволяв йому «осадить людей заграничних литовских при хуторе его ж на річці Бреч, в грунтах Домишлинских» [12]. Ця слобідка і поклала початок селу Бреч. Називалася спочатку вона Володимирівкою – на честь одного з синів господаря. Через кілька днів, 18 вересня, Полоницький знову отримав універсал «на часть войсковую в млине Андрея Ховдея» [13]. Через 4 роки тут на купованій землі виникає слобідка Іванівка. Згодом це поселення отримало назву Ховдіївка.

Василь Полоницький був людиною крутої вдачі. У 1715 р. посполиті Домишлина судилися з ним у Генеральному суді і, що нетипово, виграли позов. Позивалися ж за те, що господар надмірно оббирав своїх селян та змушував відбувати панщину надміру. З 1713 р. по 1727 р. пан вів майнові суперечки з іншими землевласниками [14]. З 1727 р. маєтки В. Полоницького перейшли його дружині з дітьми. У 1730 р., коли проводилося генеральне слідство про маєтності Чернігівського полку, згадується

вдова Василя Полоницького – Анастасія, донька седнівського сотника Рафаїла Давидовича, з дітьми. Крім уже згаданих Домишлина, слобід Іванівки, Володимирівки, їм належали слобода Михайлівка (нині с. Тютюнниця Корюківського р-ну) та частки в селах Кезі і Шумани Любецької сотні. Всього ж Полоницькі мали 126 дворів посполитих та 2 млини [15]. Щодо нащадків Василя Євстафійовича, то мав він чотирьох синів та двох доньок. Іван, очевидно старший, згадується лише 1718 р. як студент Чернігівського колегіуму. Володимир (помер до 1768 р.) – бунчуковий товариш, навчався у Чернігівському колегіумі, мешкав у Домишлині, мав до 50 дворів підданих. Його володіння перейшли у спадок донькам. Євфросинія була дружиною військового товариша Івана Кузьминського, Марія – значкового товариша Івана Соколовського. Обидві жили у Домишлині. Ще один син Полоницького – Василь (1716/21 – після 1768 р.), після закінчення Київської академії працював канцеляристом Генеральної військової канцелярії (ГВК), пізніше був військовим товаришем та любецьким сотником. На нього також скаржилися домишлинські селяни. Мав сина Петра і доньку Ганну [16].

Володимирівка або Бреч збереглася у власності за нащадками одного з молодших братів – Михайла. Він також починав службу канцеляристом ГВК, отже, мав відповідну для цього освіту. Потім був військовим, бунчуковим товаришем (з 1747 р.). Мав посполитих, крім Бречі, ще й у Домишлині, також жилий двір і шинок у останньому. Близько 1757 р. був убитий війтом та селянами Габрелівки (нині с. Трудовик Корюківського р-ну) [17]. У Михайла Полоницького було 3 сини – військові товариші Григорій (1742 – до 1813), Федір (1743- після 1810), значковий товариш Яків (1748 – після 1787) та доньки Варвара і Пелагея [18]. Всі мешкали у Бречі.

Ще у родині Василя Євстафійовича були доньки Уляна і невідома на ім'я. Перша була заміжня за Андрієм Сібірським – домишлинським, пізніше чернігівським священиком зі шляхетського роду. Друга донька була за значковим товаришем Федором Демидовським. Чоловік звинуватив її у перелюбстві з власним братом Володимиром [19]. Андрій Григорович Сібірський до священства був значковим товаришем. 1738 року привласнив універсали і купчі дані йому на зберігання М. Полоницьким. Володів хутором Гуринівкою, де мав приїжджий двір [20].

Щодо заснування села Лубенець, то за легендою пан Максимович у II пол. XVIII ст. виграв у карти чи купив у Лубнах 12 родин селян-кріпаків. Поселив на своїх грунтах над річкою поселення, яке назвали на згадку про Лубни Лубенцем. Насправді, Лубенець як слобідку поселив ще на поч. XVIII ст. (за гетьмана І. Мазепи) волинський сотник Василь Андрійович Дорошенко, племінник П. Дорошенка на землях села Савинки [21]. Тут же був його млин. На слобідку отримав гетьманський універсал. У часи гетьманування Івана Скоропадського чернігівський полковник Павло Полуботок, як власник Савинок, напав на слобідку і всіх людей розігнав, мотивуючи тим, що це землі його села. Лише після арешту Полуботка у 1723 р. Лубенець поселено заново. 1730 р. тут налічувалося 20 дворів бунчукового товариша Василя Дорошенка. Щоправда, жодних документів на слобідку власник так і не надав [22]. Дорошенко не відрізнявся янгольським характером і вже у червні 1732 р. отримав наказ гетьмана Д. Апостола повернути захоплений у Володимирівці млин братам Полоницьким [23].

Заснування Гуринівки можна приписати колишньому менському сотнику Габріелю Гуриновичу (Гуриненку). Він же поселив і Габрелівку біля свого млина на р. Бречі. Невздовзі останній зі ставком було продано Леонтію Полуботку [24]. Маємо акт за 1688 р. про розгляд справи у чернігівському полковому суді між менським жителем Г. Гуриновичем та жителями Домишлина. Останні спочатку не дозволяли йому на купленій землі на рівчаку Оленці поставити греблю, завести хутір з винницею, а потім погодилися. Так було засновано хутір Гуринівський. У 1705 р. Гуринович, на той час мешканець села Охромієвичі, продав хутір з хатою, греблею, винницею, солодовнею рідному брату Кузьмі [25]. Яким чином хутір опинився у руках Сібірського, точно невідомо.

Територіально Бреч, Ховдіївка і Гуринівка входили до складу Менської, а Лубенець – до Волинської сотень Чернігівського полку.

Кількість населення слобід у 18 ст. то зростала, то зменшувалася. Так, у 1713 р. у Володимирівці було 14 дворів грунтових селян і 3 хати городників, 1730 р. було 19 дворів. У Ховдіївці 1726 р. – 14 дворів, 1730 р. – 19 дворів селян [26]. За ревізією Менської сотні 1734 р. можна дізнатися про майнове становище цих селян. «В слободе Бречи 23 двора – посполитие убогие которие имеют по коню и по волу и поля по дню; 7 – посполитие нищие весма убогие в едних хатах при огородех живут». У слободі Хавдіївці було 12 дворів «посполитих убогих» [27]. Така динаміка зміни чисельності населення показує, що селяни мали право вільного переходу від одного пана до іншого і цим активно користувалися.

Як згадувалося раніше, Василь Полоницький мав право поселяти слободи з «людей заграничних литовских». Так називали жителів Білорусі, що була частиною Великого князівства Литовського – автономії у складі Речі Посполитої. Ще їх називали литвинами. Прізвища Литвин, Литвиненко поширені на Чернігівщині. За переказами старожилів перші поселенці Бречі мали прізвища Михальченко, Аринич, Тополь, Юденко, Лісовий. На сьогодні з них у селі проживають лише Михальченки і Тополі.

За Рум'янцевським описом Малоросії у травні 1768 р. Бреч мала статус слободи, власниками якої були брати Григорій, Федір і Яків Полоницькі. Посполиті проживали у 10 дворах. 8 господарів були місцевими уродженцями. Левко Михальченко походив з с. Солонівки Городнянської сотні, а Григорій Реченок взагалі прийшов зі Стародубського полку. У двох дворах разом із господарями проживали сторонні люди, можливо, підсусідки. Найстаріший мешканець мав 90 років. Орну землю у незначній кількості мали 6 господарств – загалом, близько 7 га. Селяни утримували 14 коней, 12 корів, 18 телят, 2 волів. Деякі господарі мали 2-3 коней, 2-3 корови. Ремеслом ніхто не займався. Полоницькі жили у дерев'яному будинку на 3 покої. З ними жило троє вільнонайманих робітників. У маєтку був ставок. Господарям слободи належали 60 четвертей орної землі (102 га), які засівалися вівсом, житом, гречкою; також мішаний ліс, що тягся на 3 версти. З худоби утримували 7 коней, 11 волів, 4 корови, 3 телят [28].

Землі місцевості переважно малородючі, особливо у Бречі, проте дуже багато лісів і боліт. Основні повинності селян полягали у заготівлі лісу, ягід, грибів, горіхів тощо. На невеликих польових ділянках вирощували жито і овес для власного вжитку. Селяни Бречі більше займалися будництвом, тобто випалювали деревне вугілля. Потім його вивозили на продаж до Сосниці. Жителі Лубенця на прожиток виробляли вози, сани, колеса, дерев'яний посуд і продавали у Коропі та Сосниці [29].

У зв'язку з ліквідацією Гетьманщини і запровадженням загальноімперського устрою 1781 р. було утворено намісництва та повіти. Бреч і навколишні села увійшли до складу Сосницького повіту Новгород-Сіверського намісництва. Бреч, де налічувався 21 селянський двір, так само належала трьом братам Полоницьким, які жили лише за рахунок власного маєтку [30]. Ніяких посад вони не обіймали. Всього ж у Бречі і Домишлині братам належало 84 душі чоловічої та 75 душ жіночої статі. Мали також млин на р. Бреч.

Ховдіївка належала військовому товаришу Григорію Завадському та бунчуковому товаришу Миклашевському, відповідно, 7 і 2 двори. Швидше за все вони купили поселення у попередніх власників – Соколовського та Кузьминського. Тут також був млин. Сам Завадський мешкав з дружиною і вісьмома дітьми у с. Куковичі на Менщині. Всього мав у власності 206 душ обох статей, з них 73 – у Ховдіївці [31].

Власником Лубенця тоді був прапорщик Михайло Маркевич. Рід Маркевичів (Марковичів) високо піднісся завдяки Анастасії Маркович – дружині гетьмана Скоропадського. Уже в 1742 р. поселення було у власності генерального підскарбія Якова Андрійовича Марковича (1696-1770), якому належав і млин-вешняк [32]. Такі млини працювали лише весною, коли маленькі річки ставали повноводими. 1766 р. у Лубенці налічувалося 6 хат, а у 1781 р. – 9 дворів залежних селян. Тоді ж тут працювала панська винокурня на 3 казани. Вино вироблялося із зерна власника і продавалося місцевим селянам в обов'язковому порядку [33].

На хуторі Гуринівка, яким перед тим володів Андрій Сібірський (помер до 1780 р.), було 9 дворів і 1 бездвірна хата підсусідків [34]. Млин тоді вже не функціонував.

Між Бреччю і Габрелівкою у лісі стояв хутір Вертеча, де було 3 хати підсусідків та млин. Володів хутором чернігівський полковий суддя Тимофій Михайлович Сенюта (помер 1780 р.), племінник архімандрита Києво-Печерської Лаври Іоанникія Сенюти. Т. Сенюта навчався за кордоном, кар'єру розпочинав перекладачем. 1768 р. його рангові маєтності захопили наглядачі Чернігівського полку військові товариші Іван Товстоліс та Герасим Завадський [35]. Крім Вертечі, Сенюта мав власність у Домишлині, Тютюнниковій слободі. Йому належало ще кілька хуторів. Один з них знаходився в урочищі Великий ліс між Бреччю і Домишлином [36].

У травні 1783 р. імператорським указом остаточно було закріпачено власницьких селян Лівобережної України. Через 2 роки козацьку старшину урівняно у правах з російським дворянством. Отримали дворянство і Полоницькі.

У 1796 р. з 3-х намісництв було утворено Малоросійську губернію, яку в 1802 р. поділено на Чернігівську і Полтавську губернії. На 1799–1801 рр. кількість селян-кріпаків чоловічої статі становила: деревня Бреч – 88 душ, деревня Лубенець – 41, деревня Гуринівка – 34, деревня Ховдіївка – 62, хутір Вертеч – 11 душ [37]. Деревнею (сільцем) називалися тоді невеликі села, де не було церкви. Якщо до загальної кількості чоловіків додати жіноцтво, отримаємо близько 450 чол. Це навіть більше, ніж значиться по сільраді на сьогоднішній день.

Повернемося тепер до Полоницьких. Старший брат Григорій з 1772 р. відбував козацьку службу і 1785 року став військовим товаришем. Був одружений з донькою військового товариша Євдокією Ковтун. У них були сини Микола (1781–до 1816), Федір (1789–після 1831) та донька Марія (згадана 1786 р.). Микола народився у Домишлині, вже з 12 років перебував на цивільній службі спочатку у Сосниці, а згодом у Чернігові. Почавши службу з самих низів, через 6 років отримав чин колезького реєстратора – чиновника найнижчого 14 класу по «Табелі про ранги», що дорівнював чину армійського прапорщика. Через 3 роки був звільнений зі служби і потім разом з дружиною Анастасією Іванівною жив у маєтку, можливо у Домишлині [38]. Мали вони синів Василя (згаданий 1816 р.) і Григорія (1809–після 1845 рр.). Останній з 1828 р. служив канцеляристом Сосницького повітового суду. У 1838 р. отримав чин губернського секретаря (дорівнював армійському поручику). З 1845 р. з дружиною Варварою жив у Бречі, де мав 15 душ чоловічої статі.

Федір Григорович кар'єру розпочав у Сосницькому нижньому земському суді. Дослужився до губернського секретаря (1809 р.). Мешкав у Домишлині, мав чотирьох дітей: Василя, Захара, Аристарха і Марію. Василь Федорович (1813– після 1861 р.) обрав військову службу. Починав її рядовим Катеринбурзького піхотного полку (1833 р.). Дослужився до майора. Брав участь у поході російської армії, що 1849 р. придушувала революцію в Угорщині. Василь Полоницький одружився на доньці поміщика-католика Марії Семенівні Завадській. Подружжя мало доньок Феодосію (1851 р. н.) та Марію (1856 р. н.). Військову кар'єру обрав і молодший брат Аристарх (1819 – після 1861 р.) – поручик єгерського Смоленського полку (1851 р.), а пізніше губернський секретар. Захар Федорович (1815 – після 1868 р.) перебував на цивільній службі, згадується як губернський секретар. Теж був одружений з католичкою – Ринейською. Мав 5-х дітей: Олександра (1855 р. н.), Георгія (1859 р. н.), Василя (1862 р. н.), Марію (1853 р. н.), Дарію (1857 р. н.) [39].

Щодо іншої гілки роду, то її родоначальником був Федір Михайлович. Мешкав у Бречі, був двічі одружений. У нього були сини Василь, колезький реєстратор, Сильвестр (1804 – після 1861), майор, Олександр (1805 – після 1868). Останній як поміщик постійно мешкав у Домишлині. Як і батько, двічі одружувався. Його сини від першого шлюбу Григорій (1832 р. н.) і Василь старший (1836 р. н.) були вихованцями Смоленського батальйону військових кантоністів. Згадується Олександр Полоницький ще у 1861р., коли спільно з Сильвестром володів 13-ма десятинами землі. Кріпаків брати немали. Через 7 років Олександр уже не мав і землі [40].

Засновником третьої гілки роду був значковий товариш Яків Михайлович. На козацькій службі перебував з 1772 р., у 1786 р. вийшов у відставку. Дружиною його була Марія Журба, донька сотника. Їхні діти – Іван, Костянтин, Марія, Марина. Більше

відомо про Костянтина Яковича (бл. 1784 – після 1842 р.). До 1810 р. перебував на військовій службі, пішов у відставку підпоручиком. Брав участь у війні з французами 1812–1814 років, спочатку як сотенний начальник земського ополчення, а згодом як офіцер Чернігівського піхотного полку. Після війни перебував на цивільній службі, отримав чин губернського секретаря (1834 р.). У Бречі Костянтин Полоницький мав 150 десятин землі та 21 душу кріпаків чоловічої статі. Від шлюбу з Ганною Петрівною мав синів Данила (1824 р. н.), Федора (1832 р. н.) та доньок Олександру, Марію, Єлизавету, Надію [41].

Як бачимо, рід Полоницьких до середини XIX ст. значно розрісся, але разом з тим поступово зубожів. Представники роду в основному перебували на цивільній, рідше на військовій службі, займаючи, як правило, невисокі посади. Значну частину життя більшість Полоницьких проживали у родових маєтках, що включали Домишлин (Домашлин) і Бреч. Нових придбань не було, за винятком хутора Вертеч, де до 1859 р. було 5 дворів. Тоді ж селяни були переселені у Бреч, а в їхніх будинках жили вільнонаймані слуги.

У середині XIX ст. на брецьких землях оселяються євреї. Вже 1859 р. згадується Бреч Єврейська як деревня євреїв-землеробів. Єврейська Бреч (тепер це вулиця Шкільна) виникла за півкілометра від Бречі Полоницьких. Усього у 18 дворах проживали 143 особи [42]. Євреї просто викупили частину землі у зубожілих поміщиків. При цьому самі займалися ремеслом і торгівлею, а землю здавали в оренду брецьким селянам. Євреї мали синагогу, яка діяла до поч. 20-х рр. XX ст. За радянської влади там було влаштовано школу. Проіснувала будівля до 2010 р., потім її розібрали разом з усіма приміщеннями закритої у 2009 р. школи. Мали євреї і окреме кладовище. Покійників там ховали ще після Великої Вітчизняної війни, привозили їх зі Щорса. Нині кладовище перебуває в занедбаному стані.

У 1859 році у Бречі-І у 18 дворах налічувався 121 селянин-кріпак. Порівняно з 1781 роком кількість населення навіть зменшилась. У Ховдіївці було 11 дворів і 37 мешканців, у Лубенці – 20 дворів і 131 мешканець. На хуторі Гуринівка налічувалося всього 5 дворів і 27 жителів [43].

На час скасування кріпосного права Бреч належала кільком поміщицьким родинам: Полоницьким, Семеновим і Максимовичам. Губернському секретарю Захару Федоровичу Полоницькому належали 11 ревізьких душ (чоловічої статі) та 79 десятин землі. Його рідні брати Василь та Аристарх як землевласники вже не згадуються. Дещо більші володіння мав підпоручик Іван Миколайович Максимович – 20 душ та 131 десятина. Його дружині Анастасії належав Лубенець із 73-ма душами та 472 десятини землі. Рештою брецьких земель володіли спадкоємці губернського секретаря Івана Семенова – вдова Євдокія та сини Петро і Яків. Останні також мали чин губернських секретарів. Разом їм належало 11 душ та 174 десятини, причому Петро взагалі не мав землі. У власності доньки Івана Семенова – Марії перебував хутір Вертеч (7 душ, 140 десятин). Частиною хутора (6 душ та 120 десятин) володіла удова колезького асесора Домникія Корнієнко. Від Семенових у казенне відомство перейшло 665 ½ десятин землі [44]. Імовірно, що саме на цих землях і поселилися євреї. За родинними переказами рід Семенових оселився у Бречі наприкінці XVIII ст. Їх родоначальник на ім'я Семен був збіглим селянином, що одружився на доньці одного з Полоницьких. Їх діти і стали прозиватися Семеновими [45]. У Малоросійському родословнику згадуються військові товариші II пол. XVIII ст. Мойсей та Єфстафій Семенович Семенови. Від когось з них і походили брецькі Семенови. Як спадкові дворяни Семенови мали власного герба. У нащадків Мойсея – на червоному полі стіжок із снопів, у нащадків Євстафія – на червоному полі перехрещені прапор і меч [46]. Станом на 1868 р., усіма родинними землями у Бречі (200 десятин) володів Яків Семенов, а його брат Петро був взагалі безземельний. Їхня сестра так само володіла Вертеччю. Угіддя Захара Полоницького зменшилися до 40 десятин. Гуринівкою у 50-60-х рр. XIX ст. володів титулярний радник Раух. Усього у Сосницькому повіті йому належало 9 поселень [47]. Виходець із прибалтійських німців Карл Єгорович Раух був сином лейб-медика дружини імператора Миколи I. У Корюківці він побудував

винокурний та цукровий заводи. Пізніше Раух продав основну частину своїх земель та цукровий завод московському купцю І гільдії Миколі Федоровичу Шубіну. Багато поміщиків було на ховдіївських землях. Це дружина підполковника Анна Василівна Трабинська (17 душ), дружина поручика Олександра Василівна Тарасова (4 душі, 72 десятини), Анастасія Павловська, спадкоємці Варвари Василівни Стукало. Найбільше ж належало удові підпоручика Марії Василівні Троцькій-Сенютович – 16 душ та 163 десятини [48].

1861 року селяни отримали довгоочікувану волю, але ще деякий час залишалися тимчасовозобов'язаними, тобто мали відбувати давні повинності. Середній розмір селянського наділу по Сосницькому повіту становив близько 3,1 десятини на ревізьку душу (1 десятина=1,09 га). Селяни повинні були сплачувати викупні платежі – 1,54 руб. з десятини. Кілька заможних господарів мали по 20 десятин, селяни-середняки мали по 5-8 десятин. Бідняцькі наділи, а таких була більшість, включали від 0,5 до 3 десятин землі [49].

Основні масиви землі на 1872 рік біля Бречі належали поміщикам Максимовичу, Семенову, Полоницькому, біля Гуринівки – московському купцю Шубіну, біля Лубенця – Максимовичу. Найбільше власників мали ховдіївські грунти. Це Павловська, Троцька, Сидоровська, Стукалова. На хуторі Вертеч був один двір, де проживала досить заможна родина, очевидно, відставного солдата, з 5 осіб. Землі ж тут, в основному, належали пані Моляревській. Основним заняттям місцевих жителів залишалося землеробство. Бречани і лубенчани, до того ж, займалися і промислами. Всі поселення, окрім Лубенця, належали до Домашлинського приходу. Лубенець належав до приходу села Савинок [50].

Наприкінці XIX ст. кількість населення у Бречі та навколишніх поселеннях дещо зросла. На 1897 р. у Бречі проживало 476 осіб, у Лубенці – 330, у Ховдіївці – 183, у Гуринівці – 157 [51]. Значна частина селян сезонно працювала у панських економіях та на корюківських цукрових заводах. За 7 км. від Бречі в бік Домашлина на хуторі Бешківка була економія пана Едварда Дзержановського, поляка за національністю. Пан мав 500 десятин поля і лісу. В економії утримували велику кількість коней, корів, овець, свиней. Працювали винокурня, цегельня і паровий млин. Біля маєтку був рибний став. Поля засівалися зерновими, льоном, коноплями, травами. Розраховувався пан за роботу досить непогано. Для робітників навіть було влаштовано їдальню. Діяла економія до революції 1917 р. Едвард Людвігович також був активним членом Сосницького земства, обирався секретарем повітової земської управи. Інша економія, приблизно з 80-х рр. XIX ст. діяла у Габрелівці. Власником її був Юхим Васильович Смирнов. Йому належало 1800 десятин землі, значна частина якої здавалася в оренду селянам за частину врожаю. На решті земель, крім зернових, конопель, льону, вирощували тютюн, картоплю та овочі. В економії розводили велику рогату худобу, свиней. Був велиий сад, працював паровий млин [52].

Щодо Полоницьких, то на початок XX ст. ті з них, хто проживав у Бречі, розпродали свої землі і фактично перетворилися на середньозаможних селян. Відомо, що на кінець XIX ст. у селі проживав з дружиною Оксенею Василь Полуницький (так переінакшили прізвище). Народився він приблизно у 50-60-х роках XIX ст. Хто був його батьком, точно не відомо, швидше за все Захар Федорович, останній власник Бречі з роду Полоницьких. Мав дітей Олімпія (? –1933), Василя (? –до 1928), Трифона (?–1932/3), Ганну (1902–?). Взагалі, серед 30 представників роду Полоницьких середини XVIII – кінця XIX ст. ім'я Василь було найпоширенішим і зустрічається 8 разів. Ця традиція продовжиться і у XX ст. Крім того, згадуються пізніше дружина і діти Михайла Полуницького – Єфросинія Петрівна (1884 р. н.), Василь (1916 р. н.), Федір (1919 р. н.), Марія (1910 р. н.). Очевидно, Михайло народився у 70-х – на поч. 80-х рр. XIX ст., а помер у 20-х – 30-х рр. XX ст. Хто були його батьки, також точно не відомо [53].

На поч. XX ст., а саме у 1905 р. у Лубенці було відкрито першу у цій місцевості початкову школу. Навчалися тут діти місцеві та з ближніх сіл, числом не більше 20, переважно хлопці. Працював один учитель. Приїздив двічі на тиждень священик,

який навчав Закону Божого та наглядав за вчителем. Навчальний рік тривав від свята Покрови до кінця квітня.

У 1904 р. у Бречі утворюється соціал-демократична група, членами якої були Іван Павлович Михальченко, Іпатій (Апатій) Титович Семашко, Єгор Петрович Биховець. Також її членом був Полян Павлович Тосенко з Лубенця. Всі вони працювали на Корюківському цукрозаводі. Соціал-демократи брали активну участь у революційних подіях 1905–1907 рр. І. П. Михальченко двічі заарештовувався і потім перебував на особливому обліку у поліції. П. П. Тосенко був засуджений до довічної каторги.

1907 рік для Сосницького повіту був неврожайним. Оскільки значно підвищилися ціни на зерно, Сосницьке земство вирішило розв'язати цю проблему в інтересах місцевого населення – в першу чергу селян. При посередництві банків та ряду приватних осіб у 1908 р. було закуплено 110 вагонів жита та 9 вагонів борошна. Цю продукцію продавали за зниженими цінами уповноважені від земства. У Бречі таким уповноваженим був Михайло Якович Семенов – син губернського секретаря Якова Семенова. Всього він продав населенню 1 вагон зерна. Незабаром Михайла Семенова було пограбовано і вбито. Зникли земські гроші у сумі 225 рублів та накладна. У зв'язку з трагічними подіями земська управа вирішила ці кошти списати і не вимагати їх повернення у спадкоємців Семенова [54]. Як згадували старожили, тоді на Сосниччині діяла банда есера Савицького, що здійснювала напади на багатих землевласників. Очевидно, що Семенова вбили саме вони. Син Михайла теж звався Михайлом. Ще юним близько 1902 р. одружився з наймичкою Євдокією. У подружжя народилося семеро дітей: Євген, Михайло, Олександра, Олена, Ганна, Ольга, ще одна дитина померла малолітньою.

Напередодні Першої світової війни у Бречі найбагатшими землевласниками вважалися Семенови та Левіни. Переважна більшість селян були малоземельні та безземельні. У Лубенці налічувалося 15 середняцьких та близько 40 бідняцьких господарств. У Ховдіївці дрібному поміщику Омелюті належало 450 десятин поля і лісу, 300 десятин було у власності 9 родин заможних селян. Ще 130 десятин належало 12 середняцьким і 70 – 18 бідняцьким господарствам. Більшість жителів Гуринівки працювали на цукровому заводі. У 1903 р. гуринівці викупили у Дзержановського 140 десятин землі. Через 2 роки жителями с. Волинки у Дзержановського викуплено 150 десятин і засновано хутір Нову Гуринівку.

Після Жовтневої революції 1917 р. у Бречі створено революційний комітет на чолі з фронтовиком Федором Вікторовичем Юденком. Також утворено сільську раду на чолі з Прокопом Ткаченком. Навесні 1918 р. край було окуповано німецькими військами. Старостою у Бречі було призначено Саву Животкова. Дехто з селян вступив до загонів М. Щорса та О. Гарнієра. Пізніше у лавах Богунського полку І-ї Української дивізії воювали жителі Гуринівки Ілля Науменко, Павло Бутенко, Петро Гладченко, Никифор Кукуюк, Семен Грось, Дмитро Рябченко. У грудні 1918 р. знову встановлено радянську владу. У 1919 р. у Бречі створено комнезам, який очолив Мирон Титович Семашко. Головою комнезаму в Ховдіївці став Денис Тихонович Андрієнко [55].

У 1920-1921 рр. у краї пожвавлюється діяльність повстанських загонів, що за офіційною термінологією іменувалися бандами. Загін отамана Петренка, який згадується у травні 1920 р., діяв на території Сосницького і Борзенського повітів під петлюрівськими гаслами. 29 травня Петренко розповсюдив «Відозву до червоноармійців Сосницького карального загону» та «Наказ по Сосницькому та Борзенському повітах Чернігівщини отамана Українського Повстанського загону Лівобережної України Петренка». У них він закликав червоноармійців і радянських службовців розходитися по домівках або приєднуватися до повстанців та погрожував смертною карою за невиконання цих наказів [56].

Більше відомо про загін отамана Рака, що виступав під анархістськими гаслами. Раніше цей отаман був співробітником Сосницької повітової міліції, але з якихось причин пішов у повстанці. Вперше загін згадується у протоколі засідання Чернігівської губернської військової наради по боротьбі з бандитизмом від 29 квітня 1921 р. Саме тоді Губчека було доручено налагодити агентурну роботу зі збору інформації

про загін. Активність раківців припадає на грудень 1921 р. Старожили пригадували, що повстанцями були переважно молоді чоловіки віком 20-30 років, частково з числа колишніх міліціонерів. На баских конях у зимовій упряжі з вишитим чорним прапором загін, озброєний гвинтівками, кулеметами, гранатами, швидко пересувався від села до села, знищуючи радянських працівників. Чисельність загону становила 60-70 чоловік. З місцевим селянством повстанці мали непогані стосунки, завдяки чому уникали сутичок з червоними загонами. У Бречі повстанці з'являлися досить часто, грабували, а інколи і вбивали євреїв. Потім збиралися у центрі села і влаштовували танці з місцевими дівчатами.

Наприкінці грудня до Корюківки прибуває загін сосницької міліції Олександра Гарнієра, колишнього командира Червоної Армії та орденоносця. 31 грудня, поповнивши свої сили корюківськими комуністами і комсомольцями, Гарнієр рушив на Бреч, де тоді перебували повстанці. Бій зав'язався на території села, раківці відійшли на околицю Бречі у напрямку Ховдіївки, де зайняли зручну позицію на узліссі. Сам отаман з добре захищеного місця кулеметним вогнем стримував більшовицьку кінноту. В ході бою загинули і Гарнієр, і Рак, а також помічники останнього – Мєдвєдєв та Голубєв. За іншими даними, Мєдвєдєв залишився живий і надалі очолив повстанців. Рештки загону відступили у напрямку Сосниці [57]. Як згадувала бречанка Марія Павлівна Ющенко, тіла Рака після бою так і не знайшли. За спогадами жителя с. Лубенець Юхима Васильовича Тосенка (1900–1984) повстанців залишилося четверо чи шестеро. Ще близько року вони здійснювали наскоки на навколишні села. Потім, утомившися від такого життя, почали переговори з владою про припинення боротьби. За це вимагали видачі паспортів та легалізацію у суспільстві. Під час завершення переговорів усі повстанці були зненацька вбиті міліціонерами.

На початку 20-х років бандитами було вбито Михайла Михайловича Семенова. На той час Семенови фактично стали заможними селянами.

Починається мирне життя. По селах Брецької сільради масово відкриваються культурно-освітні заклади. У Ховдіївці у 1920 р. було відкрито початкову школу в приміщенні колишньої лісової контори, а через 7 років збудовано клуб на 60 місць. У Гуринівці у 1924 р. споруджено приміщення початкової школи, сама ж школа з'явилася на 4 роки раніше. Одночасно почалося навчання дорослих у лікнепі. У самій Бречі перша згадка про початкову школу датується також 1920 р. За клопотанням місцевих селян рішенням ВУЦВК (Всеукраїнського центрального виконавчого комітету) вона розпочала роботу у приміщенні колишньої синагоги. Один учитель навчав двадцятьох учнів. Стільки ж школярів було і в Ховдіївці. Найбільше учнів – 60 – мав Лубенець [58]. Також було організовано лікнеп. На початку 20-х років школи утримувалися Народним Комісаріатом освіти та частково сільськими громадами. Першими вчителями, чиї імена відомі, у Бречі були Марія Миколаївна Авраменко з Сосниці та молода вчителька Радзієвська з Корюківки. У кожному з 4-х класів навчалося по 10-20 учнів. Здобуття знань починали у віці 8-9 років. Навчання переважної більшості учнів обмежувалося початковою школою. Дехто продовжував освіту у Корюківці у семирічній школі. Як згадувала Ганна Тимофіївна Рубан (1919–2005), ходити доводилося пішки через ліс, тому більшість покидала навчання ще у п'ятому класі.

На 1920 р. було здійснено перерозподіл земельних угідь на користь малоземельних і безземельних селян. Брецькій громаді належало 505 десятин землі, з них 355 орної. Громада утримувала маслобійню та трьох пастухів. На 523-х жителів припадало лише 12 колодязів з питною водою. Громади Лубенця (390 осіб) та Ховдіївки (255 осіб) мали у користуванні орної землі відповідно 202 та 117 десятин. У Лубенці малоземельні та безземельні отримали у користування землю колишнього поміщика Бондаренка [59]. Гуринівська громада отримала 100 десятин із земель, що раніше належали поміщику Василю Смирнову. Ця земля була поділена між малоземельними та безземельними селянами. Всього у користуванні гуринівців знаходилася 381 десятина землі, у т. ч. 290 – орної. Також селянами використовувався інвентар зі смирновської економії [60].

У 1922 р. на колишніх землях поміщика Смирнова жителями сіл Лубенець, Самотуги, Савинки було поселено 2 хутори. Один з них належав до Холминської, інший

до Волинської волостей. Пізніше вони стали одним селом, що увійшло до Брецької сільради. Його назва – Озереди, походить від озера, що в наш час перетворилося на сухе болото. Уже в 1925 р. на хуторах відкрито 2 лікнепи, оскільки майже все населення було неписьменним. Власної школи тут не було до 1956 р.; найближча початкова школа працювала у Лубенці.

Наприкінці 20-х рр. XX ст. розпочинається кампанія з колективізації і розкуркулення. У 1929 р. у Бречі з 12 селянських господарств організовано ТСОЗ (товариство спільного обробітку землі). На його базі через рік утворено колгосп ім. Ворошилова. Першим його головою став Тимофій Єгорович Аринич. На 1932 р. колгоспу належало 670 га земель. ТСОЗ під назвою «Червоний грудень» у 1930 р. створився у Лубенці. Колективізацію тут проводили Степан Хоменко, Денис Тосенко, Петро Царенко, інші. Вже у 1933 р. діяв колгосп «Юнак». У Гуринівці протягом 1931–1933 років виникло одразу 3 колгоспи, оскільки частинами поселення вважалися хутори Нова Гуринівка і Гуринівський посьолок. За кілька років всі вони об'єдналися в один – колгосп ім. Кірова. У 1939 р. він налічував 235 чоловік. У Ховдіївці колективізація також розпочиналась із ТСОЗу, що називався «Нове життя». Його головою був Василь Леонтійович Костючок – перший сільський комуніст. Допомагали йому брати Василь і Герасим Андрієнки, Іван Компанець, Яків Пономаренко. Це єдине село сільської ради, де чинився опір колективізації з боку заможних селян. У Озередах та хуторі ім. Будьонного (так називався другий озередський хутір) у 1931–1932 рр. організовано колгоспи «Маяк» і «Бідняк», що згодом об'єдналися у колгосп ім. Будьонного. Щодо оплати праці, то у 1939 р. на трудодень брецькі колгоспники отримували по 2 кг зерна, 2 кг картоплі [61].

У цілому колективізація пройшла досить мирно, більшість селян погрозами і умовляннями змусили вступити до колгоспів. Родини заможних господарів розкуркулили, зокрема Семенових з Бречі. Господаря – Євгена Михайловича Семенова (1903–?) було заслано до Сибіру, звідки він не повернувся. Цегляний будинок родини розібрали. Євдокія Семенова з горя померла. Дружина Євгена – вчителька Надія залишилася з двома малолітніми дітьми. Щоб вижити, вийшла заміж за радянського активіста. Син Олександр (1924–1943) загинув на фронті. Молодший брат Євгена Михайло (1911–1969) у 1930 р. одружився з гуринівською селянкою Варварою Миколаївною Клименко (1912–20..). Родина жила в старій хаті. Подружжя мало 5-х дітей: Раїсу, Валентину, Миколу, Ніну, Михайла [62]. Як бачимо, в родині Семенових ім'я Михайло було найпоширенішим, як у Полуницьких – Василь. З початком війни Михайла Семенова забрали на фронт. Повернувся інвалідом, працював переважно у лісництві. Молодші Семенови всі розїхалися з батьківського дому.

Не оминув ці землі і голодомор 1932-1933 рр. Свідчення про нього залишили бречани Олександра Іллівна Шестопалова (1921 р. н.), Іван Семенович Юденко (1921 р. н.), Марія Семенівна Линник (1914 р. н.), Ганна Тимофіївна Рубан (1919 р. н.) та інші. Голодували практично всі, особливо селяни-одноосібники, бо колгоспників трохи підгодовували на роботі. По селах ходили «буксирні» бригади, що забирали запаси їжі. Щоб вижити, люди збирали листя липи, щавель, лободу, інше, готували сурогат. Їли навіть їжаків. Дуже виручав у плані їжі ліс. У багатьох опухли ноги. Наслідком голоду стала дизентерія. Від голоду померли Опанас Єфремович Міщенко (1877 р. н.), Савостій Лісовий з дружиною Ганною та доньками Марфою і Параскою, Іван Лісовий (брат Савостія), Олімпій Полуницький з Бречі; брати Антон і Демид Тосенки, Василь Якович Теселько, Яків Степанович Тосенко з дружиною Кулиною з Лубенця. Звичайно, це далеко не всі жертви голоду.

У 30-ті рр. було репресовано Івана Макаровича Царенка (Лубенець), Федора Петровича Пономаренка (Ховдіївка), Федора Андрійовича Кизюна (Гуринівка).

Не оминули лихі тридцяті і рід Полуницьких. Три брати – Василь, Олімпій і Трифон мали свої власні родини. У Василя було двоє синів – Дмитро (1924 р. н.) та Іван (1926 р. н.). Обоє виїхали з Бречі на Донбас на початку 50-х рр. Їх батько помер до 1928 р., бо вже того року його вдова Ірина Йосипівна була заміжня за Феодосієм Давидовим, що до і після війни був головою сільради. У Олімпія, що помер під час

голодомору, залишилися дружина і п'ятеро дітей: Григорій, Іван, Федір, Євдокія, Микола. Вже 1941 р. серед бречан вони не згадуються. Григорій (1916 р. н.) перед війною мешкав у Києві, мав власну родину. Загинув у 1945 р. Іван пропав безвісти восени 1941 р. Трифон Полуницький з дружиною Христиною Іванівною (1887 р. н.) мав синів Василя і Олександра та доньок Марію і Віру. Перед колективізацією його господарство вважалося середняцьким. Працював Трифон робітником на Корюківському цукрозаводі. У 1932 р. застудився на роботі і помер. Поховали його на родинному кладовищі, яке місцеві жителі називають Польським. Ця могила єдина, яка збереглася. Сини Трифона Васильовича брали участь у Другій світовій війні. Старший – Василь (1920–2007 рр.) потім виїхав до Ніжина, а молодший – Олександр (1923–1998 рр.) залишився у рідному селі, довгий час працював лісником. Молодший сержант Олександр Полуницький служив зв'язківцем, був нагороджений медаллю «За бойові заслуги». З дружиною Євдокією Яківною виростили трьох дітей: Тамару, Валентину та Валентина. Доньки з родинами проживають у Корюківці, а син трагічно загинув у молодому віці. Марія Трифонівна (1927–2010 рр.) також лишилася вдома. Віра Трифонівна (1932–2013 рр.) виїхала до с. Сядрине (Корюківський р-н), де мешкала тривалий час, а потім повернулася у Бреч. Мали власні родини. На сьогодні у Бречі проживають нащадки Полуницьких лише по жіночій лінії.

Напередодні Другої світової у Бречі діяли сільрада, колгосп, лісництво, медпункт, сільмаг, семирічна школа. Остання була організована у 1934 р. Першим її директором став Григорій Леп'явко, майбутній офіцер-фронтовик. У Бречі та по інших селах працювали вчителі Семен Багнюк з дружиною Катериною, Михайло Радченко, Ольга Кіфер, Ольга Корінь, Обикун, Лобода. Оскільки приміщень уже не вистачало, то поруч з «синагогою» спорудили нову дерев'яну будівлю, де розміщувалися колгоспна контора і старші класи школи. Перед війною директором призначено Рідзеля з Сосниці, що прибув разом з дружиною -вчителькою. На початку війни нового директора було мобілізовано і незабаром він пропав безвісти.

Великим лихом для місцевих мешканців стала війна 1941–1945 рр. Уже на початку вересня 1941 р. землі сільради опинилися в зоні німецької окупації. На той час лише у Бречі у 130 дворах проживало 478 чоловік. Одразу було призначено старосту села. Ним став Федір Вікторович Юденко, голова ревкому у часи громадянської війни. Також було створено поліційний відділок. Частина місцевих поліцаїв була з числа колишніх бійців Червоної Армії, що потрапили в оточення. Пізніше староста і частина поліцаїв підтримували зв'язок з партизанами. Німці в селах з'являлися рідко, лише у 1943 р. почастішали візити угорців та козаків з колишніх радянських бійців. Часто з'являлися партизани. Зокрема, з липня 1943 р. у Брецьких лісах постійно дислокувався загін ім. Богуна у складі трьох взводів та двох диверсійних груп. Командир – Є. М. Бочаров, комісар – С. М. Жема [63]. З Бречі у партизани пішли 12 чоловік, з Лубенця – 10.

За час окупації загинуло більше десятка мирних жителів, у т. ч. дві сестри, що залишилися на початку війни єдині з брецьких євреїв – Домникія Самійлівна Охман (1882 р. н.) та Сима Самійлівна (1886 р. н.). Майже всі євреї покинули село ще у 20-30-их рр. Цих жінок розстріляли у Сосниці ще на початку окупації. Серед інших загиблих – партизанські зв'язкові, активісти і випадкові люди. Наприклад, Яків Рибалко (1873 р. н.) з Бречі був випадково застрелений поліцаями, коли віз дрова на базар у Корюківку, Іван Рибка з Лубенця загинув у серпні 1943 р. під час перестрілки у лісі, коли шукав свого коня. Кирила Міщенка (1904 р. н.) з Бречі розстріляли за зберігання рушниці родича. Разом з ним мадяри розстріляли і сусіда –Дмитра Кузьменка (1900 р. н.), що зайшов у гості [64]. Подружжя Хоменків – Кузьма та Уляна, а також Улита Царенко з Лубенця у 1943 р. були розстріляні у Щорсі за зв'язок з партизанами. На примусові роботи до Німеччини вивезено 14 чоловік з Бречі, 10 – з Лубенця, 11 – з Ховдіївки, 17 – з Гуринівки, 6 – з Озеред. За період окупації спалено 37 дворів.

19-20 вересня 1943 р. населені пункти Брецької сільради було визволено від ворога. Біля Озеред загинуло 13 радянських бійців. З них відомі: сержант Микола Макаров, єфрейтор Аркадій Селезньов, рядові Турсунбай Карімов, Ідріс Магомедов,

Умурзак Садиков, Юлтан Форманкулов. Спочатку їх поховали в Озередах, а пізніше перепоховали у Бречі в центрі села.

Перемога давалася важкою ціною. Майже половина мобілізованих до лав РСЧА загинула у боях. Із Бречі зі 140 мобілізованих загинуло 60 чоловік, з 90 лубенчан – 35. Гуринівка і Озереди втратили відповідно 52 із 108 і 14 із 38. З Ховдіївки пішло на війну 26 чоловік, а повернулося лише 9. Після війни найдавніша вулиця Бречі, т. зв. Руська Бреч, була названа на честь загиблого земляка – капітана Петра Савостійовича Лісового (1914–1945 рр.).

Останній закінчив семирічку, був секретарем комсомольської організації у Бречі. Його батьки і 2 сестри померли під час голодомору. У 1936 р. призваний до армії, став політпрацівником. З перших днів війни на фронті. Двічі був поранений. За бойові подвиги був нагороджений орденами Червоної зірки та Вітчизняної війни II ступеня. Замполіт 1-го батальйону 53-го стрілецького полку 18-ї гвардійської стрілецької дивізії гвардії капітан Петро Лісовий загинув 13 лютого 1945 р. у Східній Пруссії. Його дружина Мотрона Павлівна і донька Олена проживали весь час у рідному селі.

Післявоєнна відбудова, як згадували старожили, проходила надзвичайно важко. Майже все майно колгоспів було розграбоване або знищене. Одразу після окупації поля орали коровами і навіть жінками. У 1950 р. було об'єднано всі колгоспи Брецької сільради в один – імені Кірова. Йому належало 3800 га землі, з них орної – 1375 га, пасовищ і лісів – 1542 га, сіножатей – 692 га, садів – 12 га. Поступово колгосп почав забезпечуватися технікою, спеціалістами.

У 1959 р. господарство очолив молодий спеціаліст Казимир Леонардович Вишинський. При ньому почала впроваджуватися грошова оплата праці. На той час у колгоспі налічувалося 8 тракторів, 8 автомобілів, 4 комбайни, працювали млин, пилорама, утримувалося 600 голів ВРХ, 500 свиней. До 1962 р. всі села було електрифіковано і радіофіковано, збудовано близько 200 дерев'яних двокімнатних будинків під залізом та черепицею. На середину 60-х років у Бречі проживало 369 жителів, у Гуринівці – 208, Лубенці – 295, Новій Гуринівці – 72, Озередах – 219, Ховдіївці – 193 жителі [65].

Покращується культурно-освітнє життя. У 1951 р. було завершено будівництво нового корпусу брецької семирічки, де тоді навчалося 280 учнів. Це було заслугою директора-фронтовика Петра Васильовича Горбача (1914–2002 рр.). Після нього директорами були Тетяна Дубовко, Булах. За керівництва Василя Федоровича Кубрака школу реорганізовано у восьмирічку, збудовано їдальню, приміщення початкових класів, інтернат. Було організовано краєзнавчий музей. У 1954 році збудовано нове приміщення школи у Гуринівці, а через 2 роки методом народної будови споруджено початкову школу в Озередах. У 1948 р. у Бречі відкрито клуб на 150 місць. Також відкрито кілька ларків і магазинів. Згодом у Бречі почали роботу поштове відділення, майстерня побутового обслуговування. Наприкінці 80-х рр., коли колгосп очолював Віктор Івахненко, у Бречі було відкрито дитсадок. Крім того, у Бречі і Лубенці збудовано більше двох десятків цегляних будинків для колгоспників. Центральні вулиці сіл були заасфальтовані.

У той же час поступово починають припиняти існування початкові школи у Ховдіївці, Лубенці, Озередах через невелику кількість учнів. У Ховдіївці у 1963 р. двоє вчителів навчали двадцять двох учнів. До початку 90-х років припинили своє існування сільські клуби, крім брецького. Внаслідок аварії на ЧАЕС село Озереди було віднесено до 3-ї категорії забруднення, решту сіл – до 4-ї категорії.

За часів незалежності сільськими головами працювали Раїса Миколаївна Малиш (1990–2001 рр.), Ірина Василівна Гончаренко (з 2002 р.) – колишні вчителі Брецької ЗОШ. За цей період припинили існування школи у Гуринівці (2000 р.) та Бречі (2009 р.). Останню з кінця 70-х років послідовно очолювали М. М. Прокопенко, В. Ф. Корн, Р. М. Малиш, М. Г. Давиденко. Кількість учнів постійно скорочувалась. Якщо у 1970 р. навчалося 123 чол., то у 1983 р. – 80 чол., у 1998 р. – 51 чол., 2008 р. – 13 чол. Після ряду реорганізацій у 2003 р. припинило роботу сільгосппідприємство ПСП «Весна». На його базі було створено комунальне підприємство «Турбота», яке

сьогодні ледь животіє. У малих селах з об'єктів соціальної інфраструктури залишилися магазини у Гуринівці та Лубенці.

Значно скоротилася кількість населення. На початок 2014 р. у Бречі налічувалося 193 чол., Гуринівці – 103 чол., Лубенці – 57 чол., Новій Гуринівці – 9 чол., Озередах – 20 чол., Ховдіївці – 18 чол. Це майже у 3,5 разу менше, ніж 50 років тому.

Із 2006 р. у Бречі почало працювати ТОВ ПГ «Бреч». Товариство займається розведенням коней ганноверської породи та туристичним бізнесом. На території, де раніше розташовувалися колгосп, школа, дитсадок, споруджено житлові приміщення, котеджі для відпочиваючих, ресторан, стайні, манеж і т. ін. Туристично-готельний комплекс може розмістити до 75 осіб. Для відпочиваючих проживання у дерев'яних котеджах, уроки верхової їзди, прогулянки в кареті, прокат квадроциклів, велосипедів, риболовля, збір грибів, ягід. Функціонують 2 ресторани, сауна, басейн. Проводяться змагання з кінного спорту.

Останнім часом у Бречі збудовано Михайлівську церкву, магазин, адмінбудівлю, де містяться сільрада і пошта. Продовжують роботу ФАП, клуб, бібліотека. У селі проведено газ та водогін. Сьогодні центральна частина села має цілком міський вигляд.

Уродженцем Бречі є Володимир Ковеза – доктор наук, професор одного з вишів Москви. Також у цьому селі у 1923 р. народився Герой Радянського Союзу, учасник війни 1941–1945 рр. Олександр Васильович Плющ. У 50-60-х роках працював слюсарем Київського метробуду [66]. У Лубенці народився і провів юнацькі роки Юхим Тосенко – маловідомий український письменник. У 30-ті роки був репресований. Написав і видав кілька прозових творів. Останні роки прожив у м. Гола Пристань Херсонської області. На його честь названо одну з вулиць рідного села.

1. Чернігівщина: енциклопедичний довідник / за ред. А. Кудрицького. – К., 1990. – С. 92.
2. Там само. – С. 965.
3. Фонди Корюківського історичного музею.
4. Русіна О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 164.
5. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618-1648. – К., 2006. – С. 251, 433.
6. Там само. – С. 433.
7. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – СПб., 1914. – С. 139.
8. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К., 1908. – Т. 5. – С. 172.
9. Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. – К., 2012. – Т. 2. – С. 276.
10. Модзалевский В. Вказана праця. – С. 172.
11. Василенко Н. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. – Чернигов, 1908. – С. 112.
12. Там само. – С. 110.
13. Модзалевский В. Вказана праця. – С. 173.
14. Кривошея В. Вказана праця. – С. 276.
15. Модзалевский В. Вказана праця. – С. 173.
16. Кривошея В. Вказана праця. – С. 276.
17. Там само.
18. Модзалевский В. Вказана праця. – С. 174.
19. Кривошея В. Вказана праця. – С. 277.
20. Там само. – С. 397.
21. Василенко Н. Вказана праця. – С. 139.
22. Там само. – С. 139.
23. Кривошея В. Вказана праця. – С. 209.
24. Там само. – С. 352.

25. Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1867. – С. 117-118.
26. Кривошея В. Вказана праця. – С. 396.
27. Ситий І. Опис Менської сотні 1734 р. // Сіверянський літопис. – 2007. – №4. – С. 40.
28. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 23. – Арк. 345-349.
29. Опис Новгород-Сіверського намісництва. / за ред. Федоренка П. – К., 1931. – С. 359.
30. Там само.
31. Кривошея В. Вказана праця. – С. 396.
32. Там само. – С. 434.
33. Опис Новгород-Сіверського намісництва. – С. 359.
34. Там само.
35. Кривошея В. Вказана праця. – С. 55.
36. Опис Новгород-Сіверського намісництва. – с. 350
37. Ведомость состоящим в Малороссийской губернии селениям, с показанием в каких оные поветах и сколько в каждом платящих подати мужеска пола душ 1799-1801 // Описи Лівобережної України кінця 18 – початку 19 ст. / Упор. Ананьєва Т. – К., 1997. – С. 139.
38. Модзалевский В. Вказана праця. – С. 175.
39. Там само. – С. 177.
40. ДАЧО. – Ф. 144. – Оп. 1. – Спр. 298. – Арк. 131., там само – Спр. 649. – Арк.145., Модзалевський В. Вказана праця. – С. 174.
41. Модзалевский В. Вказана праця. – С. 176-177.
42. Списки населенных мест Российской империи на 1859 г. XLVIII. Черниговская губерния. – СПб, 1866. – С. 158-159.
43. Там само.
44. ДАЧО. – Ф. 144. – Оп. 1. – Спр. 298. – Арк. 43, 61, 70, 76, 78, 80.
45. Хоменко Н. Моє село – життя мого колиска: рукопис.
46. Лукомский В., Модзалевский В. Вказана праця. – С. 164.
47. ДАЧО. – Ф. 144. – Оп. 1. – Спр. 649. – Арк. 77, 81, 84, 85, 88.
48. ДАЧО. – Ф. 144. – Оп. 1. – Спр. 298. – Арк. 81, 87-89.
49. Історія села Бреч Щорського району: машинопис – 1963.
50. ДАЧО. – Ф. 154. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 304-308.
51. Русов А. А. Описание Черниговской губернии. – Т. 2. – Чернигов, 1899. – С. 119.
52. Хоменко Н. Вказана праця.
53. Там само.
54. ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 198. – Арк. 164-168.
55. Історія села Бреч Щорського району.
56. Ісаков П. Програмні документи селянських повстанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні в 1919-1921 роках // Сіверянський літопис. – 1999. – №3. – С. 52.
57. Населевець Є. Анархо-махновський повстанський рух на Чернігівщині у 1919 1921 рр. // Сіверянський літопис. – 2006. – №1. – С.78.
58. ДАЧО. – Ф. Р. 593. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк.. 3-21.
59. ДАЧО. – Ф. Р. 942. – Оп. 1. – Спр. 214. – Арк. 9, 13, 17, 18.
60. ДАЧО. – Ф. Р. 942. – Оп. 1. – Спр. 209. – Арк. 1-2.
61. Історія села Бреч Щорського району.
62. Хоменко Н. Вказана праця.
63. Чернігівщина: енциклопедичний довідник. – С.601.
64. Хоменко Н. Вказана праця.
65. Історія села Бреч Щорського району: машинопис – 1963.
66. ДАЧО. – Ф. Р.-1376. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 57.

В статье исследуется история поселений Бречского сельского совета Корюковского района Черниговской области.

Ключевые слова: Бречь, Полоницкие, крестьяне, евреи, школа.

The history of the settlement of Brech's village soviet in the district of Koruikivka in Ghernihiv region as Brech, Lubenets, Hurynivka, Nova Hurynivka, Ozeredy and Chovdiyvka is this article.

Most of these settlement appeared in the18th century. The history of their origin and social and economic development are shown up to our days.

The problem of the historical of these settlements is that in a number of the printed materials of soviet times the data wrong. The local soviet researches used mainly legends and tales for the determination of the time of the origin of the settlements and their development in the pre revolution time.

The period that was before the appearance of modern settlement is shortly examined from a neolith to the end of the 17th century, ancient settlements are mentioned on the territory of Lubenens and Chovdiyvka.

The founders of the villages and the first settlers are named. The process of becoming the settlements was not simple. The trades of the population were indicated too. The development of earth owning is shown in this article.

The history of Brech is closely connected with the family of Polonitsky – the founders and the owners of the village. The history of this family is investigated in this article. Other rich families such as Semenovy are also remembered. In the days of forming market relations the impoverishment of these families in the 19th century and at the beginning of a 20etn century is shown.

Quite an interesting fact was the existence of jewish settlement on the territory of Brech. The society of jewish-farmers lasted here almost for 100 years till the autumn of 1941. Its last representatives were killed by Nazis.

The events of the insurgent movement of the 20s 20th century are mentioned in the article. There were detachments under the leadership of Petrenko and Rak on this territory. The process of agricultural collectivization is shown frifly. The victims of the famine (1932-1933s) are mentioned too.

The attention is also paid of the events of Great Patriotic war (1941-1945).

The process of the development of these settlements after war is shown.

Keywords: Brech, Polonytsky, peasants, jews, school.

УДК 477.5 (–22)

Іван Рослий

●

ДО ІСТОРІЇ СЕЛА ВЕДИЛЬЦІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО РАЙОНУ

Перші поселення на горбистих берегах річки, згодом названої р. Пакулькою, лівого притоку р. Дніпра, з'явилися в XVI-XVII столітті. В історичних документах назва села «Деревня Виделци» згадувалась уже в 1619 р. як об`єднання хуторських поселень: Дворец, Старосілля, Малосілля, Рословка та ін. У 1730 р. населення села складалося з 159 монастирських селян, а до 1924 р. поступово збільшилося до 2768 людини, об`єднаних в одноосібних господарствах. З кількох версій походження сучасної назви більш вірогідною є: від назви гори «Відельци», де в XVIII столітті була збудована церква, навколо якої продовжувало розбудовуватися село з успішними землеробством, тваринництвом, різноманітними сільськогосподарськими ремеслами. Під час колективізації тридцятих років XX століття заможні одноосібні господарства були ліквідовані та організовані два колгоспи.

Ключові слова: Чернігівський район, село Ведильці, історія розвитку, господарство.

Якщо перекази предків з життя села Ведильці та щорічні спостереження за зміною його природи не фіксуються, то об`єктивність історії поселень втрачається. Послідовність подій виникнення і розвитку населеного пункту повинна базуватися на вирішенні низки важливих питань – коли, де, чому і в яких природно-кліматичних умовах з'явилися перші поселенці на сучасній освоєній площі? Як змінювалося життя перших поселень? Які позитивні чи негативні фактори впливали на їхній побут і розвиток? Чому в корінних селян мова така, а не інакша? Із низки подібних питань історично достовірним можна вважати фактор первинних надзвичайно сприятливих природно-кліматичних умов для першого поселення: повноводна річка із притоками і протоками та численні озера мали багаті рибні ресурси. В окремих ділянках лісу водилася дичина, долини і безкраї поля рясніли квітами і соковитими травами. На берегах плавнів і зеленої річкової долини височіли яскраво золотисті піщані дюни (Горбельовка*), які за кілька кілометрів можна було спостерігати ще в 50-ті роки минулого XX-го століття.

З часів перших особистих сприйняттів річки, поля, лісу, болота і луків з численними заводненими кар`єрами відпрацьованих покладів торфу і ознак колишніх дамб, водяних млинів, порівняння із року в рік стану цих виробничих і геоморфологічних форм в різні пори року, особливо, після весняних повенів і літніх злив, то вражали зміни основного русла, згодом названого р. Пакулькою, з підсиленою ерозійною дією бокових притоків (Малєйки, Чоботарки – правих; В`язовки, Кархівської, Дранівської – лівих та ін.) (див. рис.). Напрошується висновок, що басейн річкової системи утворився наприкінці танення Дніпровського льодовика (~200-100 тис. р. тому), а протягом багатьох тисячоліть така система створювала специфічні геоморфологічні форми рельєфу на площі майбутнього села. Піщані горби поблизу берегів, горбистий рельєф зустрічаємо в сучасному лісі (Шелухова гора, Страмоуска, Памірки), протяжні піщані субпаралельні гряди з міжгрядовими пониженнями (пагонами: Пагун, Любецкой пагон, пагон вздовж дороги на с. Мньов та ін.). Такі форми свідчать, що річкова мережа з притоками, протоками і природними джерелами води утворилася

* Тут і далі всі власні назви приведені згідно з місцевим (Ведильцівським) діалектом.

© Рослий Іван Степанович – доктор геологічних наук, старший науковий співробітник, уродженець села Ведильці.

на східній межі льодовика. Уже за один-півтора кілометра на схід від русла основної річки ознак льодовика не зустрінуто, простори полів були тоді і зараз є відносно підвищеними.

Отже, у першому тисячолітті нашої ери в басейні основної річки природним шляхом сформувався ландшафт із міжріч піскуватих гряд і підвищень, прибережних піщаних горбів і височінь, яким перші мандрівники давали назви, що збереглися до наших днів: Горбельовка, Локотьков, Відельци, Могилєв, Білі Кручі та ін., походження яких говорило само за себе. Наприклад, з однієї високої прибережної гори проглядався чудовий краєвид з рельєфними деталями і особливостями річкової системи, окремими кущами лози і дерев. Тому і назвали гору «Відельци», а в давні часи православ'я збудували там церкву, яку в 30-их роках при «будівництві комунізму» зруйнували. Зразу за горою русло основної річки (Пакульки) об`єднувалося з двома притоками – Кархівським і Драньовським, що з гори мало вигляд виделки (див. рис.). На ділянці злиття русел утворилося велике озеро з островом посередині, на якому найвірогідніше з`явилося перше поселення і, можливо, оточений частоколом будинок (будівлі), тому що в народі збереглася назва цього острівка, зараз оточеного болотами, – Дворец. Скоріше за все це був монастирський двір, про який зазначено в описі Видельців 1755 року: «В той деревне двор монастырский огорожен... в нем строение изба началницкая...» У довоєнний час там був клуб, господарські будівлі. Частину заболоченого озера у 80-ті роки земснарядом очищено, це організував колишній голова колгоспу М. І. Шпилька.

Підтвердженням існування подібної будівлі на острові знаходимо в реєстрі архіву 1729 року – «Дворец преежий монастыря Киево-Печерской Лавры» [1].

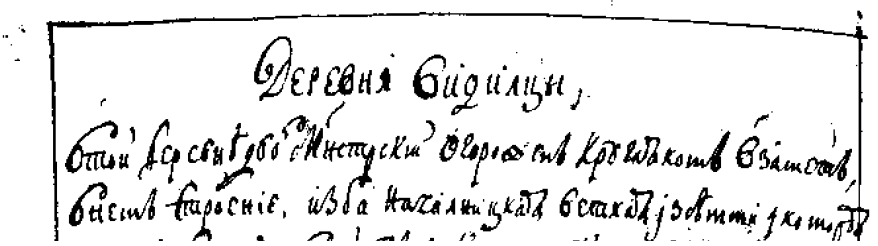

У середині XVIII століття, коли Ведильці входили до складу Пакульської промислової вотчини Києво-Печерської лаври, у цьому місці знаходилися споруди монастирського двору, про який зазначено також в описі Видилців 1755 року: «В той деревне двор монастырский огорожен кругляком в замет, в нем строение изба началницкая... За началницкой избой коморка... и за оною колодязь ставнеях огорожен... Против колодезя комора рубленая под кришкая драньза которая пекарня з сенми... За пекарне клетка для вяле сиров на столпах в ставне зделанная... Подле пакарне погреб входит з двома дверми з дубини рублених... Подле ворот овчарская курная изба з сенми... Во дворе кошара для скота з сараями рубленними соломою покритими. При дворе огородов два ворем огорожений» [2]. У довоєнний час там був клуб, адміністративні та господарські будівлі, що були спалені гітлерівцями у 1943 році.

Геоморфологічні спостереження долини р. Пакульки і її притоків свідчать, що ця основна артерія в часи Київської Русі для невеликих човнів і парусників була судноплавною. Широка річка мала глибину 2-3 м, судячи по тих вирізах, заглибленнях і ямах, що збереглися до цього часу. Тобто перші мандрівники до місць осідлості на пагорбах припливали на човнах по воді від р. Дніпра. Цілком ймовірно, що мандрівники, неодноразово припливаючи і відпливаючи до забудованих місць від гирла річки до її верхів`я, називали таку водну артерію провідною, ведучою або Ведилкою. Проте нелогічно, навіть тоді в давнину, називати так окремий пункт з незрозумілою заміною закінчення назви Ведилка на Ведильці. Першим поселенням був хутор без назви. Прибували інші групи людей. Вони поселялись у сприятливих місцях на берегах річки, озер, біля джерел, групуючись в окремі хутори. Згодом, за різними ознаками, з'являлися їхні назви – за прізвищами сімей, прикметами місцевостей

тощо. Поступово, внаслідок розселення сімей, хутори утворювали єдине село, а згодом хуторські поселення стали називатися вулицями (табл.1).

Таблиця 1.

Перелік назв хуторів по умовній черзі та часу появи

1. Старосілля	9. Круг
2. Малосілля	10. Пагун (Харбин)
3. Рословка	11. Милий Хутор
4. Бусловка	12. Хабловка
5. Самойловка	13. Драньовка
6. Яковенковка	14. Балакиновка
7. Охоновка	15. Турицин
8. Чечовка (острів)	16. Карховка (через поле)*

Стосовно походження назви села «Ведильці» існують різні думки:

від назви річки Ведилка [4];

від назви високої гори Відельци (див. рис.);

від назви місцевості злиття течій трьох, в минулому повноводних, річок, що на місцевому діалекті звучала як «Видьолка» (виделка)(див. рис.).

Згадана у джерелі [4, ст. 694] річка Ведилка як приток р. Пакульки (теперішня долина, рів. Карховський) не могла бути основою для назви села тому, що перші поселення виникли осторонь. Вірогіднішою, але в історичному плані нелогічною була також назва від слова болотисто-озерної місцевості злиття річок «Видьолка» (білоруський говір). У перших історичних письмово зафіксованих документах виникає назва «Видилци» [1, 2], яка, напевне, була у вжитку місцевих селян і навколишніх поселень. Назва, очевидно, походить від високої гори Відельци, яка в свою чергу була природною – з її вершини відкривався чудовий живописний краєвид, відкритий, ще не зарослий густими лісами і гаями (див. рис., карту). На її вершині згодом у 70-х рр. XVIII ст. була побудована церква, на жаль, знищена в 30-тих роках минулого століття. На перших географічних, наступних топографічних, адміністративних і навіть на геологічних картах [5] село звалося Видельци (рос. «Видельцы»). Тільки протягом XX-го століття вже назва трансформувалася на «Ведильці»(див. карту).

Отже, перша згадка про населений пункт як об`єднання хуторів була в 1619 р. [4]. Село продовжувало активно заселятися і господарськи розвиватися. Вже в 1730 році населення складалося з 159 монастирських селян, а до 1924–1928 р. р. кількість осіб збільшилася до 2768 людини [4]. Трудолюбиві жителі і новосели займалися не тільки землеробством і скотарством, а й різноманітними ремеслами – будівельними, деревообробними, плотницькими, столярними, ткацькими, кравецькими, кузнецькими, мукомольними і маслобойними та іншими, а такі місцеві умови, як віддаленість від промислових центрів і погіршання водного шляху сполучення (обміління річки), змушували селян майже повністю переорієнтовуватися на ремісниче самообслуговування. Об`єктивні дані свідчать, що з кожним століттям заможність і добробут селян поліпшувалися. Так, наприклад, у 1755–1769 р. р. 87 сімей у своїх господарствах мали 55 коней, 94 воли, 151 корову, 245 овець, 25 кіз, 55 свиней [2,4]; у 1924 – 1928 р. р. (перед колективізацією) у складі 2768 жителів села бідняками вважалося тільки 379 людини, інші були середняками і заможними (табл. 2).

На широких степових просторах пахотні землі освоювалися за межами села, в першу чергу, біля кругів, заповнених водою (невеликих озер карстового походження), і в зволожених низовинах. До останнього часу збереглися назви полів і озер

* Перша письмова згадка про сусідське село Кархівка датована 1712 р., тоді як згадку про «Виделці» зустрічаємо в грамотах короля Сігізмунда III в 1619 р. [4]. Розміщення будівель Кархівки, сучасного села, свідчить, що перші хуторяни поселялися близько озер і джерел води вздовж верхів`я притоки Ведилки (Карховського).

за прізвищами господарів, які ці землі обробляли – Кабенкові Дуброви, Сидорове, Козлянчишине поле, Смоліговка, Фролова гора, Приходьки, Рульов Берізник; озера (круги): Рогозин, Ракитний, Василінов, Назаров, а серед піщаних гряд і горбів, що простяглися на 12 км до самого Дніпра – Воробейков і Свиной круги, Зномова копанка. На піщаних і піскуватих ділянках в останні два століття активно проводилися лісонасадження. Сьогодні безлісі ділянки до самого Мньовського болота і дніпровських плавнів зустрічаються тільки на площах планових вирубок вікових сосен і беріз.

Отже, простий перелік іменних земельних ділянок, водних джерел, іменних і колективних ремесел, широка галузь одноосібного тваринництва, інтенсивне землеробство на лоні сприятливих природних умов свідчать про те, що жителі села Ведильці в дореволюційний період в переважній своїй більшості були заможними селянами (табл. 2).

– У нашому селі панів не було, – згадували старожили, – одноосібно було кращим життям.

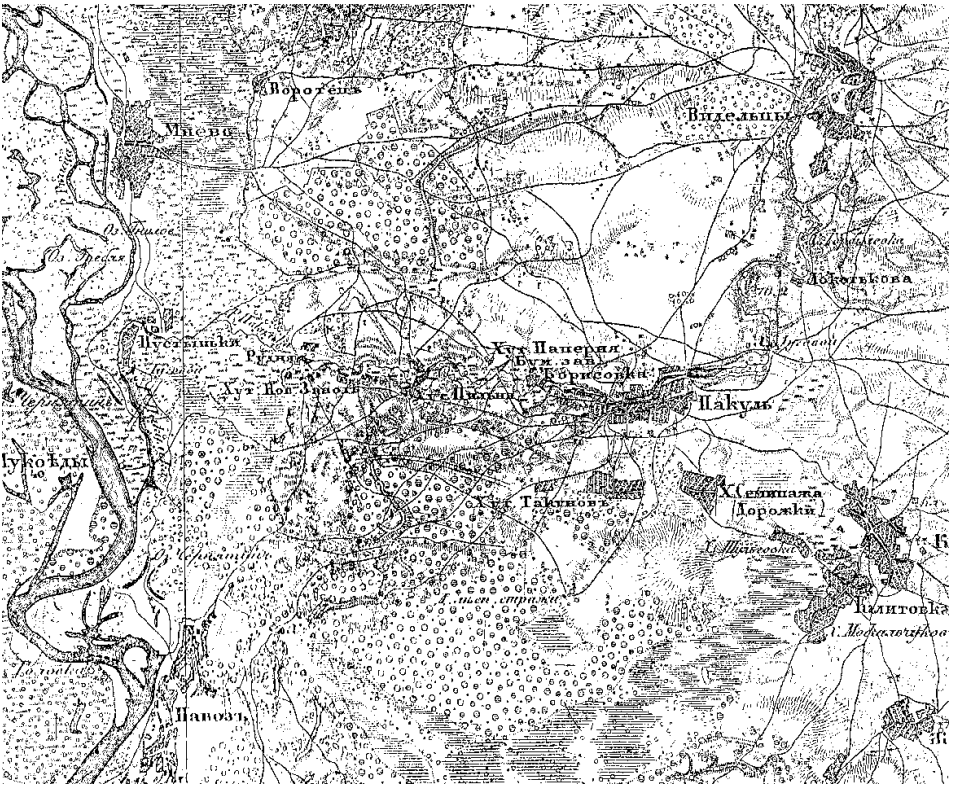

Географічна карта XIX століття

Корінним чином змінилося життя і розвиток села після колективізації його жителів, з організацією двох колгоспів і практичного знищення одноосібних господарств. Але цей період історії села потребує особливої уваги, неполітизованого розгляду, аналізу і об`єктивного викладу.

За надані архівні документи автор висловлює щиру подяку Андрію Леонідовичу Курданову.

Таблиця 2. Заселення і розвиток села Ведильці (за даними [4])

Роки	Демографія, кількість		Земля, десятин, пахотна всього	Ремесла, кількість
	дворів, сімей	людей		
1755-1769	68, 87 сімей [1]	н.д.*	174/н.д.	землеробство, скотарство, деревообробка, добування смоли, дьогтю
1859-1866	218	1635	н.д./7463	25 вітряків** 10 крупорушек, 7 маслобоєн, 2 цегельні, 2 кузні, 39 кустарів
1896-1901	276	1511	н.д.	
1919-1928	501	2768	2319/3065	

СХЕМА ДИТИНЦЯ СЕЛА ВЕДИЛЬЦІ (складена автором)

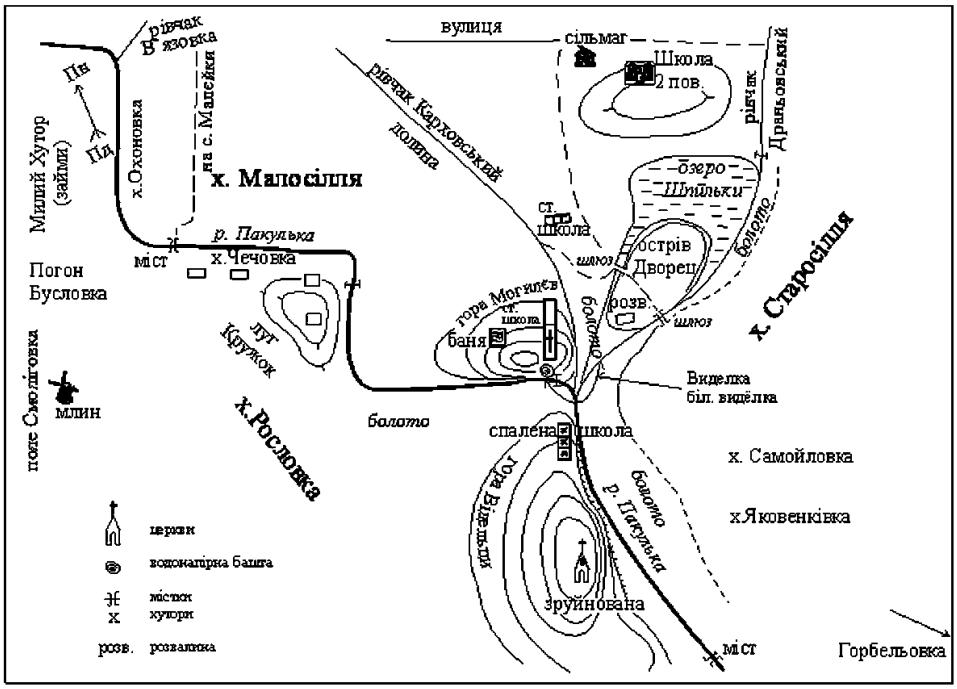

1. Центральний державний історичний архів Києва (ЦДІАК), ф. 108, оп. 2, спр. 1893, арк. 42. Реєстр 1729 р.

2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 128, оп. 4 (вотчини), спр. 118, арк. 44 зв., 1755 р.

3. Чернігівський державний архів Чернігівської області, ф.р-942, оп.1, спр. 6399, арк.23. – Топографічна карта Пакульської волості.

4. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. Киев: Институт истории Академии наук УССР, 1983.– С. 694–700.

5. Структурная карта Днепровско-Донецкой впадины. Масштаб 1:500000 /Ткачишин С.В., Самойлюк А.П., Забелло Г.Д. – Киев: Укргеофизика, 1985. – 1 л.

* н. д. – відсутність даних

** На географічній карті XIX століття на околицях села позначено тільки вісім вітряків. Решта – можливо, всі вітряки Пакульського волосного правління. Збереглися деякі персифіковані назви млинів села – Оліфірів, Ціпакові (три), Муровца.

Иван Рослый

К ИСТОРИИ СЕЛА ВЕДИЛЬЦЫ ЧЕРНИГОВСКОГО РАЙОНА

Первые поселения на холмистых берегах реки, со временем названой р. Пакулькой, левого притока р. Днепра, появились в XVI-XVII столетиях. В исторических документах название села «Деревня Видельци» упоминалось уже в 1619 г. как объединение хуторских поселений – Дворец, Староселье, Малоселье, Рословка и др. В 1730 г. население села составляло 159 монастырских крестьян, а до 1924 г. постепенно увеличилось до 2768 человек, содержащие единоличные хозяйства. Среди нескольких версий происхождения современного названия села более вероятной следует считать – от названия горы «Видельцы», на которой в XVIII столетии построена церковь, а вблизи ее продолжало застраиваться село с успешными земледелиями, животноводством, разнообразными сельскохозяйственными ремеслами. Во время коллективизации сельского хозяйства 30-х годов XX столетия зажиточные единоличные хозяйства были ликвидированы, организовано два колхоза.

Ключевые слова: Черниговский район, село Ведильцы, история развития, хозяйство.

Ivan Roslyy

SOME HISTORICAL FACTS ABOUT VEDILTSY VILLAGE, CHERNIGOV DISTRICT

The first settlements on the hills of the river later called Pakulka, left tributary of the Dnieper river, were built in the 16th-17th centuries. Historical sources tell that the name of the village 'Videltsy village' was mentioned as early as 1619 as an association of farm-steads, namely: Dvorets, Staroselie, Maloselie, Roslovka and others. There are several hypothesis explaining the etymology of the modern name of the village, beginning from the ancient «Palace of Kiev-Pechersk Lavra Monastery» dated back to 1729, the most probable one being derivative from the name of the mountain 'Videltsy', on which in the 18th century a church was built where about a village started building on with successful farming, cattle-breeding, various agricultural occupations developing. In 1730, the population of the village was 159 of monastery farmers. In 1755–1769 as many as 87 village families had 55 horses, 94 oxen, 151 cows, 245 sheep, 25 goats, 55 pigs in their households. The 18th and 19th centuries for the village were marked by active development of individual handicraft trades. From 1859 to 1928 as many as 39 handicraftsmen possessed 25 windmills and watermills, 10 hulling mills, 7 oil mills, 2 brickworks, 2 smithies. Building, carpentry, timberwork, weaving and clothing manufacture were widely developed. By the begining of the 20th century 2319 dessiatinas of fertile plough-lands were cultivated, so, together with pastures, the village possessed 3065 dessiatinas of land. Out of 2768 village residents only 379 people were considered poor, the rest were mainly prosperous peasants.

During collectivization of the thirties in the 20th century, prosperous individual farms were liquidated, and two collective farms were organized instead.

Key-words: Chernigov district, Vediltsy village, development history, household.

УУДК 908 (477.51).001.32/911.375

Олександр Салтан

●

ІСТОРИЧНИЙ, ХРОНОЛОГІЧНИЙ ТА ТОПОНІМІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОХОДЖЕННЯ МІСТА МЕНИ

Розглянуто складне і дискусійне питання щодо датування появи та походження назви міста Мени Чернігівської області. Систематизовано та проаналізовано всі існуючі версії щодо часу заснування та топонімічної етимології даного населеного пункту.

Виходячи з конкретних історичних умов буття стародавньої Мени, її назву можна розглядати в трьох площинах.

Перша – торгово-обмінна вважається традиційною. Однак вона не витримує критики у зв'язку з відсутністю речових доказів, які вказують на статус міста як великого торгового поселення.

Утім, таку інтерпретацію не можна відкидати за умови визнання пріоритетним не процесу товарообміну, а характеру товару. Такою ліквідною продукцією товарообміну могли виступити як природні, так і штучні речі, якими була багата стародавня Мена.

Друга версія – етно-соціальна є більш прийнятною, зважаючи на інтенсивні міграції, які майже постійно відбувалися на теренах Північного Лівобережжя. Тобто назву місту могли дати будь-які народи, які жили або ж пересувалися теренами Менщини.

Нарешті третя площина походження топоніму – культово-релігійна, пов'язана з архаїчним обожненням сил природи, імовірніше за все культу Місяця, або ж якоїсь антропоморфної язичницької істоти, якій вклонялися мешканці даної місцевості.

У статті спростовано кальковану інтерпретацію, яку попередні дослідники пов'язували з назвою міста з інтенсивним товарообміном та пожвавленням руського-половецьких стосунків часів Київської Русі.

Акцентовано увагу на необхідності виправлення помилки відносно давньоруської версії першої згадки про Мену в Лаврентіївському літопису.

Автор дійшов висновку, що абсолютної точності у визначенні хронологічних та топонімічних параметрів міста встановити неможливо. Тому сучасники та нащадки змушені задовольнятися найбільш логічно обґрунтованою версією щодо дати виникнення та походження назви міста.

Такою датою може стати 4 серпня 1408 року, коли місто вперше згадується в писемних джерелах часів пізнього середньовіччя.

Виходячи з оновленої дати писемної фіксації міста, доцільно внести корективи в єдиний реєстр населених пунктів України, виправивши існуючу позицію щодо часу виникнення даного населеного пункту Чернігівщини.

Ключові слова: гідронім, городище, літопис, місто Мена, культ Місяця, святилище, товарообмін, топонім.

Міста так само, як і люди, мають специфічні персональні дані. Ключовими чинниками, які безпосереднім чином визначають їхній історичний статус, є час їхнього виникнення – дата народження та власне ім'я – себто назва того чи іншого населеного пункту. Саме вікові та іменні фактори міста, села чи селища є ключовими, які впливають на їхній подальший розвиток, визначаючи роль та місце у вітчизняній

© Салтан Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент (Харківська державна академія фізичної культури).

історії. Така історична персоніфікація або самоідентичність є відправною точкою історичного поступу як окремих населених пунктів, так і цілих країн та навіть континентів. Скажімо, історія давньоримської цивілізації бере початок з напівлегендарної дати заснування античного Риму в 753 р. до н. е., а період Київської Русі частина українських істориків виводить не з часу розселення східнослов'янських племен, а з моменту виникнення міста Києва в V ст. н. е. Історія Америки, хоч і ділиться на доколумбовий і післяколумбовий періоди, все ж сучасні американісти вважають, що саме перші європейські вест-індські факторії, засновані в кінці XV – на початку XVI ст., є початком цивілізаційного поступу цього континенту Західної півкулі.

Другою важливою біометричною складовою є назва населеного пункту. Назва – це така собі історична мітка, яку залишив якийсь етнос або ж окрема людина, які в стародавні часи перебували на тій землі, де воно виникло. Історична назва або топонім виступає в ролі цивілізаційного індикатора, який є своєрідною «ниткою Аріадни», що веде нас у минуле. Назва або топонімічний спадок, топонімічна історична традиція віддзеркалюють чи не найдавнішу, найдостовірнішу історію того чи іншого поселення.

Одним з таких населених пунктів, якими багата земля Чернігівська, є райцентр Мена, розташований в самісінькому центрі другої за величиною області сучасної України.

ДОВІДКА

МЕНА – місто Чернігівської області, райцентр. Розташований на р. Мена (притока Десни, басейн Дніпра). Населення 12,5 тис. осіб (2005). [18, с. 611].

Численні етнографічні та історико-краєзнавчі розвідки, здійснені вченими, науковцями, етнографами, на жаль, так і не дали відповіді на запитання: скільки років місту Мена та звідки походить його назва?

Наявність низки версій лише заплутувала та консервувала процес об'єктивного висвітлення даної проблеми. Тому не дивно, що саме в наш час постала необхідність детально проаналізувати та систематизувати науковий досвід, накопичений дослідниками минулого. Це і є метою даної статті.

Проблема датування та походження назви міста Мени приваблювала науковців та краєзнавців ще з другої половини XIX століття. Першим, хто звернув увагу на дату заснування міста, був архієпископ Чернігівський та Ніжинський **Філарет (Гумілевский) (1805 – 1866)** (тут і далі товщина шрифту наша – ***О.С.***). Описуючи населені пункти Чернігівської єпархії, Гумілевський вважав **1408 рік** відправною точкою в системі історичних координат, зазначивши, що місто з'явилося ще в дотатарський період [64].

Однак у кінці XIX ст. з'являється нова версія, щодо першої писемної згадки про місто, датована **1066 роком**. Ця дата, без акценту на рік заснування, була введена в науковий обіг, автором енциклопедичної довідки про Мену, російським публіцистом та юристом **Василем Васильовичем Водовозовим (1864 – 1933)**, опублікованої в 37-му томі словника Брокгауза і Єфрона **в 1896 році** [66].

У 1903 році з'являється справжня наукова концепція, пов'язана з історичним датуванням вищезазначеного населеного пункту. Російський історик **Петро Васильович Голубовський (1857 – 1907)**, досліджуючи міста Чернігівщини часів Київської Русі, акцентує увагу на давньоруському місті **Хоробор**, який вперше згадується під **1153** роком. Детально проаналізувавши ймовірне місцезнаходження цього сіверянського града з яскравою назвою, Голубовський наполягає, що Хоробор слід ототожнити з сучасною Меною, на теренах або поблизу якої він і знаходився [12, 13].

Як відомо, наукова теорія П. Голубовського щодо локалізації Хоробора та інших давньоруських міст і городищ Чернігівської губернії отримала позитивну оцінку з боку провідних істориків та археологів імперії на XIII археологічному з'їзді, який відбувся 1905 р. в Катеринославі. Однак довести, що сучасна Мена – це літописний Хоробор без фундаментальних археологічних розвідок практично неможливо, до того ж Хоробор прийнято ототожнювати з смт Макошине Менського району.

Отже, станом на початок минулого століття місто отримало три дати ймовірного заснування, жодна з яких так і не була обґрунтована. Ніхто із згаданих науковців не аналізував його топонімічну назву. Лише Голубовський, звертаючи увагу на не співзвучність назв **Хоробор – Мена**, висловив думку, що алогічність в перейменуванні давньоруських населених пунктів була типовим явищем тих часів. Як не дивно, але саме П. Голубовський зробив першу спробу пояснити назву сучасного райцентру Мена.

У 1928 році відомий поліський краєзнавець та діалектолог **Юрій Степанович Виноградський (1873 – 1965),** опускаючи давньоруські версії датування Мени, дещо конкретизував версію Філарета (Гумілевського), посилаючись на дослідження відомого мореплавця та військового – **Рафаїла Володимировича Зотова (1848 – 1893)**. Останній, вивчаючи генеалогічні зв'язки чернігівських князів, звернув увагу на загадкового князя **Урустая мѣнськаго**, який разом з великим литовським князем Свидригайлом Ольгердовичем **26 липня (4 серпня) 1408 р.** перейшов на службу до московського князя Василія I (1389 – 1425).

Ю. Виноградський, описуючи рідну Сосницю та її околиці, приділив Мені значну увагу. У результаті було здійснено перше наукове обґрунтування дати першої літописної згадки [6].

Саме Виноградський був першим, хто зв'язав назву міста (Мена) з інтенсивним товарообміном та обміном полонених, що ймовірно відбувалися в цих краях за часів Київської Русі [7].

Віддаючи належне концепції Ю. Виноградського, варто підкреслити, що саме вона потрапила до укладеного у 1973 р. «Топонімічного словника УРСР». Це ж трактування через 5 років український філолог **Юрій Михайлович Кругляк (н. 1925 р.)** репрезентував у своїй науковій топонімічній монографії [68, 32]

Версія Виноградського фактично співпала з версією архієпископа Гумілевського і в поєднанні з точкою зору Зотова завершує початковий етап дослідження визначення датування та походження назви міста. А концепція **Гумілевського – Зотова – Виноградського** в поєднанні з теорією локалізації давньоруського міста Хоробор Петра Голубовського стали фактично базовою історичною парадигмою в процесі вивчення ранньої історії міста Мена.

Таким чином станом на початок 30-х років минулого століття райцентр Мена отримав більш-менш обґрунтовану версію щодо дати першої писемної згадки та топонімічного пояснення власної назви. Версії, думки, точки зору та наукові концепції вчених другої половини XIX – початку XX ст. сприяли формуванню низки базових дат та топонімічних інтерпретацій, створивши платформу для наукових досліджень та дискусій у другій половині XX – початку XXI ст.

Новий етап визначення віку та пояснення назви міста розпочався в 50-ті роки минулого століття. Він безпосереднім чином пов'язаний з діяльністю місцевих краєзнавців – засновника менського районного краєзнавчого музею (відкритого в 1954 р.) – **Володимира Федоровича Покотила (1924 – 1989)** та **Дмитра Панасовича Калібаби (1925 – 2005)**. Посилаючись на Лаврентіївський літопис, В. Ф. Покотило та Д. П. Калібаба, відкинувши всі попередні версії, вперто вважали, що саме **1066 рік** слід вважати датою першої літописної згадки про місто. Їхня точка зору знайшла відображення в низці газетних та журнальних публікацій, які побачили світ уже після смерті Юрія Виноградського [24-28; 42-46].

Що ж стосується інтерпретації назви міста, В.Ф. Покотило та Д. П. Калібаба до кінця свого життя залишалися вірними версії торгово-обмінного пояснення назви міста, інколи пов'язуючи топонім «Мена» з однойменною назвою річки, що постійно змінювала своє русло [29].

Така однобокість та науковий догматизм сприяли певній консервації процесу дослідження історії даної адміністративної одиниці. Вищезазначені краєзнавці майже на півстоліття монополізували право офіційного тлумачення його базових історичних параметрів. Утім, віддаючи належне вказаним регіональним дослідникам, варто зауважити, що значною мірою саме завдяки краєзнавцям В. Ф. Покотилу та

Д. П. Калібабі (які вперто проштовхували давньоруську, обмінно-бартерну концепцію датування та походження назви міста), Мена, в 1966 році з містечка перетворилася на місто, ставши районним центром. І саме завдяки наполегливій позиції останніх 1066 рік згідно з офіційним записом в державному реєстрі населених пунктів України вважається датою першої писемної згадки про цей населений пункт [3].

У 80-х роках XX ст. з'являється нове пояснення щодо походження назви міста. Її автор – ніжинський історик-краєзнавець (в минулому вчений фізик-ядерник) **Олександр Павлович Знойко (1907 – 1988)**. Аналізуючи фонетичні та езотеричні чинники індоєвропейських племен, які мешкали на території України, Знойко звертає увагу на культ Місяця, який був досить поширений в середовищі балтських, протослов'янських та слов'янських племен, що в давнину колонізували наші землі. На його думку, фонетична та семантична тотожність литовського слова **«мену»** (mënyo, mënesis) і тракійсько-кіммерійського «мен» є коренем для топоніму Мена. Втім, О. Знойко не зв'язував його з назвою даного населеного пункту, а просто вказував на певну закономірність деяких похідних слів, ймовірно пов'язаних з поклонінням нічному сонцю [22].

Діаметрально протилежне трактування назви міста Мена в кінці минулого століття запропонував у своєму топонімічному словнику України член Географічного товариства України, кандидат педагогічних наук – **Микола Тимофійович Янко (1912 – 2011)**, який пов'язував назву міста з назвою автентичного гідроніму, який означає в перекладі з індоєвропейської «мен» – «йти», «текти» [69].

Початок XXI століття відкрив новий етап вивчення та дослідження датування та походження міста Мена. Він розпочався з часу видання в 2001 р. наукової монографії «Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України» вітчизняного мовознавця, доктора філологічних наук, професора **Алли Петрівни Коваль (1923 – 2009)** та етнографічного есе «Наша рідна Менщина» (укладеного краєзнавцями **Д. П. Калібабою та В. С. Соляником)**, яке побачило світ в 2003 році [31, 29].

Інтерпретуючи назви населених пунктів України, професор А. П. Коваль здійснила перше філологічне обґрунтування назви міста Мена на підставі взаємозв'язку гідроніму з топонімом. Дотримуючися попередньої версії, висловленої Ю. Виноградським, професор А. П. Коваль засвідчила свою прихильність економічним чинникам ґенези суспільної асиміляції, що обумовили появу гідроніму, який в свою чергу породив топонім. Оригінальність точки зору зазначеного науковця полягає в тому, що вона вперше пояснила принцип чергування літер «ѣ» та «е», які призвели до появи **Мени**, а не **Міни**. Окрім того, мовознавець А. П. Коваль вважала 1066 рік датою першої писемної згадки в Іпатіївському (*мабуть, помилково прим.* – ***О.С.***), а не в більш давньому Лаврентіївському літопису [31, с. 154-155].

Менські ж краєзнавці Д. П. Калібаба та В. С. Соляник у 2003 р. здійснили історико-етнографічне узагальнення відомостей про місто та район, зібраних етнографами та науковцями попередніх років. Зосередивши увагу на багатогранності версій щодо датування появи міста, Д. П. Калібаба та В. С. Соляник (укотре посилаючись на авторитет Брокгауза та Єфрона) продемонстрували свою прихильність канонічній даті – 1066 року, вважаючи її єдино вірною [29].

Що стосується походження назви міста, то вказані краєзнавці так і залишилися провідниками класичної істматовської схеми, де ключовим чинником розвитку були соціально-економічні фактори. Тому не дивно, що В. Ф. Покотило і Д. П. Калібаба пов'язували назву міста з грошово-бартерними стосунками, які були основою торгово-економічного розвитку краю за часів Київської Русі [28].

На жаль, їх дещо «оновлена та систематизована» версія пояснення топоніму Мена не вирізнялась оригінальністю, тому що була запозичена у професора А. П. Коваль, висловлена нею на 2 роки раніше [Див. 31, с. 155; 28, с. 14-15].

Видання даної збірки сприяло цементуванню концепцій щодо даної історичної проблеми. Причина – відсутність зацікавленості та байдужості з боку краєзнавців, учених, істориків та науковців, небажання або неспроможність здійснити справжній науковий аналіз. Така ситуація спричинила появу сумнівних пояснень назви міста.

Доктор історичних наук, професор Леонід Залізняк зазначає, що за версіями деяких сучасних псевдоісториків «... перший єгипетський фараон Менес – походить з райцентру Мена на Чернігівщині» [21, с. 8].

В академічному форматі непевність щодо визначення дати виникнення міста було зафіксовано в 6-му томі Української історичної енциклопедії, виданому в 2009 р. Систематизуючи хронологічні дослідження про Мену, доктор історичних наук, професор **Ярослава Володимирівна Верменич (н. 1965 р.)**, резюмує: «Щодо дати заснування міста існує дві точки зору. У «Брокгауза и Ефрона энциклопедическом словаре», у першому виданні «Української радянської енциклопедії», «Енциклопедії українознавства», у «Топонімічному словнику-довіднику Української РСР» М. Янка та інших джерелах з посиланням на Лаврентіївський літопис називається 1066 р. Однак більшість дослідників пов'язує початок міської історії Мени з 1408, коли вона перебувала у складі Великого князівства Литовського» [18, с. 611-612].

З 2010 року до проблеми вивчення висхідних історичних параметрів рідного міста долучився і автор даної публікації. У 2011 році в двох наукових статтях ним було зроблено спробу розкрити загадкову постать «князя **Урустая Мѣнскаго**» та здійснити науковий аналіз двох дат, які попередні дослідники вважали часом першої літописної згадки про місто. В результаті проведеного дослідження історія краю позбулася однієї з «білих плям», яким, ймовірно, був татарський мурза **Уруста (Урустай, Урустай)** [54].

До речі, факт існування **Урустая Мѣнскаго** *(а не Мінського. – **прим. О.С.**)*, підтверджує також і вітчизняна дослідниця литовсько-польського періоду української історії, кандидат історичних наук, доцент **Олена Володимирівна Русина (н. 1960 р.)** в одній зі своїх монографій, присвяченій аналізу литовсько-татарських впливів на історичний поступ нашого народу [51, с. 97].

Окрім того, в 2011 р. автором статті вперше було піддано сумніву одне з класичних канонічних датувань міста – 1066 рік. Доведено невідповідність ототожнення райцентру Мена з давньоруським містом **Мѣнескъ**, яким є сучасний Мінськ [55].

Завершуючи історіографічний огляд даної наукової проблеми, не можна обійти увагою найновішу теорію, висловлену в своїй науковій монографії відомим вітчизняним мазепознавцем, дослідником історичної минувшини Чернігово-Сіверщини **Сергієм Олеговичем Павленком (н. 1955 р.).** Аналізуючи мікротопоніми нашого краю, він звернув увагу на певну закономірність великої кількості тюркізмів, на які багата сучасна Чернігівщина.

На думку дослідника, не тільки географічні назви – зокрема мікротопоніми, а й антропологічні фактори є свідченням глобального цивілізаційного впливу кочових народів, які мали безпосереднє відношення до середньовічного періоду історії Чернігово-Сіверщини [39].

Таким чином, станом на початок другої декади XXI ст., проблема датування та топонімічного пояснення міста Мена вступила у нову фазу вивчення, яку можна назвати періодом перегляду та переосмислення існуючих концепцій та точок зору. Цей період триває і дотепер...

Спитайте в мешканців Мени: *«Скільки років вашому місту? Що означає його назва»? І ви почуєте, гордовито вимовлене неповторним менським акцентом, з наголосом на «а», «е» та «о»: «горад наш древній, згадується іще в лєтопісях Кіевской Русі»! «А шо касається назви то кались тут торжище було, вазили тавари по річці, людей плєнних і тавари меняли – от тому і Мена» (тут і далі, курсив наш. – **О.С.**)*. Скажуть вам іще, що є місце біля річки – «Пристань» називається, бо колись, коли місто було торговим, тут кораблі приставали і товари міняли. Хтось згадає ще фортецю чи то замок, який височів на горі біля районної стоматологічної поліклініки. Про підземелля, яке тягнулося від того замку хтозна куди.

У районному краєзнавчому музеї міста вам дадуть прочитати уривок з Лаврентіївського літопису, де згадується **градъ Мѣнескъ**, який фігурує в подіях 1067 р., але зазначать, що місто вперше згадується в 1066 році. Озвучать також і найбільш давню, і досить зручну версію походження назви міста, пов'язавши поняття **«обмін» – «мі-**

няти» – «міна» – Мена. Вочевидь така позиція є прийнятною для мешканців краю, однак вона не може не викликати сумнівів у думаючих жителів міста та району щодо встановлення ключових історичних параметрів.

Мена як місто унікальне тим, що не має легенди або оповідки щодо виникнення, але має кілька дат заснування та пояснень власної топонімічної назви. Унікальність полягає також і в тому, що цими проблемами попередні дослідники займались поверхово, а історичні події констатували побіжно, без використання будь-яких аналітичних узагальнень. Візьмемо хоча б канонічну дату виникнення міста – 1066 рік. Як зазначено в одному з томів енциклопедичного словника Брокгауза та Єфрона: **«В X в. Мѣна была хорошо укрѣпленнымъ городомъ; въ 1066 г. взята Святославомъ и Всеволодомъ Ярославичами; в 1115 г. ее осаждалъ Владиміръ Мономахъ»** [65, с. 174].

Ця коротка і доволі плутана історична довідка і стала базовою тезою щодо виникнення міста в 1066 році. Однак при уважному аналізі дати та історичних подій, пов'язаних з нею, вона, на жаль, не витримує критики. Російський публіцист Василь Водовозов без будь-якого посилання на історичне першоджерело досить легко змішав десяте століття та дві конкретні дати одинадцятого та дванадцятого, натякаючи, що 1066 рік – дата першої згадки про місто. Розрив у 100 років між X, XI та XII ст. змушує усвідомити, що місто виникло в X, вперше згадується в XI, а востаннє в XII ст. Слід звернути увагу на те, що в цій історичній довідці Василь Водовозов не акцентує увагу на тому, що місто виникло в 1066 році. Він приводить цю дату без будь-яких посилань в контексті хронології історичного буття міста.

Можна припустити, що Водовозов, оперуючи текстом одного з давньоруських літописів, більшість з яких станом на 1846 р. побачила світ, виявив населений пункт зі співзвучною назвою, прочитавши таке: **«В лѣто 6575. Заратися Всеславъ, сынъ Брячиславлъ, Полочьскѣ, и зая Новъгородъ. Ярославичи же трие, – Изяславъ, Святославъ, Всеволодъ, – совокупивше вои, идоша на Всеслава, зимѣ сущи велицѣ. И придоша ко Мѣньску, и мѣняне затворишася в градѣ. Си же братья взяша Мѣнескъ, и исѣкоша мужѣ, а жены и дѣти вдаша на щиты, и поидоша к Немизѣ, и Всеславъ поиде противу** [47].

Зазначена цитата з Лаврентіївського літопису розкриває зміст події, що сталася в 60-х роках XI ст., відома нині як битва на річці Немизі, поблизу міста Мінська – столиці сучасної республіки Білорусь. Саме це місце в Лаврентіївському та інших, похідних від нього літописах, стало основним аргументом історичної локалізації міста Мінська, який в той час знаходився на теренах Полоцького князівства, з удільним князем якого Всеславом Чарівником вели війну діти Ярослава Мудрого: Святослав, Ізяслав і Всеволод.

Помилковою є і рік першої літописної згадки, запропонованої автором довідки про Мену. Як відомо, різницю між датою від створення світу та Різдва Христового (в залежності від місяця, в якому відбулася подія) прийнято вираховувати шляхом віднімання великого літописного чотиризначного числа від цифр 5507, 5508 чи 5509. Адже зазначені цифрові комбінації – це відрізок часу, який, відповідно до чинних стандартів («вересневої») візантійської чи («березневої») константинопольської ери, прожило людство від створення світу до народження Ісуса Христа, з якого починається наша ера. Якщо подія, описана в літописі, відбулася в проміжку між березнем і серпнем, використовується 5508 рік.

Факт війни тріумвірату Ізяславичів з полоцьким князем Всеславом Брячиславовичем, битва на річці Немизі та зруйнування граду **Мѣньска** відбувся **3 (9) березня 6575 року**. Отже, якщо від 6575 відняти 5508, отримаємо 1067, а не 1066 рік. Принаймні, якщо Водовозов, варіюючи цифрами, в ході переводу дати з давньоруського літочислення на сучасне, за імперських часів, міг не знати точної дати цієї історичної події, то В. Покотило, Д. Калібіба та В. Соляник, вивчаючи історію рідного краю в XX ст., оперували досить точними даними. До того ж, у радянський період, з метою уникнення плутанини, 5508 рік став універсальною датою від створення світу до початку нашої ери.

Неточність в роках, на жаль, не єдиний недолік пана Водовозова. Більш вагомим

прорахунком такої констатації історичних фактів є помилковість в ідентифікації населеного пункту, пов'язаного з його назвою. Василь Водовозов, а з часом посилаючись на нього вищезгадані краєзнавці, використовуючи співзвучність назви, зв'язали назву Мѣнескъ з топонімом Мена. Цей помилковий факт детальніше проаналізований автором в одній з попередніх статей, присвячених даній науковій проблемі, тому ми вважаємо доцільним уникнути зайвої конкретизації цього факту [54].

Фактично **Мѣнескъ**, яким був сучасний Мінськ, ототожнили з містом Мена, посилаючись на назву жителів **мѣнян**, згаданих в літопису. До речі, в довідці про Мінськ в тому ж таки словнику Брокгауза і Єфрона російський письменник і педагог **Олександр Федорович Селіванов (1856 – 1907)** зазначав: **«Время основанія Минска или лѣтописнаго Мѣньска, Менеска и Минеска не опредѣлено съ точностью; впервые онъ упоминается въ лѣтописи подъ 1066 г., когда былъ разоренъ великимъ княземъ въ отмщение полоцкому князю Всеславу Брячиславичу, разграбившему Новгородъ. Въ 1084 г., въ отмщеніе тому же Всеславу, сжегшему Смоленскъ, Владиміръ Мономахъ опустошилъ его земли и, взявъ М., отнялъ у жителей всѣхъ рабовъ и скотъ. После смерти Всеслава (1101) М. дѣлается столицей особаго удѣльнаго княжества»** [66, с. 393].

Таким чином білоруський Мінськ (достовірно) і українська Мена (помилково) отримали дві однакові дати народження, зважаючи на «обопільну» участь в одних і тих самих подіях середньовічної історії Київської Русі. Цей науковий казус виник у зв'язку з неузгодженістю позицій двох учених, залучених до написання вищезазначеного авторитетного енциклопедичного видання XIX ст.

Мабуть, усвідомлюючи помилковість датування міста та його персоніфікації, в довідці про місто в додатковому томі вищезазначеного словника, виданому в 1906 році, В. Водовозов (опускаючи історичні чинники) обмежився лише адміністративно-географічними даними про Мену [67, с. 170].

До речі, енциклопедичної статті про Мінськ в тому виданні чомусь надруковано не було.

Незважаючи на помилковість датування міста, яке стало ровесником битви при Гастінгсі, з якої починається феодальна історія Великобританії, 1066 рік перетворився на найбільш популярну версію першої писемної згадки про Мену. Це знайшло відображення в закордонному виданні Енциклопедії українознавства та в першій редакції Української радянської енциклопедії (УРЕ), виданої в 1962 році [19, с. 1519; 61, с. 52].

Зважаючи на науковий авторитет УРЕ, час виникнення міста було офіційно узаконено, а 1066 рік став базовою (на той час і на сьогодні) канонічною датою виникнення Мени. Слід зазначити, що цю дату було подаровано не Водовозовим – автором (неконкретної в хронологічному сенсі) довідки про місто, а місцевими краєзнавцями В. Покотилом та Д. Калібабою, неуважність яких породила квазінаукову теорію, зробивши Мену одним з найдавніших населених пунктів Чернігівської області [Див. табл. 1].

Принаймні серед районних центрів Чернігівщини (відповідно до офіційного ступеня стародавності) Мена займає четверту сходинку, поступаючись лише Чернігову, Новгороду-Сіверському та смт Сосниці [Див. табл. 2].

Якщо ж взяти до уваги науково-історичну давність Мени (виходячи з параметрів першої літописної згадки в 1066 році), то вона поступається лише Любечу (882 р.) та Чернігову (907 р.). Така псевдохронологічна апологетика сприяла тому, що в 2011 році Мена офіційно відсвяткувала своє 945-річчя.

Вважаючи 1066 рік роком першої писемної згадки про рідне місто, краєзнавці В. Покотило та Д. Калібаба запозичили також і версію щодо пояснення його назви. Акцентуючи увагу на вдалому географічному розташуванні райцентру, вказані науковці все своє життя пропагували версію Юрія Виноградського щодо дипломатично-обмінної та торгово-економічної інтерпретації топоніму Мена, висунуту ним ще в 1957 році [7].

Саме таке пояснення, разом з 1066 роком, увійшло до першої редакції топонімічного словника України, ставши канонічним в ході розкриття топоніму, в етнографічних

статтях на шпальтах менської районної газети «Колгоспна правда» та «Наше слово» [68; 24-28; 42-43; 45-46].

На початку XXI ст. пояснення назви Мена було дещо розширене і конкретизоване. «Сама назва «Мена» (з наголосом на другому складі зустрічається «Міна») пов'язана з правовим терміном «мена», з обміном полонених, товарів, торгівлею тощо. Від цього, мабуть, походить і назва колись повноводної, з мінливим руслом річки – судноплавного шляху до Десни і Дніпра», – констатували Д. Калібаба та В. Соляник [29, с. 15].

Отже, вказані етнографи вважали топонім першочерговим, а гідронім другорядним в поясненні назви міста. Така комбінація є підтвердженням їхньої (всупереч гідронімо-топонімічної гіпотези їх земляка і колеги Ю. Виноградського) думки про більш давнє походження **топоніму** (назви населеного пункту) по відношенню до **гідроніму** (назви річки). Але місцеві краєзнавці чомусь забули привести беззаперечні аргументи, які б підтверджували таку точку зору.

Треба думати, що судноплавне використання річки Мени, яка впадає в Десну, а Десни в Дніпро, Дніпра ж в Чорне море, давало менським купцям можливість долучитися до чорноморсько-середземноморської торгівлі. Мабуть, торгівля була провідною галуззю економіки давньої Мени, тому місто, яке виникло з часом, мало стати важливим економічним центром Чернігівського або Новгород-Сіверського князівства. У залежності від політичної кон'юнктури історичних подій з XI ст. Мена могла опинятися у складі то одного, то іншого князівств.

Обмін військовополоненими (ймовірно, русичів на хозар, печенігів або половців), якщо він справді носив систематичний характер, указує на прикордонний статус міста, яке до того ж мало бути значним військово-політичним центром Північного Лівобережжя в часи Київської Русі.

Беручи до уваги таку, здавалось, закономірну тенденцію розвитку давньоруського міста Мена (яке Петро Голубовський ототожнював з славнозвісним Хоробором), транзитний характер його місцезнаходження (воно виникло на прямому шляху, що з'єднував Чернігів та Новгород-Сіверський) цей давньоруський град мав би досить часто згадуватися в середньовічних хроніках Київської Русі, в контексті опису доленосних подій феодального періоду Чернігово-Сіверщини. До того ж місцеві краєзнавці вважали, що саме місто дало назву річці і відповідно його назва була давнішою.

То чому ж за багатовіковий період існування місто Мена жодного разу не згадується в скандинавських сагах, арабських мандрівних спогадах та давньоруських літописах? Відповідь очевидна: воно (принаймні в таких героїзованих та гіперболізованих форматах) не виконувало жодну з функцій, яку йому приписують. У цьому зв'язку виникає цілком закономірне запитання: чим і ким була сучасна Мена в протослов'янський та давньоруський періоди? Чи можна відкинути інтерпретацію топоніму, пов'язаного зі здійсненням торгово-обмінних операцій тощо?

Торгово-обмінна (класична) теорія виникнення топоніму Мена

Виходячи з хронологічних параметрів давньоруського походження назви міста, слід зауважити, що слов'янський термін Мѣна є базовим поняттям низки слів. Зокрема похідними від Мѣна є українське слова «міна» та російське «мена», які означають обмін. Від цього слова, згідно зі словником української мови **Бориса Дмитровича Грінченка (1863 – 1910),** походять такі слова, як: «мінити» (Мѣнять, промѣнивать), «мінитися» (измѣняться, перемiняться), «міньба» (мѣна, размѣнъ), «обмінювати», обмѣнивать, обмѣнять [14, с. 19, 431].

Слово «міна» має давнє коріння. Воно походить від однойменної назви грошової одиниці Давньої Греції – **міни**, яке вживалось у значенні міри ваги, що використовувалась в стародавній Греції та Персії. Це слово, з яким слов'яни ототожнювали товарообмін, прийшло в Україну з грецькими колоністами, а можливо, його занесли скіфи, які прийшли в наші краї з Передньої Азії, або греки, колонії яких були в Північному Причорномор'ї. Слід звернути увагу на той факт, що в україномовному

значенні міна (обмін) співзвучна з однойменним грецько-азійським словом в значенні гроші або міра ваги.

В етимологічному словнику російської мови за редакції **Макса Юлійовича Фасмера (1886 – 1962)** Менять менять меня́ть я́ю – недок. к из-мени́ть, укр. міня́ти, мини́ти, д.-руськ. мѣняти, мѣнити, ст.-слав. мѣнити μεταβάλλειν (Супр.), болг. меня́ «меняю», сербохорв. мијѐнити, ми̏јенӣм, словен. meníti, mę́njati, чеш. měniti, польськ. mienić, mieniać, в.-луж. měnić, н.-луж. měniś. Від ме́на. Сер. лит. mainýti, mainaũ – те ж саме, лат. maĩnĩ̂t [63, с. 550]».

У «Толковом словаре живого великоруського языка» **Володимира Івановича Даля (1801–1872)** зазначається**: «Менять,** менивать что, отдавать и брать одну вещь за другую. Менять деньги, один вид денежных знаков на другой, или крупные на мелочь. Менять ухо на ухо, без придачи, прямо вещь на вещь; это принято от конских барышников. **Менять веру, менять и совесть**. Меняться крестами, брататься. Меновать пск. твер. промышлять меною, меновою торговлей. Мениваться, перемениться очередями. Менух м. арх. меновщик, а особенно конский барышник «[16].

На перший погляд, дослідники минулих років термін «Мѣна» цілком логічно зв'язали з процесом обміну. Обмін, як відомо, є основою економічних взаємин, який визначає такий вид людської діяльності, як торгівля. Можна припустити, що місто і наш край в далекому минулому грали важливу роль в торгово-економічних взаєминах Київської Русі. За відсутності розгалуженої системи доріг річки виконували функцію природних водних сполучень населених пунктів, а з ними і цілих регіонів. Таку функцію краєзнавці та етнографи приписують і річці Мена. Незрозуміло лише, що було предметом жвавого товарообміну. Адже така назва, закріплена за містом, практично не має аналогів ні на Чернігівщині, ні в Україні.

Літописи, а разом з ними і більш пізні оповідки про місто та регіон не фіксують бодай би яких витворів менських майстрів чи ремісників. Не зберегла історія відомостей і про великі ярмарки, які мали приваблювати купців не тільки місцевих, а й заморських. Не маємо ми даних і про ремісничі школи, купецькі гільдії, нарешті значні прибутки, які мали отримувати якщо не мешканці регіону, то принаймні князі або ж церква.

Слід звернути увагу на опис Мени архієпископом Філаретом, який зазначав: «Город без сомненія дотатарскій. Потом была сотеннымъ мѣстечкомъ и сотня менская была многолюдная и слѣдовательно Мена служила средоточіемъ военныхъ, торговыхъ и промышленныхъ движеній» [64, с. 119-120].

Незважаючи на подану характеристику Мени у XVII ст., варто зосередити увагу стосовно точності в ній демографічного, економічного потенціалу міста, його вдалого географічного розташування. Адже церква з давніх-давен, маючи значні землеволодіння, вела облік приходів та пастви, фіскально-економічний зиск з яких дозволяв отримувати чималі прибутки. Іншими словами, церковні, статистичні та історичні відомості, укладені священиками, є одним з найточніших джерел про той чи інший регіон. Проблема в тому, що Гумілевський в описі Мени яскраво характеризує її за нової доби, обмежуючись короткою, неконкретною фразою-довідкою середньовічного етапу її історії. Мабуть, навіть церква не мала більш-менш достовірної інформації про давньоруську минувшину міста.

На жаль, Мена при всій милозвучності своєї назви практично «випадає» з історичних першоджерел. Вона не згадується в літописах і не входить до переліку відомих давньоруських міст [Див. 12, 33, 57].

Можливо, місто було військовим фортом або прикордонною митницею, офшорною зоною, куди стікалися потоки контрабанди. У такому разі Мена мала бути майданчиком для збуту конфіскату, який давньоруські прикордонні витязі вилучали в контрабандистів. Цей вид діяльності не можна було афішувати, щоб уникнути гніву князя, який мав викорінювати корупцію в князівстві й виводити ринок з «тіні». Може, тому Мена ніби «розчинилася» серед густих поліських лісів?

Саме розташування міста, яке мало бути твердинею для захисту від кочівників, порушувало фортифікаційну логіку розміщення дитинця. Як відомо з археологіч-

них розкопок, цитадель міста, а разом з нею і більша його частина знаходилися на лівому березі річки Мена. Тобто як тогочасна, так і сучасна Мена розташована перед річкою, яка мала слугувати водною перепоною для прискореного вторгнення ворога, який, форсувавши Десну, просувався до Чернігова. А виходить, що річка Мена не прикриває місто з південного-сходу, а відрізає можливий відступ його захисників з північного-заходу. Водночас, якщо уважно поглянути на карту, то одразу впадає у вічі асиметричний воєнно-стратегічний трикутник, вершини кутів якого становили: на одній лінії городища: Феськівське, Менське, Величківське та Киселівське, з іншого боку Макошинське.

Таке розташування вказаних городищ, а можливо, і селищ вказує на їхнє більш давнє дослов'янське походження. Виходячи зі специфіки розташування та масштабів, ці поселення виникли ще в часи перебування тут племен роменської і головним чином юхнівської культури (VII – I ст. до н. е.). Поселення представників цих прадавніх цивілізацій, на думку сучасного українського історика, дослідника юхнівської культури (яка була темою його дисертаційного дослідження. – ***прим. О.С.***) кандидата історичних наук, доцента **Дмитра Володимировича Каравайка**, «зазвичай, розташовані на високих мисах з крутими схилами. Додаткові дерев'яно-земляні укріплення робили їх важкодоступними. За топографією та розмірами городища юхнівської культури чітко відрізняються від укріплених поселень більш південних та західних культур.

Сама площадка, невелика за розмірами (0.1 – 0.5 га), забудовувалася спорудами житлового та господарського призначення, однак, при цьому приблизно одна третина залишалася вільною і являла собою спільний господарський двір» [30, с. 6].

Мабуть, юхнівські поселення часів раннього заліза були використані племенами сіверян для відновлення воєнно-господарської інфраструктури, яка слугувала їм до моменту вторгнення татарських орд. Беручи до уваги достатню безпечність південного кордону та миролюбивий характер взаємин Чернігівського князівства з кочовиками, не було потреби переносити обжиті форти та створювати додаткову лінію укріплених городищ за річкою Мена. Врешті-решт ці невеличкі, проте достатньо міцні, городища були розраховані на недовготривалу, але всебічну оборону, яку захисники могли тримати до підходу князівської дружини.

Чи проходив повз Мену кордон, який досить часто змінювався між Чернігівським і Новгород-Сіверським князівствами, достеменно невідомо. Вважається, що прикордонний статус мала річка Убідь, яка тече на території Сосницького району.

Не могла бути Мена прикордонним містом на межі Чернігівського князівства та половецького степу, адже відомо, що ця межа простягалася вздовж річки Ворскла, яка тече теренами Сумщини та Полтавщини.

Факт дипломатичних переговорів, які вели князі в ході міжусобиць, інколи фіксують літописи, але град Мена в них не зустрічається. Місто не згадується і в ході чисельних феодальних воєн, які відбувалися на території Північного Лівобережжя.

Обмін полоненими між русичами, печенігами та половцями, можливо, і мав місце в історії непростих взаємин Чернігівського князівства зі Степом. Адже, згідно з науковою концепцією псевдоантагонізму «Русь – Степ» російського географа, тюрколога, доктора історичних наук, засновника пасіонарної теорії етногенезу **Льва Миколайовича Гумільова (1912 – 1992)**: «... чернігівські і сіверські князі навчились знаходити спільну мову з половцями. З ними (*половцями.* – ***О.С.***) князі вміли домовлятись, навіть набагато краще, ніж один з одним» [15, с. 427].

Однак незрозуміло, навіщо кочовикам треба було так далеко заглиблюватися на територію ворожої держави для репатріації своїх бранців? До того ж невідомо, що вигідніше – обміняти полоненого, отримати викуп, чи продати його на одному зі східних ринків рабів. Доля полонених русичів, так само як і тюркомовних кочівників, могла бути різною і подекуди непередбачуваною. Як зазначає відомий радянський та російський хозаролог, тюрколог, професор **Світлана Олександрівна Плетньова (1926 – 2008)**: «Рядових воїнів ніхто не рахував. ...винищення половців було тотальним: воїнів жорстоко вбивали, а сім'ї взяті в полон відправляли на Русь, де вони вливались до складу князівських боярських слуг, а інколи і дружинників» [41, с. 65-66].

У той же час, на думку С. Плетньової, «навіть полонені, ставали всередині аілів (кланів, сімей. – ***Прим О.С.***) звичайними бідняками і, якщо поталанить, могли стати заможними людьми, перетворившись у впливових осіб в новому для них співтоваристві» [40, с. 31].

У контексті розгляду даного питання цікавим, на наш погляд, є сусідство Мени з селом Жовтневим, яке раніше називалося Баба, з наголосом на першому складі, де, судячи з культово-ономастичних ознак, могла існувати своєрідна половецька резервація...

«Наші предки дружили з половецькими ханами, одружувалися на «вродливих половецьких дівчатах», приймали охрещених половців в своє середовище, а нащадки останніх, стали запорозькими і слобідськими козаками, змінивши традиційний суфікс слов'янської приналежності «ов» (Іванов) на тюркський «енко» (Іваненко)», – підкреслював Л. Гумільов [15, с. 428].

У будь-якому випадку система русько-половецьких взаємин у процесі захоплення та репатріації полонених достатньо складна і розмаїта. При її розгляді варто врахувати не тільки воєнний та економічний, а й суспільно-стратифікаційний та геополітичний чинники. Однак її висвітлення – це тема окремої статті.

Відомо, що для випасу коней тюркомовні народи приваблювало Ліводесення, де справді були і є унікальні лісостепові пасовиська. Конфліктувати ж з Чернігово-Сіверськими князями напередодні та під час весняно-літнього випасу (відгодовування) коней в річкових заплавах Ліводесення та так званого Сосницького степка печеніги та половці не прагнули. Річка Десна була своєрідним водним кордоном, за який кочівники майже не заходили. До того ж Праводесення – завжди було регіоном осілих землеробів, які намагалися з максимальною користю для свого господарства використати родючі чорноземні ґрунти [11].

Не варто забувати, що лівий берег Десни знаходився під захистом тюркомовних ковуїв чернігівських, вірних князівських кочових союзників (федератів), які мешкали в цій зоні, не даючи можливості ворогу перерізати цю важливу стратегічну водну артерію одного з найбільших князівств Київської Русі.

То виходить ототожнювати Мену з обміном не варто? Так само, як топонімічні назви: м. Ізюм (населений пункт, де мали бути виноградні плантації), м. Суми (місто песимістів), м. Фастів (край хвалькуватих людей) мають зовсім інше пояснення.

Яку ж топонімічну інтерпретацію було закодовано в назві міста Мена нашими далекими пращурами, які традиційно називали річки, озера, долини, урочища та міста відповідно до властивостей даної території?

Поселенці, які за сивої давнини прийшли сюди, мали застати цілком сформований природний ландшафт, змінити який вони не могли. Щоб мати можливість орієнтуватися на місцевості (географії в той час у них не було), наші пращури мали якось назвати ті чи інші природно-географічні компоненти, розташовані на їхній території. Тому назви **гідронімів** (назв водних об'єктів: річок, джерел, водоспадів, потоків, струмків тощо), **оронімів** – об'єктів рельєфу (гір, хребтів, горбів, долин, плато, низовин, гірських ущелин та ін.) вважаються більш давніми за **ойконіми** (назв населених пунктів – міст, селищ, сіл тощо). Іншими словами: те, що створила природа, виникло раніше, ніж те, що створила або назвала людина.

У кінці минулого століття М. Янко в новому виданні топонімічного словника України стверджував, що назва Мена пов'язана з гідронімом, який у свою чергу «походить від індоєвропейського mei-n/ min/meare «йти, текти» [69, с. 226].

Тобто річка, яка тече і впадає в більшу річку. Себто р. Мена впадає в Десну. Цілком слушна версія як для фіксації географічного об'єкта (річки), що тече з півночі на південний-захід. Утім, можна заперечити М. Янко: адже всі річки течуть. Вода стоїть лише в озері та болоті. А річка Мена – одна, хоча є ще річка Меня (в формі демінутиву Менка. – ***О.С.***), на якій був розташований стародавній Мінськ. До речі, на думку радянського та російського географа і топоніміста, професора **Євгена Михайловича Поспєлова (1923 – 2007)**, «...гідронім **Меня** можна пояснити шляхом перекладу з

індоєвропейського men – «малий» відповідно давньоруське **мьнии**, праслов'янське **mьnjes** – «менший» [48, с. 270].

На наш погляд, більш слушним є інша інтерпретація гідроніму, який вплинув на топонім, а саме – природне багатство річки або те, що вона могла дати людям. Головним природним багатством річок та водойм є риба. Риба з давніх-давен була важливим продуктом споживання. Рибальство ж є одним з найдавніших занять людини.

Як відомо, прісноводним представником родини миневих (Lotidae) є **минь річковий**, російською – **минь** або **налим**. У словнику Б. Грінченка читаємо: «**Мень, -ня,** ч. Рыба налимъ, Gadus lota» [14, с. 417].

Цей вид риби був досить поширений в річках України в давні часи, але зараз, на жаль, занесений до Червоної книги. Співзвучність назв **«минь»**, **«мина»**, **«міна»**, **«меня»**, **«мена»**, пов'язана з промислом миня річкового, якого могли виловлювати, розводили та продавати прадавні мешканці Мени, цілком очевидна. До речі, термін **«міна»** в перекладі з санскриту означає **«риба»**.

ДОВІДКА

МИНЬ – прісновода риба, вид роду минь (Lota) з родини миневих (Lotidae). Раніше миня відносили до родини тріскових (Gadidae). Прісноводна риба, поширена в річках Європи, Сибіру, Північної Америки. В окремих водоймах звичайний, в інших трапляється поодиноко, у ряді водойм уже зник. Зустрічається в солонуватих прибережних ділянках морів [35].

Не менш популярною промисловою рибою могла бути і **марена звичайна**, яка також зараз занесена до Червоної книги. За відсутності нечітко вимовленого або нерозчутого «ар» в слові **марена** остання могла з часом перетворитися на **«мена».**

ДОВІДКА

МАРЕНА – також Вусач, Барбус (Barbus) – рід риб родини коропових. Рід включає близько 350 видів. У водоймах України зустрічається марена дніпровська (Barbus borysthenicus Dybowski) та марена звичайна [34].

Рибою наш край був багатий завжди. У «Топографічному описі Сосницького повіту Малоросійської губернії 1798 – 1800 рр.» читаємо: «Въ рѣкахъ и рѣчкахъ имѣетя рыба: щуки, лины, язи, караси, сомы, окуни, судаки, бѣлизна, лящи, ерши, коропы, плотва, вьюны и раки» [38, с. 99].

Як бачимо, миня чи марени серед них немає. Очевидно, ці види риби були виловлені рибалками задовго до XVIII ст., а може, вони мігрували у Дніпро, залишивши по собі лиш назву річки та міста, де вони колись плавали? З часом могла відбутись і природна мутація цього рідкісного в наш час виду риб. Не можна виключати і факт помилкового чи асоціативного перейменування марени різними народами, які мешкали тут.

Не можна обійти увагою і зв'язок гідроніму з тотемом. Важливою складовою найдавніших вірувань наших предків був тотемізм – духовна єдність та спорідненість людини і тварини. У такому поєднанні тварини виконували священну функцію, адже від них залежала людська доля. Стародавні поселення, жителі яких обожнювали рибу, вважаючи її божественною істотою або праматір'ю роду чи племені, навіть у наш час зустрічаються в деяких країнах Африки та Латинської Америки. Не винятком є і Європейський континент. Такі назви населених пунктів, як Балаклава, В'юнище, Короп, Рибінськ тощо, говорять самі за себе.

Утім, у словнику відомого російського мовознавця, доктора філологічних наук, професора **Сергія Івановича Ожегова (1900 – 1964)** приведено ще одну інтерпретацію слова марена. **МАРЕНА – ы. ж.** ***Трав'яниста рослина, з коріння якої видобувається червона фарба*** [37, с. 291].

ДОВІДКА

Ще в глибоку давнину ремісники у стародавніх греків, римлян, єгиптян і персів високо цінували корінь **марени фарбувальної** (Rubia tinctorum L.). З нього отримували стійку червону фарбу. У давнину марена була, мабуть, єдиною рослиною, яку використовували для фарбування вовняних, шовкових і бавовняних тканин. Корінь марени був добре відомий і в нові часи.

Лікарські властивості цієї рослини також відомі з давніх часів. Авіцена рекомендував готувати з її коренів напій в підсолодженій медом воді при лікуванні сідничного нерва, паралічу та втрати чутливості тканин. З плодів марени готували також питво з оцтом і медом при збільшенні селезінки. «Вона очищає печінку і селезінку і відкриває закупорки в них», – писав Авіцена [49].

Червоний колір посідав особливе місце в стародавніх ритуалізованих дійствах наших предків. Достатньо згадати племена ямної археологічної культури, часів ранньої бронзи і доби енеоліту (3000(2500) – 2000 до н. е.), представники якої посипали своїх небіжчиків червоною охрою. Вважається, що цей анахронізм успадкували східні слов'яни, нащадки яких використовували червону глину як буфер призьби, що оберігала обійстя від проникнення потойбічних істот. Якщо ямники, що мешкали в степовій зоні України, видобували охру з мінералу, то жителі лісових зон могли отримувати червоний барвник з рослин, які займали значні площі в регіонах, де вони жили.

Червоний одяг й інші текстильні вироби (як символ достатку, цноти, суспільного статусу тощо) могли користуватися попитом, який наші хазяйновиті пращури використовували з метою отримання економічного зиску, що визначав характер торгово-економічних взаємин на початковому етапі архаїчного періоду історії.

Назви населених пунктів, пов'язаних з флорою чи фауною, непоодинокі. Це стосується назв багатьох міст і навіть окремих країн. «Рослинного» походження назви міст Дубно Рівненської області, Ясиня й Виноградів Закарпатської, Липовець і Соснівка Вінницької, Ясинувата Донецької областей. Назва міста Бахчисарай тюркського походження. Вона означає «палац садів». Відомо, що о. Родос означає «острів троянд», «островом квітів» є о. Флорес в Індонезії. Іспанія в перекладі з карфагенської означає «країна кролів», Італія – «країна телят», Швейцарія – «країна скотарів». Малі в перекладі з місцевої мови малінків означає «країна крокодилів», республіка Камерун узяла свою назву від однойменної річки, що означає «річка крабів». Назва республіки Сомалі, на думку деяких учених, походить від слів «сао сомао», що означає «йди подої корову», – зазначав український географ Г. Скарлато [52, с. 322, 323, 328, 330-331].

Термін **«міна»** в осучасненій інтерпретації має й інше значення. Як зазначено у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови»: «**Міна** – підземний хід, підземна галерея, або ніша в копальні, в льоху, а також інші ходи в чому-небудь» [2, с. 676].

Можливо, городище, яке знаходилося на теренах сучасної Мени, мало розгалужені галереї підземних ходів, які забезпечували його захисникам безпечний відхід з обложеного міста. Підземні копальні (які справді існують. – ***О.С.***), могли виконувати господарську функцію – скажімо, були погребами, печерами, в яких зберігався провіант. Прориті в давні часи підземелля могли являти собою дренажну систему тощо.

Поняття «міна» в значенні підземний хід, копальня вказує на фортифікаційну або господарську інтерпретацію зазначеного топоніму, який також міг вплинути на визначення назви міста.

Підсумовуючи розгляд торгово-обмінної версії щодо пояснення назви **Мена**, слід підкреслити, що назва міста скоріше за всього пов'язана не з інтенсивним обміном товарів чи полонених (цей факт документально не підтверджений), а з вирощуванням і збутом ймовірно марени красильної, виловом та продажем риби, миня річкового або ж марени, які у великих кількостях водилися в річці Мені, від однойменної назви яких і походить назва міста.

Ось чому Мена, яка була невеличким містом-фортецею, що було типовим для

давньоруських часів, не фігурує в давньоруських літописах як значний торгово-обмінний центр Київської Русі. Вона була звичайним населеним пунктом, мешканці якого з давніх-давен були майстерними рибалками, фарбувальниками або знахарями, які скоріше за всього спеціалізувалися на вирощуванні марени красильної або вилові риби, які і були джерелом прибутку, основою економічного буття міста та його жителів в стародавні часи.

Таким чином, гідронімічне рослинно-зооморфне ім'я цілком могло вплинути і на назву поселення, яке з часом стало одним з городищ Чернігівського князівства.

Теорія етногенезу (етно-соціальна)

Поряд з економічними факторами, які впливали і впливають на розвиток краю, варто дослідити і етнічні чинники, які також грали далеко не останню роль в процесі формування суспільно-економічної інфраструктури сучасної Менщини.

Беручи до уваги особливості рельєфу, характеристику ґрунтів, наявність водних ресурсів, лісів, луків тощо, Праводесення було привабливим регіоном, який зазнав колонізації ще за епохи неоліту. Ці явища посилилися за часів раннього та середнього залізного віку і пов'язані з процесом колонізації басейнів Десни, Сейму та Сули. Одним з таких напівлегендарних етносів-колоністів були **меланхлени**. Вони згадані знаменитим давньогрецьким істориком **Геродотом Галікарнаським (бл. 484 – бл. 425 р. до н.е.)** у IV книзі своєї знаменитої «Історії». Меланхлени (чорноризці) постають як вельми цікавий і в той же час загадковий етнос, розташування якого і в наш час є дискусійним.

У Геродотовому описі Скіфії, меланхлени описані як нескіфське плем'я, яке ж, однак, веде скіфський спосіб життя. Вони зодягнуті в чорне вбрання, а тому меланхлен, від грецьк. μελανος «**меланос**» – чорний, означає чорний одяг, одягнений в смоляні, чорні шати».

Відомо, що після вторгнення армії перського царя **Дарія І Гістаспа (522 – 486 р. до н.е)** в 514 р. до н. е. скіфи зібралися на загальну нараду, на якій були присутні представників усіх племен, які входили до скіфської воєнно-політичної конфедерації. Не вважаючи персів своїми прямими ворогами, андрофаги, неври та меланхлени заявили про свій нейтралітет.

«Меланхлени ж, андрофаги і неври не насмілились чинити спротив персам та скіфам. Забувши про свої загрози, вони, перелякавшись, тікали все далі на північ в пустелю», – пише Геродот [10].

Разом з меланхленами, за Геродотом, на Північ подалися і скіфські жінки разом з дітьми, літніми членами родин та худобою. До них долучилися також і греки, колонії яких знаходилися в Північному Причорномор'ї. Така вимушена міграція змусила еллінів, скіфські сім'ї та меланхленів мігрувати з степової зони Скіфії, яка от-от мала стати плацдармом масштабної війни. Уникаючи бою, йдучи з лінії атаки, меланхлени переселились у більш безпечне місце, плануючи відсидітись, перечекавши небезпеку. Куди саме подалися меланхлени, достеменно невідомо. Якщо припустити, що вся лісостепова та степова зона Східної Європи у зв'язку з походом Дарія ставали небезпечними, отож меланхлени могли знайти прихисток на теренах східного Полісся. Перське військо, згідно з основним маршрутом, мало пройти причорноморськими та приазовськими землями і через Кавказ повернутися до Ірану. Отже, на тлі такої небезпеки прагнення меланхленів опинитися на периферії або за межами так званого великого скіфського чотирикутника цілком зрозуміле.

Вважається, що така сепаратистсько-миролюбна позиція меланхленів змусила їх осісти на теренах сучасної Чернігівської, Сумської, Курської та Воронезької областей. Вказані області є традиційними загальними межами ареалу цього напівскіфського етносу.

Версія відомого радянського хозаролога, професора **Михайла Іларіоновича Артамонова (1898 – 1972)** щодо них така: «На північ від скіфів жили меланхлени і андрофаги (чорноризці і людоїди), представлені в археології балтськими культурами

Подесення і басейну Прип'яті з прилеглою частиною Подніпров'я. В давні часи вони називались будинами. Їх сучасними нащадками є литовці й латиші» [1].

Така версія має рацію, зважаючи на археологічні досліження, та й той факт, що назва Десна (давньоруське **дѣснъ** – правий. – ***Прим О.С.***) вказує, що ця річка має бути правою притокою Дніпра. Насправді ж Десна – ліва притока Дніпра. Така плутанина пояснюється тим, що назву річці дали переселенці з півдня, для яких вона була правою притокою Борисфена-Славутича. Такими переселенцями, за версією відомого російського історика та філолога **Олексія Олександровича Шахматова (1864 – 1920)**, були анти. Однак ними цілком могли бути і меланхлени, які й дали назву великій водній перепоні, яка зустрілася на їхньому шляху. Водночас «правою», відносно русла Дніпра, Десна могла бути названа і представниками одного з балтських племен, які прийшли сюди з Західної Європи.

Згідно з авторитетною гіпотезою академіка **Бориса Олександровича Рибакова (1908 – 2001)**, «...шукати меланхленів, треба так: від лінії р. Сейм далі на схід в басейн Дону і його лівих приток – Воронежа, Вітюга і Ворони» [50, с. 118].

Важлива заувага і російського історика – **Василя Микитовича Татищева (1686 – 1750)**: «Меланхлени – народ скіфський, тому що носили чорний одяг греками так названі, що значить чорні. В нашій історії бачимо народ на ймення чорні клобуки, думаю, від тих меланхленів залишки» [57].

Чи існує етнічний взаємозв'язок між меланхленами і чорними клобуками – кочовими союзниками київських князів, які мешкали в межах Поросся на Київщині, – сказати важко. На які джерела спирався Василь Татищев, висуваючи таку етно-асиміляційну версію, невідомо. Принаймні чорні клобуки ототожнюються з тюркомовними каракалпаками, переселеними сюди насильницьким шляхом в давньоруський період.

Більшість учених ототожнює меланхленів з балтськими племенами юхнівської археологічної культури або ж кімерійцями. Деякі науковці вважають геродотових чорноризців предтечами чи то нащадками юхнівців. Всупереч зазначеним версіям, низка дослідників указує на балтське чи то балто-слов'янське походження племен юхнівської культури.

«Існуючі спроби співвідносити юхнівську культуру з меланхленами або будинами є доволі суперечливі й не мають достатніх доказів», – підкреслює доцент В. Каравайко [30, с. 12].

Ототожнюючи юхнівців з балтами і, акцентуючи увагу на можливому взаємовпливі представників різних цивілізацій одна на одну, Д. Каравайко наголошує: «Юхнівська культура, що належить до кола лісових культур, не є ізольованим явищем. Її носії були північними сусідами скіфських племен Посулля та скіфоїдної культури Лівобережного Лісостепу й, без сумніву, контактували з ними, що не могло не спричинити різноманітних взаємовпливів [30, с. 1].

Такий науковий синкретизм указує на складність та неоднозначність проблеми локалізації меланхленів, яка, незалежно від кількості наукових публікацій, залишається відкритою.

На думку вчених, такі топоніми, що пов'язані з кольором, як Вороніж, Ворожба, Чернігів, Смоленськ (смола, смоляний – чорний. – ***О.С.***), гідроніми Ворона, Ворскла (префікс «вор» – вороний, ворона – себто чорний. – ***О.С.***), зважаючи на колір одягу меланхленів, пов'язані з перебуванням останніх в межах цих регіонів. Та й назва Мена, яка цілком може бути видозміненою похідною від етноніму, повязаного з чорним кольором: **меланхлен – мелан – менан – мена**, також може мати етнічне пояснення. Водночас не варто гіперболізувати, звеличуючи місто Мена до розмірів легендарної, неіснуючої столиці меланхленів, яка в стародавні часи знаходилася в цих краях.

Отже, беручи до уваги вплив етносу меланхленів на формування окремих топонімів нашого краю, назва Мена цілком могла бути пов'язана з перебуванням або ж пересуванням зазначеного племені територією сучасної Менщини. Розглядаючи етнічну версію походження топоніму Мена, слід зазначити, що територія сучасної Менщини зазнавала асиміляційних впливів ще в античні часи. Найбільш виразно ці процеси окреслилися за часів раннього залізного віку і пов'язані з колонізацією

півночі Чернігівщини представниками юхнівської археологічної культури. Залишки поселень представників юхнівської культури є на території Менського району. Назва **Мена** як похідна та видозмінена від «**мелан»**, в значенні чорний, могла вказувати на зовнішні антропологічні риси мешканців даної території, скажімо, темний колір волосся, засмаглість шкіри або брудні руки, які постійно зайняті землеробством. Нарешті колір міг вказувати на забарвлення ґрунтів – чорноземів, яким багаті ті зони, де мешкали представники юхівської культури та в яких учені розміщують меланхленів.

На користь скотарсько-землеробської (на відміну від торгово-обмінної) інтерпретації пояснення топоніму Мена вказує факт важливості землеробства – обробки чорноземних ґрунтів представниками юхнівської культури. «Основою економіки юхнівського населення було сільське господарство, базову частину якого складало скотарство. Розводили переважно велику рогату худобу та коней, а пізніше й свиней. Землеробство на початковому етапі розвитку культури (кінець VII – V ст. до н. е.) знаходилося на другому місці. Однак, з початком використання більш прогресивної техніки обробки землі із застосуванням рала, його роль в житті населення збільшилася. Допоміжну, проте вагому роль, відігравали полювання та рибальство. Останнє, зокрема, було чи не найрозвиненішим промислом у порівнянні з іншими культурами раннього залізного віку», – наголошує Д. Каравайко [30, с. 12].

Якщо юхнівці були балтами чи балта-слов'янами, то назва Мена може мати литовське походження. Адже на топоніміку, що має балтсько-литовське коріння, багата земля Чернігівська.

Згідно з цією науковою концепцією, український мовознавець, педагог, перекладач, доктор філологічних наук, професор **Костянтин Михайлович Тищенко (н. 1941 р.)** наголошує: «Річки – притоки Десни – часом були й зовсім маленькі: р. Мена (і м. Мена. – ***Прим. К.Т.***), лит. <men~kas «дрібний», «слабкий» [59].

Що могло змусити балтів дати таку назву річці? Менший розмір по відношенню до сусідки Десни чи її другорядне, непріоритетне значення? А може, гідронім варто інтерпретувати, як «маленька річка, яка тече або впадає в більшу»? В будь-якому разі цей факт спростовує версію щодо важливого торгового значення річки Мена. Справді, попри популяризацію місцевими краєзнавцями її судноплавних, а відповідно і торгових можливостей, незрозуміло, як навіть торгове слов'янське судно (беручи до уваги тоннажність, ширину та розмах весел), могло, йдучи фарватером річки, розминутись із іншим кораблем такого ж масштабу? Якщо це було можливим, то фарватер, а відповідно і сама річка була досить широкою. У такому разі трактування її невеликого розміру є алогічним.

А може, торгові каравани пливли по річці Мена в один бік? То як же тоді вони поверталися додому – суходолом? Відповідь очевидна: або торгові кораблі запливали в річку Мена з Десни, або ж ширина річки в давні часи дозволяла вести не односторонній торговий рух, але це твердження суперечить інтерпретації гідроніму, запропонованого професором К. Тищенко.

За такої схеми більш раціонально було б влаштувати торгово-обмінний пункт у гирлі р. Мена, поблизу сучасного села Максаки, куди б приїжджали і припливали жителі краю з метою продажу або придбання того чи іншого товару. Мабуть, все ж таки давня річка Мена і місто, яке виникло на ній згодом, спеціалізувалися на рибальстві, а не на торгівлі. Тому для торгівлі рибою не потрібні були великі судна. А може, річкою наші предки сплавляли ліс з північних районів краю, який тік разом з водами річки Мена? Втім, ясність у цю суперечку можуть внести лише археологи.

Фахівець з кельтських мов та порівняльно-історичного мовознавства, автор «Індоєвропейського етимологічного словника» (Indogermanisches etymologisches Wörterbuch) **Юліус Покорні (1887 – 1970)** вважав, що термін **Main** у перекладі з латиської взагалі означає «болото» [36, с. 268].

І хоча Ю. Покорні розглядав це слово в контексті аналізу назв населених пунктів та річок Німеччини та Польщі, воно цілком придатне для пояснення географічних об'єктів на теренах України, зокрема Чернігівщини, яка була ореолом розповсюдження балтських племен. Принаймні така інтерпретація дозволяє уявити собі особливості рельєфу в прадавні часи.

На балтське походження гідроніму вказували радянські академіки **Володимир Миколайович Топоров (1928 – 2005)** та **Олег Миколайович Трубачов (1930 – 2002)**. «Якщо казати про окраїнні території розповсюдження гідронімії балтійського типу, то перш за все варто звернути увагу на нижню течію Десни від місця впадіння в неї р. Сейм до самого гирла включно. Для цього району в якості балтійського гідроніму зазначалися лиш назви Верепето / Верепета. Однак їх тут значно більше, хоча не усі приклади є переконливими: Мордоси (в самому гирлі Десни), Лабич, Рясна, Даворка, Жеведь / Жоведь, Жевень, Жавинка, Вербча, Силенка, Ректа, Титва, Салова, Шарайка, **Мена**, Вага, Сперша, Шморгівка, Кокес» [60, с. 232].

До речі, важлива їхня заувага про інший населений пункт: «Дягова – права притока р. Мена ймовірно походить з балтської мови. Дягова, так само, як і Деговка (права притока р. Вип, правої притоки Дніпра), в перекладі з середньолитовської Deguva, стародавньо-пруської Degawiten, що означає річка»[60, с. 183, 186].

Вивчаючи походження гідронімів, співзвучних з назвою Мена, які також мають закінчення -на, зазначені вчені вказують на його слов'янське і водночас балтсько-прусське походження.

Гідронім Мецна – ліва притока р. Свань, правої притоки Сейму, а також р. Березна – права притока р. Доч, лівої притоки Десни, на їхню думку, слов'янського походження [60, с. 110, 111].

«Мяна – права притока р. Черниці, правої притоки р. Плиси, правої притоки р. Березини. Середній рід давньопруської Meneyn Mene», – підкреслюють В. Топоров та О. Трубачов [60, с. 197].

Згідно з їхньою науковою концепцією, проникнення балтських племен на терени Верхнього Подніпров'я відбулося раніше за слов'янську колонізацію. Слов'яни, прийшовши на цю територію, почали поступово витісняти балтів. Останні або відступили на північ, або північний захід, або асимілювались, заливши по собі велику кількість гідронімів. Слов'янські племена з остаточно нез'ясованих причин, створюючи свої, залишили старі назви річок та інших географічних об'єктів. Мабуть, це було більш зручно для автохтонного населення, яке мешкало на цих територіях. Така половинна географічна самоідентифікація дозволяє вченим визначити приблизний ореол розповсюдження балтських, а з ними і слов'янських народів в даному регіоні, підкреслюючи добросусідський характер взаємин між балтами та слов'янами.

«Треба особливо підкреслити думку, висловлену побіжно раніше, про те, що балтійське населення Верхнього Подніпров'я в переважній кількості не відступило на північний захід в умовах розповсюдження слов'ян на цій території і було поступово асимільовано останніми. Мабуть, тільки за такої версії стане зрозумілим як збереження такої великої кількості назв балтійського походження, так і їх слов'янізований фонетичний образ, що вводив в оману вчених, які підходили до виявлення балтійських слідів з міркою традиційних фонетичних балто-слов'янських відповідників, отриманих головним чином на матеріалі традиційно спорідненої лексики», – писали вищевказані вчені [60, с. 236].

Аналізуючи балтські та слов'янські гідроніми Верхнього Подніпров'я, згадані вчені звертають також увагу на наявність назв річок волзько-фінського походження. Вони ведуть мову про клиноподібне проникнення фінських племен на терени Верхнього Подніпров'я з Півночі.

«Ми вважаємо можливим інтерпретувати волзько-фінськими такі гідроніми Дніпровського басейну: Воргол, вар., Варгов, Воробжа, Ворскла, Кирявка; з меншою достовірністю можна вважати наявність ще деяких назв волзько-фінского походження в цьому ж районі», – наголошують В. Топоров та О. Трубачов [60, с. 242].

З якої причини волзько-фінські племена опинились в регіоні, який нас цікавить, невідомо. Ця проблема слабо вивчена і є однією з «білих плям» історії Чернігово-Сіверщини. Вочевидь, балти на якомусь етапі перебування на теренах нашого краю зустрілися з волзько-фінськими племенами, які або проходили повз них, або ж намагалися їх підкорити. Ось чому городища вздовж річки Мена розміщені так дивно.

Під прикриттям ріки балти захищалися не від південного, а від північного сусіда, наміри якого могли бути як дружні, так і ворожі.

«Наявність західнофінського елемента в безпосередній близькості з балтійським або навіть на тих же територіях дозволяє розглянути саме Верхнє Подніпров'я як арену західнофінсько-балтійських контактів», – вважають В. Топоров та О. Трубачов [60, с. 243].

Однак учені схиляються до думки про досить мирну асиміляцію та духовну інтеграцію, або співпрацю балтів, фінів та слов'ян. Згідно з авторитетною точкою зору вказаних вчених: «Навіть при попередньому аналізі можна виявити низку типологічно схожих явищ, розповсюджених в верхів'ях Дніпра, в басейні Західної Двіни і в суміжних районах, які дають підстави говорити про риси, властиві певному мовному союзу, компонентами якого стали мови східних балтів, фінів і північно-західної частини східних слов'ян [60, с. 250]

Чи існував балто-фіно-слов'янський племінний союз або балто-фінська конфедерація, ми з упевненістю сказати не можемо. Якщо взаємини балтів і фінів були мирними, то це означає, що перші, з появою останніх, пішли на територіальні поступки або ж дозволили на своїх землях створити тимчасовий волзько-фінський анклав, або це був воєнно-політичний протекторат. Зокрема, гідронім Мецна, л. п. Свапи, п. п. Сейму, ср. М. Мецна, л. п. Мецни, сюди ж Мецна, л. п. Оки. Пояснюють від *Мѣтьсна/* Мъдъсна, ср. Медесна, річка в Вітебській, губ. від Мецна походить назва міста Мценськ. Стародавню форму цих гідронімів пов'язують з с фін. määhnä, mähnä «риб'яча ікра» [60, с. 225].

Отже, «риб'ячі» та «річкові» гідроніми можуть мати як балтське, так і фінське походження, для яких риба була основним продуктом харчування та товарообміну. Мовно-фонетична співзвучність, збереження старої назви річок та поселень, їхня часткова або повна видозміна – все це ускладнює однозначність трактування географічних назв, які могли залишити по собі балти, фіни чи слов'яни. У цьому контексті цікаво прослідкувати видозміну назви прісноводної риби сом, проаналізовану академіками В. Трубачовим та О. Топоровим. «Слов'янське *сомъ* (єдине з слів, розглянутих тут, яке має балтські відповідники: лит. *samas*, лтв. *sams* «сом») не має достовірно близьких форм в інших індоєвропейських мовах. Близькі до них литовська та латиська форми, також ізольовані відносно іншої балтійської лексики. Джерелом слов'янських та балтійських слів могли б вважатись фін. *sampi* «осетр», мар. *samba* «налим» і споріднені до них. Можливо, слов., *сомъ* було запозичене з тієї групи фінно-угорських діалектів, де відповідне слово означало налима. Перенос значення «налим» > «сом» могло відбутися вдруге. Пояснюване етимологічне значення слов. *тьпъ* «налим» – «маленький» виявляє відому еліптичність і продовжує, ймовірно, двочленне *тьпъ сомъ* «маленький сом». Поштовх до такого перерозподілу назв повинна була дати зміна висхідного значення «налим» «сом» у слов. *сомъ* [60, с. 247].

Термін минь, в значені налим, розглянутий автором статті вище, як надбання слов'янських мов, за такого пояснення дозволяє нарешті з'єднати воєдино етногідронімічний колаж, який проявив себе на теренах Чернігово-Сіверщини, зокрема в межах сучасного райцентру Мена. Отже, для юхнівців (стародавніх балтів) річка здавалась маленькою. Для фінів поняття *тьпъ сомъ* було двома частинами єдиного цілого. Гідронім вони ототожнювали з річкою, багатою на маленьких сомів – налимів, схожих на сомів річкових. А слов'яни пов'язували назву річки з минем (налимом), а можливо, маленьким налимом.

У той же час не можна ігнорувати і греко-скіфську та меланхленську етимологію походження назви Мена, беручи до уваги імовірний ареал розселення цих етнічних груп, які в топонімічний спосіб могли залишити власний історичний слід на теренах Чернігівщини.

У будь-якому випадку скіфо-меланхленська та балто-фінська інтерпретації вищезазначеного топоніму вказують на більш давнє протослов'янське походження, частково піддаючи сумніву класичну давньоруську торгово-обмінну версію щодо виникнення назви міста Мена.

Культово-релігійна (сакральна) теорія інтерпретації топоніму Мена

На фоні торгово-обмінної та етнічної теорії інтерпретації топоніму Мена слід розглянути не менш суттєву, а можливо, і більш пріоритетну версію, яка базується на релігійних віруваннях пращурів, пов'язаних з якимось давнім сакральним культом.

З давніх-давен релігія посідала чи не найголовніше місце в житті наших предків. Живучи в світі природи, не розуміючи сутності явищ, які відбувалися навколо неї, первісна людина намагалася пристосуватись до складних і непередбачуваних умов існування. Безмежний світ здавався їй виміром, в якому існували різноманітні істоти, напівбожества та боги, від яких залежала доля її самої та всього племені, яке мешкало на певній території. Географічні та астрономічні об'єкти персоніфікувалися нею як вищі істоти, від яких залежить не тільки добробут, а її особиста доля, її рідних та близьких. Особливе місце серед архаїчних язичницьких ритуалів у житті наших пращурів займав культ Місяця, який традиційно асоціювався з нічним сонцем.

Значення Місяця для жителів планети вкрай важливе. Учені довели, що Місяць впливає на психіку людини (лунатизм) і тварин, рослинність, урожайність, припливи і відпливи, погоду тощо. Про таку роль цього небесного світила люди здогадувалися ще з давніх-давен. Зокрема, вони спочатку пов'язували з ним місяці, як проміжки часу, на які поділяється рік. Недарма в українській мові назви Місяць – природний супутник Землі і місяць як відтинок часу, співзвучні. Місячний календар, який створила людина, дозволяв їй орієнтуватись у часі і просторі.

ДОВІДКА

Місячний календар виник VI тис. р. тому в кочових народів, які займалися скотарством. Відлік часу вівся відповідно до чергування фаз місяця. В ньому доба узгоджується з однойменним небесним світилом. Місячний календар не враховував зміну пори року. Початок року – «блукаючий». Зберігся в мусульманських країнах. 1 рік = 354 доби = 12 місячних місяці по 29/30 діб.

Раз на рік народження нового місяця у мусульман є початком священного місяця Рамадан. Християнська релігійна традиція вираховує дату Великодня, прив'язуючи її до першого весняного повного місяця. Назва понеділка англійською Monday означає «місячний день» або «день Місяця».

Місяць зображений на багатьох гербах та прапорах низки країн: Лаосу, Монголії, Палау, Лівії, Туркменистану, Туреччини, Тунісу, Алжиру, Мавританії, Азербайджану, Узбекистану, Пакистану, Турецької республіки, Північного Кіпру. Напівмісяць зображений також на прапорах Непала і Сингапура. Зважаючи на всі ці факти, образ Місяця не міг не залишити свій вагомий відбиток у духовній культурі різних народів світу.

Архаїчні місячні культи були притаманні деяким цивілізаціям Стародавнього Сходу. Зокрема **Мен** – фрігійське божество Місяця, яке в стародавні часи шанували повселюдно в Малій Азії [2, с. 659].

Давньогрецька міфологічна традиція ототожнює нічне сонце з Селе́ною (грец. Σελήνη – сяйво, блиск; Mene), яка вважалась богинею Місяця. Селена відома також під ім'ям **Мена**. Античні поети називали Селену «блискучим оком ночі», зображаючи у вигляді привабливої жінки, яка тримає у руках смолоскип і веде за собою зірки. Селену вшановували жертвами у дні повного місяця; їй було присвячене весняне рівнодення, коли богиня після тривалої мандрівки, умившись в Океані, надягала осяйні шати й запрягала до своєї колісниці блискучих коней.

Не варто забувати і легендарну скіфську богиню Місяця – **Маспал**у, поклоніння якій могло залишити видозмінений топонімічний слід на території сучасної України та її Північного Лівобережжя.

Шанували місяць і українці. «В одних випадках від репрезентує «Боже око», через яке Всевишній оглядає землю, аби знати, що роблять люди вночі, в інших – просверд-

лена дірка, крізь яку просочується сонячне світло із сьомого неба, або закинутий у небо шмат розпеченого каменя. Нерідко, залежно від його фази, місяць асоціюється з нічним споглядачем, а почасти й покровителем закоханих. Кожна фаза (квартира) робить великий вплив на людей, тваринний і рослинний світ. Місяць вважається найкращим прогностиком погоди. У повсякденному побуті місяць відігравав значно більшу ролю, ніж сонце», – писав український етнограф В. Скуратівський [53, с. 216-217, 218, 220].

Навіть українську національну страву – вареники традиційно ототожнюють з Місяцем, які схожі на нього, використовувалися нашими пращурами як жертовне їство. «Аби Місяць сприяв добробуту людини, йому приносили жертву у вигляді вареників, або, як їх ще називають, варених пирогів, котрі за формою нагадують Місяць. Начинка вареників символізувала продовження роду. Вареники з пшоняною кашею сприймалися як символ майбутнього життя. Вареники з маком уособлювали множинність зоряного світу. Великою життєтворчою силою наділялися посічені в начинці яйця. Начинка з грибів сприяла чоловічій сназі, з риби – жіночій.

Предки вірили, що у місяці світлі боги заклали їхній символ – рівносторонній хрест, промені якого становлять чотири тижні місяця. Кожен тиждень має сім днів, на сьомий день відбувається зміна фаз Місяця. Ось чому неділю стали називати святим днем», – наголошує відомий український учений та етнограф В. Войтович [8, с. 306].

Варто пригадати і слова знаменитої української пісні «Ніч яка місячна», пронизаної любовно-романтичним змістом, і «Місячну сонату» Людвіга Ван Бетховена тощо.

Якщо взяти до уваги фактор присутності грецьких колоній на теренах Причорномор'я, а також скіфської цивілізації, яка має іранське (скіфи) чи то балканське (греки) походження, цілком імовірно, що представники цих давніх культур могли жити на території сучасної Менщини. Окрім греко-перських впливів, не можна забувати і про германо-скандинавські чинники української топоніміки та ономастики, які, відповідно до хронологічної послідовності, проникли сюди в більш пізні часи. Згідно зі змістом стародавніх скандинавських саг та легенд, місяць персоніфікується з богом **Мані** (дав.-ісл. Mani – «місяц»), який вважався братом Сонця і керував рухом зірок. Цю топонімічну місію цілком могли виконати балто-слов'яни юхнівської культури, волзько-фінські племена, стародавні кельти, або ж варяги, які прийдуть сюди в IX ст.

Наявність вищевказаних сакральних чинників дозволили О. Знойко стверджувати, що існувало уніфіковане індоєвропейське божество – **Мендіда**. Не виключено, що цей релігійний універсум став результатом численних культів, які існували на теренах України в різні часи. Цей персонаж успадкували слов'яни, які, відповідно мовно-лінгвістичних особливостей дали йому власну назву. «**Мендіда** означає «велика» (богиня) **Місяця**». У протослов'ян теж існували паралельні назви **мен** і **місяць** ще з доби індоєвропейської спільності», – наголошує О. Знойко [22].

Отже, співзвучні релігійні персоналії: фрігійський **Мен**, давньогрецька **Мена (Селена)**, скіфська **Маспала**, скандинавський **Мані**, індоєвропейська **Мендіда** цілком могли змінювати наголос, фонетичне звучання та лінгвістичне значення, залишаючи при цьому однаковий езотерично-сакральний сенс. Не виключено, що стародавня Мена, на теренах якої колись мешкали індоєвропейці, могла бути язичницьким центром, пов'язаним з культом Місяця.

Не менш цікавими є й слов'янські міфологічні уявлення, пов'язані з **Мареною (Мораною, Мариною)** та **Марою**, що стали втіленням одвічної боротьби добра зі злом або зміною пір року, яку святкували в Купальську ніч.

ДОВІДКА

МАРЕНА – 1) у староукраїнській і слов'янській міфології – спочатку богиня весни, яку пов'язують із Купайлом, навіть називають його дружиною (часом пов'язують її також з Мокошею); її пам'ять святкували двічі на рік (1 березня – старовинний Новий рік і 23 червня / 7 липня – Купайло); свято зазвичай відбу-

валося над водою (звідси й назва); згодом богиня переродилася в уяві народу на богиню зла, темної ночі, страшних сновидінь, привидів, хвороб, мору (пор. форму Морена), смерті; за повір'ями, як донька Чорнобога вона сіє на землі чвари, недуги, вічно ганяється за богинею неба Колядою, намагаючись перешкодити народженню нового сонця та встановити вічну ніч; щовесни слов'яни робили опудала Марени і спалювали їх або топили у воді; в уяві українця Марена залишилася образом підступної жінки-чарівниці, а то й смерті, тому й досі спалюють її опудало на християнізоване свято Івана Купала; при цьому співають: «Ходили дівочки Коло Мариночки, Коло мого Вудола – Купала! Гратиме сонечко на Йвана! Напрацювався Йван, Та у воду впав. Купала під Івана!» [20, с. 353].

ДОВІДКА

МАРА – богиня зла, темної ночі, ворожнечі, смерті. Мара – донька Чорнобога, яка сіє на землі чвари, брехню, недуги. Удень її ніхто не бачить, а вночі вона творить свої темні справи, ходить з мертвою головою під пахвою попід хатами й вигукує імена господарів – хто відгукнеться, той умирає. У Мари замість очей – гнилі запалені очиці. У неї є дочки-маренята, які народились внаслідок злягання з лютим змієм: віспа, вогневиця, глуханя, гостець, гризачка, жовтяниця, журба, завійна, зараза, зло, кикимора, коркуша, куга, лідниця, ломота, лоскотухи, лякливиця, мана, манія, марухи, морока, навія, нежить, очниця, пропасниця, хвороба, черевуха. Вони також приносять людині неймовірні душевні страждання, численні хвороби і смерть. Темні душі Мара провалює в підземне царство, де вони стають слугами Чорнобога [8, с. 287-289].

У міфологічній дихотомії Морени – Мари легко пізнати сонячний культ, притаманний хліборобським цивілізаціям, який прийшов на зміну місячного. Перехід від кочового до осілого способу життя, відмова від місячного календаря були пов'язані з розвитком землеробства. Слов'ян, що прийшли на терени східної Європи, важко назвати кочівниками.

Така релігійна трансформація вимагала вироблення модерної культово-релігійної парадигми. Відбулася зміна егрегоріальних акцентів. На перше місце вийшло сонце та дощ, від яких залежав урожай та добробут людини, що працювала на землі. Це більш пізнє язичництво породило новий пантеон богів та міфологічних істот, функції і діяльність яких були пов'язані з циклічністю сонячних циклів – змін пори року. Одними з ключових сакрально-релігійних персонажів стала синкретична тріада **Купайло – Марена – Мара**, ключова роль в якій відводилась **Марені**.

«Образ цієї загадкової персони викликав у дослідників давньої міфології неоднозначні думки. Одні вважали, що це лише ігровий прообраз Купала, який не ототожнювався з будь-яким божеством, інші ж, навпаки – і таких значно більше, – пов'язували Марену з давньою богинею, що з'явилася ще за родового ладу й уособлювала весну (її нерідко порівнювали з Ладою та Мокошою)», – наголошує В. Скуратівський [53, с. 73].

Одностайної точки зору стосовно ролі та персоніфікації цих міфологічних персонажів не існує. Чи можна Марену ототожнювати з добром, а Мару зі злом, який з культів є більш давнім, – сказати важко. Ймовірно, що на якомусь етапі розвитку східнослов'янського язичництва культ Марени був антиподом Мари. Можливо, Мара була уособленням лютої зими (звідси холод, і зло – ***О.С.***), а Марена – теплої, дощової, сонячної весни, початку нового року, періоду відродження, розквіту, народження нового життя, який тривав до купальських свят.

«Злу Мару здатна прогнати, і то тільки навесні, богиня Марена. Це буває тоді, коли на ще зажурену снігами та морозами землю прилітає зі своїми клопотами чарівниця Леля-Весна, а з нею приходить до людини і воскресіння душі. Важко тоді не

пізнати Мареночку – володарку водного царства, коли небо набирається сил і, як з решета, або з цебра, лине з нього дощ, що заливає землю разом з любощами палкого проміння сонця», – зауважує В. Войтович [9, с. 194].

Як відомо, в купальську ніч наші предки влаштовували урочисті проводи (поховання, схожі на своєрідну часову «консервацію» – до весни) Марени. Це обрядодійство супроводжувалося хороводами, які символізували сонце або магічне коло, очисним стрибанням через вогонь і нарешті топленням опудала Марени. Термін хоровод з пісенними глосолаліями, як архаїчної форми молитви, походить від слова **Мень**, що означає танець з піснями, – зазначено в тлумачному словнику В. Даля [16].

Одним з таких ритуалізованих дійств є однойменний танець «Марена». Безсумнівно, що відоме нам хореографічне дійство «Марена» досить давнє. Його аналіз наштовхує на думку, що пісні (заклинання) та рухи тіла (дії учасників) символізують прагнення задобрити або ж заспокоїти Марену, змусити її виконати функцію духовного егрегора, що повинен слугувати людям.

Можливо, Марена була амбівалентною богинею, яка поєднувала в собі елементи білого та чорного, сонця та води. Поєднання цих двох духовних та природних антиподів сприяло певній видозміні, трансформації, оновленню часових та просторових показників, яке було закономірним циклом розвитку природи та людського буття.

«Царицю-водицю називають Моряною – морською богинею. Вона, як море, своєю безмежністю вічно таємнича, а іноді страшна, наче смерть. Морська вода дарує життю і світло і морок. Так і Марена без ласкавих сонячних обіймів неба Дажбога, та гарячого коханця Купала безжиттєва і холодна, наче лід узимку, наче смерть. Як тільки Марену починає зігрівати небесний Сварожич, цариця-водиця лагіднішає і на землі все починає розквітати і рости. Сумують дівчата за Мареночкою, Марена горює за милим Купалом, що прийшла розлука, бо знає: після її проводів знову почне потроху вишкірювати свою нечисть Мара», – підкреслює В. Войтович [9, с. 196, 198].

Давні слов'янські поселення досить часто ставали релігійними центрами, пов'язаними з ритуалізованими сакральними культами. Згідно з теорією призначення населених пунктів, запропонованої на початку XIX ст. істориком та слов'янофілом **Адамом Чарноцьким (Доленга-Ходаковським) (1784 – 1825)**, стародавні міста виникали як храми, місця здійснення язичницьких обрядів. Дослідивши велику кількість стародавніх поселень та погостів, Г. Ходаковський вважав, що «городища были святыми оградами, или приходскими мѣстами, гдѣ сватьбы и другіе обряды языческіе совершались» [56, с. 94].

Стародавня Мена цілком могла бути релігійним центром, присвяченим культу Марени. Співзвучність **Марена – Мена,** за умов виключення двох букв першого складу, майже безсумнівна. Видозміна топоніму могла бути спричинена прагненням жителів населеного пункту вберегти себе від релігійних репресій, які були вельми популярними в часи християнізації земель Київської Русі, в кінці IX – на початку X ст. Не виключено, що місто, потрапивши в «чорний список» церкви, могло бути знищене. Вцілілі мешканці з релігійних або будь-яких інших мотивів могли повернутись або перейти на інше місце проживання, відновивши поселення з іншою назвою, несхожою на попередню.

Зміна назви поселення могла відбутись і за мирної християнізації городян, які перейменували населений пункт, демонструючи зречення від язичницького минулого. До речі, назва смт Макошино Менського району могла походити від язичницької богині Мокоші, а славнозвісний Хоробор цілком міг бути пов'язаний з культом східнослов'янського Хорса. Не виключено, що в стародавні часи культи Марени, Мокоші та Хорса були якось пов'язані між собою. Гендерні особливості язичницьких богів, схожість окремих їхніх функцій вказують на далекий відгомін матріархальних традицій, втілених в образ богині-жінки, жінки-матері. Можливо, тому і різняться кількісні показники давньоруських міст та поселень, виникають проблеми з їхньою локалізацією тощо.

ДОВІДКА

МОКОША = МОКОШ= МАКОШ = ЦАРИЦЯ ВОДИ – у дохристиянських віруваннях – богиня води, дощу, мати русалок, сонцева сестра, посередниця між небом і землею, богиня родючості, плодючості, тому вважали її покровителькою пологів та породіль; також богиня-праля, покровителька всякого рукоділля; одна з головних богів Володимирового пантеону; ще й за християнства довго молилися їй, як і Перунові та Хорсу; на зміну їй у християнстві прийшла Параскавея-П'ятниця, оскільки днем Мокоші була п'ятниця [20, с. 373].

ДОВІДКА

ХОРС – божество життєдайного сонячного світила, віддзеркаленого в Місяці. Хорс – син Дажбога. З початку творення світу він призначений богами бути охоронцем сонячного світила вночі, і Місяць від тих часів став служивцем у Хорса. Уночі Бог приводить до людей Сон, а коли Місяць після ночі йде на спочинок, срібноликий Хорс починає споряджати золотогривих коней свого золотоликого батька Дажбога, а душа людини, умиротворена сном, пробуджується, бо настає світанок – початок нового дня [8, с. 564].

Традиція перейменування населених пунктів з політичних чи ідеологічних мотивів зустрічається і в наш час. Достатньо згадати, що такі населені пункти Чернігівщини, як Сновськ, який з 1924 р. став Щорсом, с. Барахівщину було перейменовано в Пам'ять Леніна, а село Баба з 1936 р. перетворилось у Жовтневе. Сталіно з 1961 р. перейменовано в Донецьк, Сталінград того ж року було названо Волгоград. Проскурів з 1954 р. перетворився в Хмельницький, Станіслав з 1956 р. був названий Івано-Франківськом, а Єлисаветград в 1924 р. отримав назву Зінов'євськ, в 1934 був перейменований в Кірове, яке з 1939 стало Кіровоградом.

У контексті топонімічного реверсу слід зазначити, що місто Брежнєв з 1988 р. перетворилось у Набережні Челни, райцентр УРСР – Жданов з 1989 р. знову став Маріуполем, Андропов – Рибінськом, Ворошиловград з 1990 р. повернув свою історичну назву Луганськ, а колишню столицю Російської імперії з 1703 р. нарекли Санкт-Петербургом, з 1914 р. перейменували в Петроград, в 1924 перетворили в Ленінград, а з 1990 знову відновили первинну назву – Санкт-Петербург.

Підводячи підсумки проведеного наукового дослідження, слід зазначити, що з початком XXI ст. вивчення історії міста Мена вступила в нову фазу свого розвитку. Настав період систематизації, вивчення та переосмислення славетних сторінок минувшини як міста, так і регіону в цілому. Таку можливість дослідникам відкривають фундаментальні наукові розвідки козацьких часів, років голодомору 1932-1933 рр. та Другої світової війни. Однак стародавня історія Мени та Менщини, як завше, залишається маловідомою сторінкою історії даного регіону.

Яким було сучасне місто Мена в стародавні часи, який його історичний вік, цього, безперечно, стародавнього населеного пункту Чернігівської області, ми, на жаль, зі стовідсотковою впевненістю сказати не можемо. Внести суттєві корективи у вивчення даної наукової проблеми може лише археологічна наука, адже фундаментальних розкопок на території міста та району ніхто ніколи не проводив. Утім, навіть у наш час можливості «історії, озброєної лопатою», стосовно визначення віку стародавніх населений пунктів, досить обмежені.

Писемне датування міста 1066 р. (при уважному прочитанні довідки, поданої в словнику Брокгауза та Єфрона) є помилковим, а тому його варто викреслити з реєстру офіційного датування даного населеного пункту [Див. табл. 4].

Під 1067 роком в Лаврентіївському літопису згадується не українська Мена – а білоруський Мінськ, який, 2067 р. буде святкувати своє тисячоліття.

На сьогоднішній день важкодоказовою є і фіксація Мени 1153 року, яка, на думку

П. Голубовського, раніше називалась – Хоробор. Традиційно літописний Хоробор ототожнюють з смт Макошине Менського району і аж ніяк не з Меною.

Утім, якщо комусь з учених чи етнографів удасться довести зворотне, місто отримає конкретний і безсумнівний рік народження. А тому менянам залишається задовольнятись датою **4 серпня 1408 р**., яка є найбільш вірогідною відправною точкою в системі історичних координат стосовно першої писемної згадки про їхнє місто, 605-річчя якої припало на серпень 2013 року.

Не існує одностайної точки зору щодо інтерпретації назви міста. Достатньо велика кількість однокореневих, подекуди калькованих слів та понять індоєвропейського походження, успадкованих з минулих епох, дозволяє трактувати топонім Мена принаймні в трьох площинах: торгово-обмінній, етно-соціальній та культово-релігійній, кожна з яких, в залежності від історичних обставин, в принципі могла себе проявити [Див. табл. 5].

Упевнено можна сказати лише одне: гідронім має давніше походження, ніж топонім. У цій ситуації гідронім виконав роль базису, а топонім – надбудови. Тобто річка дала назву місту, а не навпаки.

Апелятивність назви відповідно до префіксально-суфіксального творення гідроніму та топоніму можна прив'язати до будь-якої етнічної групи, яка з тих чи інших причин перебувала на цих землях. Виходячи з параметрів хронологічної послідовності, етнічної еволюції, це могли бути: скіфи – меланхлени – балтські племена юхнівської культури – представники фінно-угорських етнічних спільнот – слов'яни, або представники тюркомовних етносів (печеніги, половці, торки, татари) з їх традиційною язичницько-господарською семантикою назв географічних об'єктів тощо.

Не виключено, що даний географічний об'єкт (річка та місто. – ***О.С.***) видозмінював свою назву, зазнаючи асиміляційних впливів новоприбулих племен. Філологічні та фонетичні трансформації могли бути спричинені зміною роду діяльності жителів цього регіону відповідно до зміщення пріоритетів суспільно-економічного чи політичного буття. Деетимологізацію або ж контамінацію назви могли спричинити і мовно-діалектичні особливості засобів комунікації різних народів. У цілому гідронім так само, як і ойконім, зберегли свою автохтонність та самоідентичність, що робить назву міста цінним історичним індикатором ступеня давності даного населеного пункту.

Таке розмаїття думок робить історію міста Мена та Менщини достатньо привабливою, цікавою, непередбачуваною, яка має спонукати майбутніх дослідників до все нових і нових наукових відкриттів, котрі впишуть їх в анали вітчизняної історії.

Таблиця 1

Висхідні хронологічні параметри сучасних районних центрів Чернігівської області

№	Назва населеного пункту	Історична дата утворення	Дата віднесення до категорії міста
1.	м. Бахмач	1781 р.	1938 р.
2.	м. Бобровиця	1300 р.	1958 р.
3.	м. Борзна	XVI ст.	1966 р.
4.	смт Варва	1079 р.	1960 р.
5.	м. Городня	1625 р.	1927 р.
6.	м. Ічня	XIV ст.	1957 р.
7.	смт Козелець	1098 р.	1924 р.
8.	смт Короп	1153 р.	1924 р.
9.	м. Корюківка	1657 р.	1958 р.
10.	смт Куликівка	1650 р.	1960 р.
11.	м. Мена	1066 р.	1966 р.
12.	м. Ніжин	1078 (м. Ніжатин), 1147 р. градъ Уненѣжъ, 1514 р. м. Ніжин	1781 р.

13.	м. Новгород-Сіверський	980 р.	1044 р.
14.	м. Носівка	–	1960 р.
15.	м. Прилуки	1085 р.	1092 р.
16.	смт Ріпки	1607 р.	1958 р.
17.	м. Семенівка	1780 р.	1958 р.
18.	смт Сосниця	992 р.	1924 р.
19.	м. Срібне	1174 р.	1965 р.
20.	смт Талалаївка	1870 р.	1958 р.
21.	м. Чернігів	907 р.	1932 р.
22.	м. Щорс	Хутір Коржовка (з 1860 р.) Сновськ (з кін. XIX ст.) З 1924 – м. Щорс.	1924 р.

Таблицю складено згідно з даними, розміщеними на сайті Верховної Ради України [4, 5]

Таблиця 2

Хронологія виникнення сучасних районних центрів Чернігівської області

№	Назва населеного пункту	Історична дата утворення	Дата віднесення до категорії міста
1.	м. Чернігів	907 р.	1932 р.
2.	м. Новгород-Сіверський	980 р.	1044 р.
3.	смт Сосниця	992 р.	1924 р.
4.	м. Мена	1066 р.	1966 р.
5.	м. Ніжин	1078 (м. Ніжатин), 1147 р. градъ Уненѣжъ, 1514 р. м. Ніжин	1781 р.
6.	смт Варва	1079 р.	1960 р.
7.	м. Прилуки	1085 р.	1092 р.
8.	смт Козелець	1098 р.	1924 р.
9.	смт Короп	1153 р.	1924 р.
10.	м. Срібне	1174 р.	1965 р.
11.	м. Бобровиця	1300 р.	1958 р.
12.	м. Ічня	XIV ст.	1957 р.
13.	м. Борзна	XVI ст.	1966 р.
14.	смт Ріпки	1607 р.	1958 р.
15.	м. Городня	1625 р.	1927 р.
16.	смт Куликівка	1650 р.	1960 р.
17.	м. Корюківка	1657 р.	1958 р.
18.	м. Семенівка	1780 р.	1958 р.
19.	м. Бахмач	1781р.	1938 р.
20.	м. Щорс	Хутір Коржовка (з 1860 р.) Сновськ (з кін. XIX ст.) З 1924 – м. Щорс.	1924 р.
21.	смт Талалаївка	1870 р.	1958 р.
22.	м. Носівка	–	1960 р.

Інформацію систематизовано на підставі даних, які ввійшли до таблиці №1.

Таблиця 3

Історично правильне датування міста Мена, відповідно до першої писемної згадки, разом з іншими районними центрами Чернігівської області

№	Назва населеного пункту	Історична дата утворення	Дата віднесення до категорії міста
1.	м. Чернігів	907 р.	1932 р.
2.	м. Новгород-Сіверський	980 р.	1044 р.
3.	смт Сосниця	992 р.	1924 р.
4.	м. Ніжин	1078 (м. Ніжатин), 1147 р. градъ Уненѣжъ, 1514 р. м. Ніжин	1781 р.
5.	смт Варва	1079 р.	1960 р.
6.	м. Прилуки	1085 р.	1092 р.
7.	смт Козелець	1098 р.	1924 р.
8.	смт Короп	1153 р.	1924 р.
9.	м. Срібне	1174 р.	1965 р.
10.	м. Бобровиця	1300 р.	1958 р.
11.	м. Ічня	XIV ст.	1957 р.
12.	м. Мена	1408 р.	1966 р.
13.	м. Борзна	XVI ст.	1966 р.
14.	смт Ріпки	1607 р.	1958 р.
15.	м. Городня	1625 р.	1927 р.
16.	смт Куликівка	1650 р.	1960 р.
17.	м. Корюківка	1657 р.	1958 р.
18.	м. Семенівка	1780 р.	1958 р.
19.	м. Бахмач	1781р.	1938 р.
20.	м. Щорс	Хутір Коржовка (з 1860 р.) Сновськ (з кін. XIX ст.) З 1924 – м. Щорс.	1924 р.
21.	смт Талалаївка	1870 р.	1958 р.
22.	м. Носівка	–	1960 р.

Інформацію систематизовано на підставі даних, які ввійшли до таблиць №1, та 2, а також аргументів, зазначених в даній статті.

Таблиця 4

Погляди вчених, краєзнавців та науковців, стосовно проблеми датування міста Мена та походження його назви

Автори наукових, етнографічних та топонімічних точок зору,теорій, концепцій тощо	Пояснення назви міста	Імовірна дата першої згадки про місто	Фабула етнографічної версії, наукової концепції, яка стосується даного питання	Наукові та етнографічні праці, в яких було висловлено дану точку зору
Філарет (Гумілевський) (1805 – † 1866) ***Архієпископ Чернігівський та Ніжинський***	–	Виникло в Домонгольський період. Вперше згадується у 1408 р.	**«Городъ, без сомнѣнія, дотатарскій. Въ 1408 г. «князь Менскій» вмѣстѣ съ Свидригайломъ и «бояре черниговскіе и стародубскіе» удалились въ Москву для испрошенія помощи противъ насилій совѣсти».** *Філарет став засновником «свидригайлівської» гіпотези щодо першої згадки про Мену.*	**«Историко-статистическое описание Черниговской епархии»**
Водовозов Василь Васильович (1864 – † 1933) ***Російський публіцист та юрист***	–	Місто виникло в X ст.	**«В X в. Мѣна была хорошо укрѣпленнымъ городомъ; въ 1066 г. взята Святославомъ и Всеволодомъ Ярославичами; в 1115 г. ее осаждалъ Владиміръ Мономахъ».** *З часом В. Водовозова менські краєзнавці зроблять апологетом «точного» датування виникнення міста.*	Довідка про місто Мена, зазначена **в 37 томі енциклопедичного словника Брокгауза та Єфрона. В III додатковому томі словника,** *виданому в 1906 р., в довідці про місто, Водовозов взагалі не вказує на час його виникнення*

Голубовський Петро Васильович (1857 – † 1907) ***Російський історик, завідувач кафедри російської історії Імператорського університету ім. Св. Володимира***	«Почему съ теченіемъ вѣковъ на мѣстѣ древняго **Хороборя** явилась **Мена**, этотъ вопросъ аналогиченъ съ вопросомъ, почему древній Радогощъ сталъ Погаромъ: таких примѣровъ можно подыскать нѣсколько, а ***такія*** **мѣны** ***зависели или отъ какого-нибудь случая, или отъ вкуса новыхъ поселенцевъ, которые поселялись на старомъ городищѣ, иногда и не знали древняго имени поселенія, остаткомъ котораго оно являлось».***	**1153 р. Пов'язавши Мену з загадковим Хоробором, П. Голубовський, фактично об'єднав дату заснування міста з першою літописною згадкою про населений пункт з несхожою назвою.**	*Петро Голубовський не ставив перед собою завдання з'ясувати точне датування міста та пояснити його назву.* ***Зв'язавши Хоробор з Меною****, вчений і гадки не мав, що висунув нову, нестандартну версію стосовно першої літописної згадки про даний населений пункт.*	Наукові статті: **«Гдѣ находились существовавшие въ домонгольскій період города: Ворголъ, Глеблъ, Зартый, Оргощъ, Сновскъ, Уненѣжъ, Хороборъ»?, «Историческая карта Черниговской губерніи до 1300 г.»**
Зотов Рафаїл Володимирович (1848 – † 1893) ***Історик, мореплавець***	–	**1408 р.**	**«Князь Урустай Менскій совершенно намъ неизвестенъ».** *Ототожнюючи Урустая з містом Мена, Зотов висловлює думку що:* **«…можетъ быть въ этой местности находился уездъ князя Урустая менскаго».**	**«О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому Синодику и о Черниговскомъ княжествѣ въ татарское время»**

Виноградський Юрій Степанович (1873 – † 1965) ***Дослідник історії, географії і культури Північно-Східної України, народознавець***	**Мена** – від слова **«міна» – «обмін» – «міняти»**. Гідронім сприяв появі назви міста, в якому (або поблизу якого) здійснювався обмін товарами або полоненими русичами та половцями.	**1408 р.**	«Серед князів, що **в 1408 р.** подалися до Москви з вел. кн. Литовського до вел. кн. Василя Дмитровича, був **кн. Урустай Менський.** Коли згадати, що в той час **кн. Іван Глинський** володів Хоробором, який недалеко стояв від Мени, а кн. **Глинські були з татар, так що «Урустай» могло бути татарським прізвищем одного з кн. Глинських».**	Наукові статті: **«Сосниця та її околиці (Топографічні й археологічні матеріяли, перекази та історичні відомості)», «Назви міст, сіл і річок Чернігівщини»**
Топоров Володимир Миколайович (1928 – † 2005) ***Російський філолог, учений, академік*** **Трубачов Олег Миколайович (1930 – † 2002)** ***Один з провідних радянський учених у сфері слов'янських мов та слов'янської ономастики***	Досліджуючи гідроніми Верхнього Подніпров'я, зазначені вчені віднесли назву річки **Мена** до слів, які мають балтське етимологічне походження. Що ж саме, в перекладі з балтських мов, значить Мена – вчені не вказують.	–	Если говорить об окраинных территориях распространения гидронимии балтийского типа, то прежде всего следует указать нижнее течение Десны от впадения в нее Сейма вплоть до самого устья. Для этого района в качестве балтийского гидронима указывалось лишь название Верепето / Верепета. Тем не менее, их здесь гораздо больше, хотя не все примеры в равной степени убедительны: Мордосы (в самом устье Десны), Лабичь, Рясна, Даворка, Жеведь / Жоведь, Жевень, Жавинка, Вербча, Силенка, Ректа, Титва, Салова, Шарайка, **Мена,** Вага, Сперша, Шморговка, Кокес.	**«Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья»**

Покотило Володимир Федорович (1924 – † 1989) **Калібаба Дмитро Панасович (1925 – † 2005)** ***Краєзнавці міста Мена, директори Менського краєзнавчого музею***	«Сама **назва «Мена»** (з наголосом на другому складі, зустрічається **«Міна») пов'язана з правовим терміном «мена», з обміном полонених, товарів, торгівлею, тощо.** Від цього, мабуть, походить і назва колись повноводної, з мінливим руслом річки – судноплавного шляху до Десни і Дніпра». Дана інтерпретація топонімічної назви, вочевидь **була запозичена у проф. Коваль А.П.** ***(див нижче)***, яка висловила її за 2 роки до виходу в світ книги «Наша рідна Менщина».	**1066 р.**	**«Археологічними дослідженнями виявлені залишки поселення доби бронзи (II тис. р. до н. е.) юхнівської культури, старослов'янських поселень перших століть нової ери та VIII – X століть».** ***«Древня, але молода»*** *– саме таке парадоксальне гасло етнографічної точки зору було висунуте щодо запропонованого пояснення датування міста.* ***Зазначені дослідники****, посилаючись на довідку про Мену Василя Водовозова, вперто* ***відстоювали «лаврентіївську» дату народження міста.***	Низка авторських етнографічних статей в менських районних газетах **«Колгоспна правда»** та **«Наше слово»** ***(Див. список літератури до статті)*** **«Наша рідна Менщина»**
Янко Микола Тимофійович (1912 – † 2011) ***Член Географічного товариства України, кандидат педагогічних наук***	1. За переказом, **на річці в давнину міняли полонених**. Звідси і назва (1973). 2. Треба думати, первинна назва належить річці. Її назва походить від індоєвропейського **mei-n /min/ meare «йти, текти»** (1998).	**1066 р.**	**«Давнє поселення. Вперше згадується 1066 у Лаврентіївському літописі».**	**1. «Топонімічний словник Української РСР».** **2. «Топонімічний словник України»**

Кругляк Юрій Михайлович (н. 1925 р.) *Український філолог і мовознавець*	1. **Мена** здавна була значним торговельним пунктом від слова **«міняти»** й виводять назву. 2. Є й інший переказ, за яким **у давнину тут було місто, де обмінювались полоненими. (1978)**	**1066 р.**	*Укладаючи власний топонімічний словник України, автор запозичив попередні інтерпретації топоніму та датування міста Мена, які ввійшли до аналогічного видання за авторства географа М. Янка, за 5 років до того.*	Наукова монографія: **«Ім'я вашого міста»**
Знойко Олександр Павлович (1907 – † 1988) *Український історик-краєзнавець*	«**Мендіда** означає «велика» (богиня) **Місяця**». У протослов'ян теж існували паралельні назви **мен** і **місяць** ще з доби індоєвропейської спільності». Така інтерпретація започаткувала езотерично-сакральне пояснення назви міста.	–	*Аналізуючи вплив культу місяця на окремі слова, О. Знойко не прив'язував його до пояснення назви міста. Науковець лише вказує на певну закономірність впливу езотерики на топоніміку.*	Наукова монографія: **«Міфи Київської землі та події стародавні»**
Коваль Алла Петрівна (1923 – † 2009) *Український мовознавець*. Доктор філологічних наук, професор	Вважається, що річка стала називатися так за те, що змінювала своє русло. Чому ж вона Мена, а не Міна (від «міняти»)? Тому, що в північних говірках нашої мови старе ѣ переходило не в **і**, а в **е** (була **Мѣна**, мало бути **Міна**, а залишилось **Мена**).	**Уперше згадується в Іпатіївському літопису(?) в 1066 р.**	*У княжі часи в сутичках і усобицях брали полонених; брали в полон і кочівники-нападники. А поселення Мена було тоді значним торговельним містом, куди з'їжджалися різні люди здалеку. Саме тут і міняли полонених. За іншим, полонених міняли на річці, тому саме так її і називали, а вже за назвою річки – селище. А ще слово Мена – обмін – могло стосуватися обміну товарів при торгівлі.*	Наукова монографія: **«Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України»**

Верменич Ярослава Володимирівна (н. 1965 р.) Доктор історичних наук, професор	–	Існує декілька дат, однак, більш прийнятною є 1408 рік	***Виступила авторкою синтезуючої точки зору, щодо датування м. Мена, схиляючись до думки, що більш реальною датою писемної згадки про місто, є 1408 р.***	Довідка про місто, подана **в 6 томі «Енциклопедії історії України»**
Тищенко Костянтин Михайлович (н. 1941 р.) Доктор філологічних наук, професор	«Річки – притоки Десни – часом були й зовсім маленькі: **р. Мена (і м. Мена)**, лит. <men~kas **«дрібний», «слабкий»**	–	–	Наукова стаття: **«Литва на Сіверщині. Топонімічні свідчення»**
Павленко Сергій Олегович (н. 1955 р.) *Мазепознавець, дослідник історії Гетьманщини та історичного минулого Чернігово-Сіверщини*	**Мена** – «мен» (тюрк.) – заборона, перешкода; «маана» (кирг.) – притулок, сховище, прихисток, покровительство.	–	***Можливо, поселення назвали вихідці із Криму, де побутувала і кримсько-готська мова. У ній Місяць називався тепа/ тіпе. У 1475 р. турки напали на Крим і це, напевне, викликало втечу частини місцевого населення від поневолення.***	Наукова монографія: **«Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини»**
Салтан Олександр Миколайович (н. 1976 р.) Кандидат історичних наук, доцент	**Гідронім спричинив появу топоніму.** Зважаючи на велику кількість етносів, які в різні часи заселяли цей край, **назва Мена має індоєвропейське походження** і, вочевидь, **носила господарський або якийсь загадковий, сакральний характер.**	Найбільш вірогідною датою першої писемної згадки слід вважати 4 серпня 1408 року	***Мена – місто, безперечно, досить давнє**, однак **не варто плутати його з Мінським, роблячи ровесником часів норманського завоювання Англії.***	Наукові статті: **«Урустай – «князь» менський» «До питання про першу літописну згадку про місто Мена Чернігівської області» «Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мена»**

Таблиця 5

Авторська позиція щодо можливих інтерпретацій топоніму МЕНА

Теорія	Концептуальний зміст	Чинники, що вплинули на появу топоніму
Торгово-обмінна (класична)	**Базується** не на процесі господарювання (обмін, торгівля), а на характері товару, найменування якого, в умовах торгово-економічного буття суспільства, могло вплинути на назву річки та міста.	**1. Минь річковий** – прісноводна риба, яка могла бути основним товаром, яким торгували мешканці стародавньої Мени. **2. Марена красильна** – лікарська рослина, корінь якої виділяє речовину, яку можна застосовувати як природній барвник тканини, що могла користуватися попитом в давні часи.
Теорія етногенезу (етно-соціальна)	Безпосереднім чином **пов'язана з колонізацією краю представниками різноманітних народів**, які в різні часи з тієї чи іншої причини, перебували на теренах Мени та Менщини.	**1.** Назва, пов'язана з перебуванням на території краю греків, скіфських племен, зокрема **меланхленів**, яких згадує Геродот. **2. Гідронім Мена є закодованою характеристикою водного об'єкта (річки чи болота),** який має балто-слов'янське походження. Його принесли представники юхнівської культури, що жили на Праводесенні в VII – I ст. до н. е. **3.** Назва виникла **внаслідок взаємовпливів балтських та волзько-фінських племен**, які в друг. пол. I тис. до н. е. колонізували ці території.
Культово-релігійна (сакральна)	**Пояснює** назву географічного об'єкта прадавніми віруваннями наших пращурів. Наші предки, відповідно до анімістично-тотемних, язичницьких поглядів, сповідували низку куль, основаних на обожненні небесних світил або ж персоніфікацією божественних істот, від волі яких залежав суспільний добробут.	**1.** Грецька **Селена (Мена), скіфська Маспала, германо-скандинавський Мані, індоєвропейська Мендіда** – божества Місяця, культ якого був притаманний нашим предкам у далекому минулому. **2. Назва витікає з** давньослов'янського **культу МАРЕНИ – МАРИ**. Місто могло бути своєрідним язичницьким центром, жителі якого обожнювали зазначених міфологічних істот в контексті здійснення ритуалізованих дійств, пов'язаних з землеробством.
Жодну з приведених теорій не можна вважати абсолютною. Кожна з них, в залежності від конкретних історичних обставин та періоду історії, могла себе проявити!		

1. Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н. э.) / М.И. Артамонов. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1974. – 156 с. [Електронний ресурс] Режим доступу до книги: http://annales.info/skif/small/art_kis.htm. – Заголовок з екрана. – 22.05.13.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.

3. Верховна Рада України. Регіони України та їх склад. Облікова картка. Місто Мена. Чернігівська область Менський район. [Електронний ресурс] Режим доступу до сайту: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/z7502/A005?rdat1=07.10.2011&rf7571=40418. – Заголовок з екрана. – 18.04.13.

4. Верховна Рада України. Регіони України та їх склад. Чернігівська область. Міста районного значення. [Електронний ресурс] Режим доступу до сайту: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/z7503/A004MRZ?rdat1=02.06.2013&rf7571=39489. – Заголовок з екрану. – 2.06.13.

5. Верховна Рада України. Регіони України та їх склад. Чернігівська область. Селища міського типу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/z7503/A004SMT?rdat1=02.06.2013&rf7571=39489. – Заголовок з екрана. – 2.06.13.

6. Виноградський Ю.С. Сосниця та її околиці (Топографічні й археологічні матеріяли, перекази та історичні відомості) / Ю.С. Виноградський // Чернигів і Північне лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріяли. – К.: Державне видавництво, 1928. – С. 147–169.

7. Виноградський Ю.С. Назви міст, сіл і річок Чернігівщини / Ю.С. Виноградський // Мовознавство, 1957 р. – Т. 14. – С. 2-5.

8. Войтович В.М. Українська міфологія / В.М. Войтович. – Вид 2-ге, стереотип. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.

9. Войтович В.М. Міфи та легенди давньої України. – Тернопіль / В.М. Войтович.: Навчальна книга. – Богдан, 2009. – 392 с.

10. Геродот. Історія: в дев'яти книгах / Геродот; Ред. П.П. Толочко; АН України. Ін-т археології. – К.: Наукова думка, 1993. – 575 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до книги: http://ae-lib.org.ua/texts/herodotus__historiae_4__ua.htm. – Заголовок з екрана. – 22.05.13.

11. Голубовскій П.В. Печенѣги, торки и половцы до нашествія татаръ. Исторія Южно-русскихъ степей IX – XIII ст. / П.В. Голубовскій. – К.: Въ университетской типографіи І.І. Завадзскаго,1884. – 257 с.

12. Голубовскій П.В. Гдѣ находились существовавшие въ домонгольскій період города: Ворголъ, Глеблъ, Зартый, Оргощъ, Сновскъ, Уненѣжъ, Хороборъ? / П.В. Голубовскій //Журналъ министерства народнаго просвѣщенія. Седмое десятилѣтіе. – Ч. CCCXXXXVII. – Май., СпБ.: Сенатская типографія – 1903. – С. 111-135.

13. Голубовскій П.В. Историческая карта Черниговской губерніи до 1300 г. // Труды тринадцатаго археологическаго съѣзда въ Екатеринославѣ 1905 / П.В. Голубовскій. – Томъ II. – М.: Товарищество типографіи А.И. Мамонтова, 1908. – 806 с.

14. Грінченко Б.Д. Словарь української мови / Б.Д. Грінченко / Упор. з дод. влас. матеріалу Б.Д. Грінченко: в 4-х т. – Т.2. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. – 573 с.

15. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь /Л.Н. Гумилев. – М.: Айрис-пресс, 2008. – 736 с.

16. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка / В.И. Даль. – МЕНЯТЬ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: http://enc-dic.com/dal/Menjat-15422.html. – Заголовок з екрана. – 19.05.13.

17. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка / В.И. Даль. – МЕНЬ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: http://slovardalya.ru/description/men/15677. – Заголовок з екрану. – 19.05.13.

18. Енциклопедія історії України: у 10-ти т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2009. – Т. 6. Ла – Мі. – 2009. – 784 с.

19. Енциклопедія українознавства. Словникова частина / В.Кубійовича. – Львів.: Молоде життя. Наук. тов-во ім. Т. Шевченка, 1994. – Т.4. – 1600 с.

20. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В.В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.

21. Залізняк Л.Л. Стародавня історія України / Л.Л. Залізняк. – К.: Темпора, 2012. – 542 с.

22. Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні. / О.П. Знойко. – К.: Молодь, 1989. – 304 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до книги: http://www.svit.in.ua/kny/bookzn.htm. – Заголовок з екрана. – 11.06.13.

23. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область / В.Н. Денисова, О.П. Лотоцька, І.І. Озолін та ін. – К.: Інститут історії академії наук УРСР, 1972. – 779 с.

24. Калібаба Д.П. Древня, але молода. Нашій Мені 900 років / Д.П. Калібаба // Колгоспна правда. – 1966. – 13 січ.

25. Калібаба Д.П. Древня і молода. До 920-річчя Мени / Д.П. Калібаба // Колгоспна правда. – 1986. – 5 квіт.

26. Калібаба Д.П. Мена. Коротка довідка / Д.П. Калібаба // Колгоспна правда. – 1991. – 3 серп.

27. Калібаба Д.П. Мені – 930 років. 1066 – 1996. Історична довідка / Д.П. Калібаба // Наше слово. – 1996. – 10 січ.

28. Калібаба Д.П. Древня і молода: історична довідка про Мену / Д.П. Калібаба // Наше слово. – 1996. – 21 серп.

29. Калібаба Д.П., Соляник В.С. Наша рідна Менщина / Д.П. Калібаба, В.С. Соляник. – Мена.: Домінант, 2003. – 176 с.

30. Каравайко Д.В. Юхнівська культура: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.04 / Д.В. Каравайко; НАН України. Ін-т археології. – К., 2007. – 20 с.

31. Коваль А.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України / А.П. Коваль. – К.: Либідь, 2001. – 304 с.

32. Кругляк Ю.М. Ім'я вашого міста / Ю.М. Кругляк. – К.: Наукова думка, 1978. – 151 с.

33. Куза А.В. Малые города древней Руси / А.В. Куза. – М.: Наука,1989. – 168 с.

34. Марена (риба). Вікіпедія. Вільна енциклопедія [Електронний ресурс] Режим доступу до сайту: http://uk.wikipedia.org/wiki/Марена_(риба). – Заголовок з екрана. – 2.06.13.

35. Минь річковий. Вікіпедія. Вільна енциклопедія [Електронний ресурс] Режим доступу до сайту: http://uk.wikipedia.org/wiki/Минь. – Заголовок з екрана. – 2.06.13.

36. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь /В.А. Никонов. – М.: Издательство Мысль, 1966. – 509 с.

37. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 57 000 слов / С.И. Ожегов / Чл. – кор. АН СССР Н.Ю. Шведовой. – 17-е изд. стереотип. – М.: Русский язык, 1985. – 797 с.

38. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / Ананьєвої Т.Б. – К.: Наукова думка, 1997. – 324 с.

39. Павленко С.О. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини / С.О. Павленко. – Чернігів.: «ПВК «Десна», 2013. – 600 с.

40. Плетнева С.А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей /С.А. Плетнева. – М.: Наука, 1982. – 206 с.

41. Плетнева С.А. Половцы /С.А. Плетнева. – М.: Наука, 1990. – 208 с.

42. Покотило В.Ф. Археологічні пам'ятки Менщини / В.Ф. Покотило // Колгоспна правда. – 1971. – 14 жовт.

43. Покотило В.Ф. Джерела історії / В.Ф. Покотило // Колгоспна правда. – 1983. – 19 бер.

44. Покотило В.Ф. Дорогами рідного краю / В.Ф. Покотило // Пам'ятники України. – 1971. – 3 трав – С. 30-31.

45. Покотило В.Ф., Сироткіна Г.Ф. Шляхами історії / В.Ф. Покотило, Г.Ф. Сироткіна // Колгоспна правда. – 1989. – 4 лип.

46. Покотило В.Ф. Джерела історії. Люби і знай свій рідний край / В.Ф. Покотило // Колгоспна правда. – 1983. – 19 бер.

47. Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись. – Т. 1. – Л., 1926. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до книги: http://litopys.org.ua/. – Заголовок з екрана. – 20.05.13.

48. Поспелов Е.М. Географические названия мира: Топонимический словарь: Свыше 5000 единиц / Е.М. Поспелов. – М.: Русские словари, 1998. – 372 с.

49. Пустырский И. Н., Прохоров В. Н. Лекарственные растения / И.Н. Пустырский, В.Н. Прохоров. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до книги: http://medicalherbs.sci-lib.com/herbs099.html. – Заголовок з екрана. – 10.08.13.

50. Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. Историко-географический анализ / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1979. – 246 с.

51. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою / О.В. Русина. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 320 с..

52. Скарлато Г.П. Захоплююча географія: Навчальний посібник / Г.П. Скарлато. – К.: Альтерпрес, 1998. – 414 с.

53. Скуратівський В.Т. Русалії / В.Т. Скуратівський. – К.: Довіра, 1996. – 734 с.

54. Салтан О. М. Урустай – «князь» менський / О.М. Салтан // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал – 2011. – №1 (97). – С. 9-17.

55. Салтан О.М. До питання про першу літописну згадку про місто Мена Чернігівської області / О.М. Салтан // Українознавство. Науковий громадсько-політичний культурно-мистецький релігійно-філософський педагогічний журнал – 2011. – №2 (39). – С. 187-192.

56. Самоквасовъ Д.Я. Древніе города Россіи / Д.Я. Самоквасовъ. – СпБ.: Типографія К. Замысловского. – 1873. – 165 с.

57. Татищев В.Н. История Российская / В.Н. Татищев. – В 8 т. – Т. 1 [Електронний ресурс] Режим доступу до сайту: http://www.bibliotekar.ru/rusTatishcev/31.htm. – Заголовок з екрана. – 20.05.13.

58. Тихомиров М.Н. Список русских городов дальних и ближних / М.Н. Тихомиров. – М., Наука, 1979. – 361 с.

59. Тищенко К.М. Литва на Сіверщині. Топонімічні свідчення. / К.М. Тищенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: [http://www.langs.com.ua/publics/KM/Lytva/2.htm]. – Заголовок з екрана. – 19.05.13.

60. Топоров В.Н., Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья / В.Н. Топоров, О.Н. Трубачев. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1962. – 270 с.

61. Українська радянська енциклопедія. – [В 16 т.]. Голов. ред. колегія.: М.П. Бажан (голов. ред.) [та інші]. – Т. 9. Маяк – Нахічевань. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1962. – 568 с.

62. Українська радянська енциклопедія. – [У 12 т.]. Голов. ред. колегія.: М.П. Бажан (голов. ред.) [та інші]. – Т. 6. Куликів – Мікроклімат. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1981. – 552 с.

63. Фасмер М.Ю. Этимологический словарь русского языка / М.Ю. Фасмер: В 4-х т. – М.: Азбука-Терра, 1996. – Т. 2. – 672 с.

64. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описаніе Черниговской епархіи / Филарет (Гумилевский). – Кн. 6. Уѣзды: Новгородсѣверскій, Сосницкій, Городницкій, Конотопскій и Борзенскій. – Черниговъ.: Земская Типографія, 1874. – 545 с.

65. Чернігівщина: енциклопедичний довідник / А.В. Кудрицького. – К.: Українська Радянська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. – 1006 с.

66. Энциклопедическій словарь. Изд. Ф.А. Брокгаузъ, И.А. Ефронъ. – СпБ.: Типо-Литографія И.А. Ефрона, Прачешный пер., №6. – 1896. – Т. XIX. – 476 с.

67. Энциклопедическій словарь. Дополнительный томъ. – Кошбухъ – Прусикъ Изд. Ф.А. Брокгаузъ, И.А. Ефронъ. – СпБ.: Типографія Акционернаго Общества Брокгаузъ – Ефронъ, Прачешный пер., №6. – 1906. – Т. III. – 480 с.

68. Янко М.Т. Топонімічний словник Української РСР / М.Т. Янко. – К.: Знання, 1973. – 179 с.

69. Янко М.Т. Топонімічний словник України: Словник-довідник / М.Т. Янко. – К.: Знання, 1998. – 432 с.

Салтан А. Н. Исторический, хронологический и топонимический анализ происхождения города Мена

Исходя из конкретных исторических условий бытия древней Мены, ее название можно рассматривать в трех плоскостях.

Первая – торгово-обменная считается традиционной. Но она не выдерживает критики, в связи с отсутствием вещественных доказательств, указывающих на статус города как крупного торгового поселения.

Впрочем, такую интерпретацию нельзя игнорировать при условии признания приоритетным не процесс товарообмена, а характер товара. Такой ликвидной продукцией товарообмена могли выступить как природные, так и искусственные вещи, на которые была богата древняя Мена.

Вторая версия – этно-социальная является более приемлемой, если учесть наличие интенсивных миграций почти постоянно происходивших на просторах Северного Левобережья. Тоесть название городу могли дать какие угодно народы, жившие или перемещавшиеся на территории Менщины.

Наконец третья плоскость происхождения топонима – культово-религиозная, связана с архаическим обожествлением сил природы, вероятнее всего культа Луны, или же какого-то антропоморфного языческого существа, которому поклонялись жители данной местности.

Опровергнуто выдуманное топонимическое объяснение названия города, которое исследователи связывали с интенсивным товарообменом и оживлением русско-половецких отношений в период Киевской Руси.

Акцентировано внимание на необходимости исправления ошибки относительно первого упоминания города в Лаврентьевской летописи.

Автор приходит к выводу, что абсолютной точности в определении хронологического и топонимического параметра установить невозможно. Поэтому современники и потомки вынуждены довольствоваться наиболее логически обоснованной версией относительно даты возникновения и происхождения названия.

Такой датой может стать 4 августа 1408 года, когда город впервые упоминается в письменных источниках периода позднего средневековья.

Исходя из обновленной даты письменной фиксации города, целесообразно внести коррективы в единый реестр населенных пунктов Украины, исправив существующую позицию относительно времени возникновения данного населенного пункта Черниговщины.

Ключевые слова: гидроним, городище, летопись, город Мена, культ Луны, святилище, товарообмен, топоним.

Saltan O. M. Historical, chronological and toponymic analysis of the origin of the town of Mena

Based on the specific historical conditions of existence of ancient Mena, its name can be considered in three directions.

First – trade and exchange is considered traditional. But it is wide not open to, a criticism, due to the lack of evidence pointing to the city's status as a major trading settlement.

However, such an interpretation can not be ignored, provided that recognizing of priority-not the process of barter, but the nature of the goods. This liquidity-term production of commodity could perform both natural and artificially things ancient Mena was rich in.

The second version – the ethno-social is more acceptable, talking in account of intense

migration which occurred almost constantly in the vast northern Left Bank. That is the name of the city, can could all sorts of people living or traveling along the territories Menschiny.

Finally, the third plane of origin of the toponym – cult-religious, associated with the archaic deification of the forces of nature, most likely a cult of the moon, or some pagan anthropomorphic creatures worshiped by residents of the area.

It was refuted invented toponymic explanation of the name of the city which the researchers associated with the intensive exchange of goods and the revival of russian-polovtsian relations in the period of Kievan Rus.

We stressed the need to correct the error with respect to enforcement, the first mention of the city in the Laurentian Chronicle.

The author concludes that absolute accuracy in determining the chronological and toponymic parameter can not be established. Therefore, contemporaries and descendants are to be content with the most logical grounded version on the date of occurrence and origin-of place-name.

Such date may be August 4, 1408, when the town was first mentioned in written sources of the Late Middle Ages.

Based on the updated date of the written fixation of the city, it is appropriate to make amendments to a single register of settlements of Ukraine, correcting existent version relative to the time of occurrence of the inhabited point of Chernigov.

Keywords: hydronym, settlement, chronicles of the town of Mena, the worship of the moon, the sanctuary, barter, toponym.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 281.9 (477.51)

Максим Блакитний

●

ОЛЕКСАНДР ЄФИМОВ – ЦЕРКОВНИЙ І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ, ЗАБУТИЙ ІСТОРИК ЧЕРНІГІВЩИНИ
(за матеріалими церковної періодики Чернігівської єпархії кінця XIX – початку XX ст.)

У статті йдеться про життя, діяльність і наукову спадщину маловідомого церковного діяча кінця XIX–початку XX ст. протоієрея О. Єфимова.

Ключові слова: Чернігівська єпархія, священик, монастир, собор.

Наприкінці XIX ст. різко активізувалися історичні й краєзнавчі дослідження у регіонах і особливо церковно-історичні студії. Так, окремі священики Чернігівщини зробили вагомий внесок у вивчення невідомих і маловідомих сторінок історії рідного краю. Вони займалися передусім пошуком артефактів, фіксували певні події у церковних літописах, проводили археологічні дослідження, вивчали і готували краєзнавчі нариси, були членами як державних, так і місцевих наукових товариств. На сьогодні майже невідомою залишається постать кафедрального протоієрея, члена Чернігівської духовної консисторії і ради Братства св. Михайла, князя Чернігівського Олександра Єфимова.

Біографія і краєзнавчий доробок церковного діяча фактично недосліджені. Науковці лише побіжно згадують про нього і його діяльність у контексті висвітлення різних аспектів з історії Чернігівської єпархії кін. XIX – поч. XX ст. Так, дослідниця В. Сергієнко у своїй статті, що присвячена ролі православних братств у церковно-краєзнавчих дослідженнях, аналізуючи діяльність Чернігівського єпархіального братства св. Михайла, зазначила, що О. Єфимов був авторитетним дослідником церковних старожитностей і знавцем церковної історії [1].

Олександр Миколайович походив з дворянської родини Калузької губернії. Народився у 1865 р. в Астрахані. Батько – Микола Тихонович Єфимов, на той час капітан 2-го рангу, командир пароплава «Дербент» Каспійської флотилії, надалі – контр-адмірал, командир Каспійського екіпажу № 46 (Баку), виконував обов'язки командира Бакинського військового порту, був добре знайомий з Т. Шевченко під час перебування останнього у Новопетровську [2]. Дід Т. І. Єфимов – учасник війни 1812 р. (брав участь у Бородинській і Лейпцігській битвах).

О. Єфимов закінчив чоловічу класичну гімназію (вочевидь, у Астрахані). Невідомо з яких причин, але він їде до Києва і вступає до університету св. Володимира на історико-філологічний факультет. Надалі обрав для себе життя церковнослужителя.

© Блакитний Максим Михайлович – учений секретар Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського.

Так, з 1887 по 1891 рр. він навчався у Київській духовній академії, яку закінчив зі ступенем кандидата богослів'я. Доля закидає О. Єфимова на Чернігівщину. У 1892–1893 рр., будучи ще світською особою, він працював противосектанським місіонером у Чернігівській єпархії. У 1893 р. приймає постриг і стає священиком. З 1893 р. – законовчитель і духівник місцевої общини сестер милосердя св. Феодосія. З травня 1893 по 1900 р. – викладач Святого писання у Чернігівській духовній семінарії, одночасно був учителем у Чернігівському дитячому притулку. З 21 квітня 1900 р. – соборний священик Спасо-Преображенського храму у губернському центрі [3]. Фактично професійна кар'єра О. Єфимова почала складатися у той період, коли Чернігівську єпархію очолив єпископ Сергій (Соколов), до якого він і стає наближеним. Можемо стверджувати, що дане зближення проходило на фоні захоплень обох представників духівництва історією і церковною старовиною. Сам О. Єфимов про архієрея Сергія писав наступне: «Преосвященный Сергий, как человек многоученый и большой любитель древности, дороживший каждым малым памятником старины...». Звісно, єпископ міг всіляко сприяти людині, яка розділяла його погляди. Надалі соборному священику виказував підтримку єпископ Антоній (Соколов).

Так, указом Святійшого Синоду від 2 червня 1900 р. О. Єфимова, як священика Спасо-Преображенського кафедрального собору, було призначеного штатним членом Чернігівської духовної консисторії [4]. У березні 1911 р. він отримав сан протоієрея [5]. На початку Першої світової війни, а саме – 19 вересня 1914 р., О. Єфимов призначений настоятелем Спасо-Преображенського кафедрального собору (на місце протоієрея О. Шестерикова) [6]. Фактично, він став останнім керівником Спаського собору в якості кафедрального храму до буремних подій 1917 р. За період церковного служіння О. Єфимов отримав різні нагороди. Так, у травні 1915 р. був нагороджений орденом св. Анни 2-го ступеня, а 6 травня 1916 р. – орденом св.Володимира 4-го ступеня [7]. Фактично ж ми можемо припускати, що О. Єфимов був одним з впливових членів Чернігівської духовної консисторії, передусім через своє наближення до місцевого архієрея. До того ж, консисторія контролювала і розподіляла усі фінансові потоки у єпархії, призначення на посади тощо.

Колегами О. Єфимова по службі у консисторії тривалий час були: члени –кафедральний протоірей О. Шестериков, протоієрей Вознесенської церкви П. Флеров, секретар О. Богословський. Олександр Миколайович працював, а згодом керував головним кафедральним храмом єпархії, де відбувалися доленосні як для Чернігова, так і губернії церковні та світські події.

О. Єфимов був одним з впливових членів ради Братства св. Михайла, князя Чернігівського (з 1894 р.) Чернігівського єпархіального комітету Православного місіонерського товариства. У його раді тісно співпрацював з М. Доброгаєвим, І. Лебедєвим, згодом – (на 1913 р.) з В. Сокольським, В. Дроздовим, С. Савинським. Протоієрей О. Єфимов був єдиним представником від духівництва у губернському статистичному комітеті (з 1900 р.). Він також мав статус члена губернської вченої архівної комісії і церковно-археологічної комісії при Чернігівському єпархіальному сховищі старожитностей.

У березні 1910 р. Чернігівською консисторією було створено Єпархіальний комітет по контролю над правильним написанням ікон. До його складу увійшли: голова – протоієрей Хресто-Воздвиженської церкви м.Чернігова Ф. Васютинський, священик О. Єфимов, В. Дроздов, дійсний статський радник В. Круковський, художник Н. Зенькович та ін. [8]

На 1915 р. під безпосереднім керівництвом О. Єфимова у Кафедральному соборі працювали священик В. Духовський (секретар чернігівського єпископа), ключар протоієрей І. Молчанов.

Оскільки, О. Єфимов мешкав у Чернігові, займав високі церковні посади, мав вплив всередині духівництва, зв'язки різних рівнів, то це давало йому змогу брати активну участь як у церковному, так і громадському житті Чернігова та єпархії.

Як публіцист, він склав і опублікував у місцевих періодичних виданнях 10 невеликих нарисів про події, до яких сам мав безпосереднє відношення та які були

знаковими для Чернігова. Це, зокрема, дописи про діяльність дитячого притулку, общину сестер милосердя. На сторінках часопису «Вера и жизнь» О. Єфимов детально розповів про візит у вересні 1911 р., царя Миколи II до Чернігова. Сам протоієрей безпосередньо брав участь у підготовці і забезпеченні міських соборів до відвідин російським імператором [9].

О. Єфимов є автором кількох некрологів. Передусім у них ідеться про тих людей, які були йому добре знайомі. Зокрема, це некрологи про протоієреїв – С. Шугаєвського [10], Т. Стефановського [11], новгород-сіверських єпископів – Нестора [12] і Іоасафа [13].

О. Єфимов постає перед нами як фаховий проповідник. Протоієрей виголошував підготовлені промови релігійного і повчального змісту перед значними масами людей. Так, згідно із затвердженим розкладом, серед міських священиків виступав з лекціями перед біженцями із західних губерній у 1915 р. Також був одним з провідних лекторів під час проведення народних читань у Миколаївському єпархіальному будинку. Очолював відповідний Комітет з облаштування наукових релігійно-просвітницьких лекцій при братстві св. Михаїла і Комітет з облаштування народних релігійно-моральних читань. У 1911 р. під час церемонії поховання чернігівського архієрея Антонія О. Єфимов виголосив відповідну промову і останнє слово над труною свого наставника та вчителя. У якості настоятеля Спаського собору О. Єфимов готував і брав участь у заходах з приводу 200-х роковин смерті архієпископа І. Максимовича. Так, 10 червня 1915 р. у кафедральному соборі відбувся урочистий молебен. Літургію проводили – новгород-сіверський єпископ Пахомій (Кедров) і О. Єфимов. Останній виголосив промову про життя і діяльність відомого церковного діяча, педагога і письменника.

Вочевидь, орієнтуючись у викликах свого часу і подіях, О. Єфимов активно брав участь у тих ініціативах братства, які були покликані доносити Святе писання для простого люду більш доступними засобами. У квітні 1915 р. на базі Комітету з народних читань було утворено Релігійно-філософське товариство при Братстві св. Михайла, до складу якого увійшло 13 чоловік: В. Сокольський, О. Єфимов, М. Чернавський, О. Тупатилов, І. Лебедєв, П. Бугославський, С. Савинський, В. Дроздов, І. Львов, Г. Лобов та ін. Тобто фактично всі співробітники редакцій і дописувачі єпархіальних періодичних видань.

Можемо стверджувати, що О. Єфимов став активним прибічником нового чернігівського єпископа Василія (архієрей з 1911 р.) у всіх його починнях, особливо у тих, що стосувалися питань з вивчення місцевої церковної історії і популяризації духовних скарбів. До найближчого кола довірених осіб чернігівського архієрея, окрім кафедрального протоієєрея, також входили: ректор семінарії В. Сокольський, її інспектор М. Чернавський і викладач даного закладу В. Дроздов. О. Єфимов, серед небагатьох представників духівництва, став на захист чернігівського архієрея під час буремних подій 1917 р., коли єпископа було звинувачено у зловживанні владою.

Частиною професійного життя О. Єфимова була робота зі збереження, вивчення і популяризації церковних пам'яток. Вочевидь, що під час навчання у Київському університеті О. Єфимов визначився зі своїми вподобаннями. Зокрема, він був одним з членів Чернігівської губернської вченої архівної комісії (з 1900 р.), церковно-археологічної комісії при Чернігівському єпархіальному сховищі старожитностей (з жовтня 1906 р.). Як член консисторії був ініціатором створення даної комісії і Давньосховища [14]. Разом зі священиком П. Карпинським (член церковно-археологічної комісії) брав участь у XIV-му Всеросійському археологічному з'їзді (1908 р.) як представник і член вище згаданої комісії при Давньосховищі (теми його доповідей «Олегово поле» і «Єлецькі печери»). У 1910 р. губернська архівна комісія утворила спеціальну групу, яка б мала скласти бібліографічний покажчик літератури з історії Чернігівщини, до якої увійшли знані фахівці й музейники – П. Дорошенко, М. Доброгаєв, О. Єфимов, Є. Корноухов, А. Шелухін, В. Модзалевський. Вочевидь, що О. Єфимова пов'язували професійні й дружні відносини з М. Доброгаєвим та В. Дроздовим.

Свої церковно-історичні розвідки він оприлюднював у місцевій пресі. Саме через

дані публікації О. Єфимов постає перед нами як історик, науковець і активний діяч церковно-краєзнавчого руху Чернігова та Сіверської землі. На 1914 р. він підготував і оприлюднив понад 20 своїх нарисів (з них 6 – про чудодійні ікони), що публікувалися не тільки у єпархіальній періодиці, але і місцевих губернських друкованих засобах, виходили окремими брошурами.

Серед місцевих дослідників старовини священик О. Єфимов особливо виокремлював О. Ханенка, протоієреїв – С. Шугаєвського і П. Огієвського.

Сферу історичних уподобань О. Єфимова можна розподілити на кілька груп.

Першу з них, і найбільшу, складають фундаментальні розвідки про чернігівські монастирі. Так, протягом 1900–1903 рр. на сторінках часопису «Черниговские епархиальные известия» дослідник оприлюднив власний нарис «Елецкий монастырь Успения Пресвятой Богородицы, со времени основания и до наших дней (1060 – 1900). Его святыни и достопримечательности». Слід зазначити, що даний нарис побачив світ одночасно з дослідженням іншого чернігівського краєзнавця П. Добровольського (1900 р.) про відому святиню Чернігова. Зокрема, О. Єфимов фактично вперше у вітчизняній історіографії детально дослідив історію монастиря, зібравши воєдино, розширивши і суттєво доповнивши розрізнені відомості. Так, він прослідкував історію обителі з XI ст. і до 1900 р., схарактеризував місцезнаходження монастиря, обставини і час заснування, розповів про роки занепаду. Автор стверджував, що під час польського панування монастирем володіли уніатські архімандрити. Дослідник також розглянув життя і діяльність відомих та впливових керівників Єлецької обителі: чернігівських архієпископів – Л. Барановича, Ф. Углицького, І. Максимовича, архімандритів – І. Галятовського та Д. Ростовського. О. Єфимов склав перелік настоятелів, починаючи з 1669 по 1860 рр., та у загальних рисах схарактеризува їхню діяльність, висвітлив економічний стан монастиря у XVIII – XIX ст., описав минувшину кожного з храмів обителі і розповів про її святині (чудотворні ікони Єлецької Божої Матері і Миколи Чудотворця), роль чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського). У нарисі були оприлюднені документи з історії монастиря, а саме: грамота про призначення І. Галятовського архімандритом, листи Ф. Углицького за 1689, 1693 рр., текст з нагробної плити генерального обозного В. Дуніна-Борковського. Автор фактично першим склав і навів список осіб, які були поховані на території обителі.

Цікавими є роздуми О. Єфимова про чудодійний образ ікони Єлецької божої матері. Зокрема, автор зробив спробу встановити точну дату її появи – 6 лютого 1060 р. – і обгрунтував власні роздуми. На думку краєзнавця, чернігівський князь Святослав Ярославич на честь ікони побудував церкву і створив одноіменний монастир. Старовинна ікона зберігалася у м. Харкові. Як стверджував О. Єфимов, у Єлецькій обителі знаходився чудотворний список святині, який було привезено до Чернігова у 1676 р. Автор зробив порівняльний аналіз обох ікон. Також краєзнавець навів багато прикладів чудодійних проявів ікони з твору архімандрита І. Галятовського «Скарбница потребная» [15]. У нарисі дослідник помістив посилання на ті документальні джерела, історичні праці і твори, якими сам користувався: розвідки О. Шафонського, архів Чернігівської духовної консисторії, місцеву пресу, статистичний опис Чернігівської єпархії тощо.

У 1910–1911 рр. в місцевому єпархіальному виданні О. Єфимов оприлюднив інше своє дослідження – «Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастыр, ныне Троицко-Архиерейский Дом, его прошлое и современное состояние», де прослідкував історію обителі з кінця XI і до початку XX ст. Автор, посилаючись на «Повість минулих літ», зазначив, що у 1069 р. на запрошення князя Святослава Ярославича до Чернігова прибув св. Антоній. На думку О. Єфимова, засновник чернецтва спочатку викопав печеру у Єлецькому монастирі, а згодом – на Болдиних горах, де у 1069 р. князь Святослав Ярославич заклав церкву на честь пророка Іллі. Автор стверджув, що монастир було зруйновано татарами у 1239 р. Відновити ж святиню допоміг чернігівський архієпископ Л. Баранович, який у 1679 р. заклав Троїцький храм, а освятив його у 1695 р. вже наступний чернігівській архієпископ Ф. Углиць-

кий. Дослідник розповів про функціонування монастирської друкарні, яка діяла тут з 1679 по 1820 рр. Згодом була відновлена у 1866 р. архієпископом Філаретом (Гумілевським). О. Єфимов докладно висвітлив питання про маєтності обителі, якими вона володіла з другої половини XVII ст. і до 1786 р. Також схарактеризував земельні володіння Архієрейського будинку. Автор нарису навів список настоятелів монастиря, починаючи з XVII ст., і чернігівських архієреїв, що керували Троїцьким архієрейським будинком. Дослідник детально описав сучасний стан (на поч. XX ст.) храмів, дзвіниці, Антонієвих печер, курганів і могил, біля Іллінської церкви, навів відомості про поховання на території монастиря. Відомо, що подібну розвідку про стародавню святиню також готував П. Добровольський, але він не встиг її оприлюднити, оскільки передчасно помер [16].

У матеріалах XIV-го Всеросійського археологічного з'їзду (1908 р.) були опубліковані дві доповіді О. Єфимова. Перша – «Олегово поле» – розповідає про місцину поблизу Чернігова від Троїцько-Іллінського монастиря до р. Білоус, яке нібито згадується у «Повісті минулих літ». Автор зробив спробу за допомогою археологічних і літописних джерел встановити справжнє місцезнаходження даного «поля». Друга – про печери Елецького монастиря. Фактично дослідник переповів гіпотезу чернігівського єпископа Сергія про походження печер (засновник – Антоній Печерський), що знаходилися під відомою обителлю. Дані розвідки О. Єфимова об'єднує те, що краєзнавець детально розповів про вже відомі факти переважно з літописів, і, аналізуючи їх, оглянувши місця своїх наукових пошуків, залучивши дані топоніміки, археології, намагався прийти до раціональної істини [17].

Другу групу становлять нариси про собори і церкви Чернігова. Так, протягом 1908-1910 рр. у місцевому часописі побачила світ праця краєзнавця О. Єфимова – «Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский – священноисторические памятники-храмы XI века, их прошлое и современное состояние». Дослідник, користуючись напрацюваннями своїх попередників у цій царині і нововиявленими документальними матеріалами, відобразив історію чернігівських соборів з давніх часів до початку XX ст. Зокрема, автор схарактеризував архітектурні особливості храмів, висловив свої припущення щодо так званого «червоного терема», акцентував увагу на ролі чернігівського полковника В. Дуніна-Борковського і гетьмана І. Мазепи у відновленні кафедральних храмів. Так, О. Єфимов погодився з тезою Філарета (Гумілевського) про заснування Спасо-Преображенського собору 1031 р. Автор зазначив, що у 1239 р. храм зазнав суттєвих руйнувань і повноцінно був відновлений лише у 1675 р. чернігівським полковником В. Дуніним-Борковським. Головну ж увагу О. Єфимов зосередив на історії храмів у XIX ст. – реставраціях, іконостасах, настінному живописі, церковних старожитностях і святинях. Краєзнавець розповів про поховання історичних діячів у соборах і поблизу них. У цьому контексті він навів список чернігівських князів, починаючи з Мстислава Володимировича і чернігівських архієреїв (з 992 р.), зазначивши, де саме вони знайшли свій останній спочинок. Автор детально розповів про головні святині соборів – мощі архієпископа Ф. Углицького, київського князя Ігоря Ольговича, Смоленську ікону Божої Матері. О. Єфимов навів відомості про канонізацію відомого церковного діяча у 1896 р., опублікував відповідні документи. Також О. Єфимов склав детальний опис євангелій, що зберігалися у Спаському соборі, схарактеризував прапори Чернігівського ополчення 1812 р. Детально висвітлив питання про відвідини соборів і їхніх святинь представниками дому Романових.

Будівництво ж Борисоглібського храму автор відносив до початку XII ст., коли чернігівським князем був Давид Святославич. Собор також зазнав руйнацій від татар і поляків, та був відновлений уже за наказом чернігівського архієпископа Л. Барановича. О. Єфимов стверждував, що до 1786 р. собор був монастирським храмом [18].

Цікавим є припущення О. Єфимова про долю мощей князя Ігоря Ольговича. Так, у день пам'яті святого, 5 червня 1915 р., під час молебну, протоієрей виголосив промову, у якій зазначив, що мощі князя почивають під спудом Спаського собоу, біля мощей святителя Ф. Углицького [19].

У 1905 р. О. Єфимов опублікував невелику замітку з історії храму на честь чернігівського князя Михайла і боярина Федора при Чернігівській духовній семінарії, який був збудований у 1808 р. [20]

1915 р. на сторінках «Черниговской земской газеты» дослідник оприлюднив кілька невеликих статей про мощі чернігівського князя Михайла, його боярина Федора та київського митрополита Костянтина [21].

До третьої групи доречно віднести нариси О. Єфимова про церковні святині та історичні реліквії Сіверського краю. Очевидно, десь 1901 р. з метою дослідити Михайлівську церкву і її чудодійну ікону протоієрей здійснив поїдку до с. Леньків Новгород-Сіверського повіту, де оглянув рукописи, що зберігалися у храмі. На основі цієї мандрівки того ж таки року він опублікував на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» нарис з історії населеного пункту, де розповів власне про село Леньків, місцезнаходження храму, чудодійну ікону Божої матері («Спасительница утопающих») і навів її опис. Наприкінці 1901 р. друкарня Чернігівського губернського правління надрукувала брошуру, яка була присвячена Леньківській іконі [22].

Краєзнавець склав аналогічну розвідку з історії с.Топчіївки Козелецького повіту і про місцеву ікону св. Миколая Мурликійського (XVII ст.). Автор, зокрема, навів детальний опис святині, зазначивши, що даний образ був переданий архієпископом Ф. Углицьким сотнику Л. Шрамченку [23]. О. Єфимов фактично першим серед чернігівських дослідників старовини розповів про прапори Чернігівського ополчення 1812 р. і 1853 –1856 рр., що зберігалися у Спаському кафедральному соборі, навівши їхні опис і охарактеризувавши стан [24].

Окрему підгрупу становлять публікації дослідника про чернігівського архієпископа і святителя І. Максимовича. Вочевидь, дізнавшись про підготовку до канонізації відомого церковного діяча початку XVIII ст., О. Єфимов підготував і оприлюднив нарис «Святитель божий Иоанн Максимович, митрополит Тобольский и всея Сибири», який висвітлював життєвий, професійний шлях відомого святого, педагога та письменника [25].

Таким чином, можемо стверджувати, що призабутий кафедральний протоієрей Спасо-Преображенського собору О. Єфимов постає перед нами як церковний і громадський діяч, талановитий проповідник, впливовий член Чернігівської духовної консисторії і ради Братства св. Михайла, князя Чернігівського. Водночас завдяки тій спадщини, що дійшла до нас, ми можемо говорити про даного церковнослужителя як науковця, невтомного краєзнавця, учасника церковно-історичного краєзнавчого руху кінця XIX – початку XX ст., який виступав за збереження і популяризацію історичної спадщини та церковної старовини Чернігово-Сіверщини. О. Єфимов був один з засновників місцевого церковно-історичного товариства – «церковно-археологічної комісії» і відповідного музею – єпархіального Давньосховища. Автор понад 40 наукових, краєзнавчих і популярних статей, розвідок та нарисів, які потребують подальшого вивчення.

1. Сергієнко В. Церковно-краєзнавча діяльність православних братств Лівобережної України // Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевенка. – 2011. – С. 35, 37.

2. Кавказский календар на 1869 г. Тифлис, – С. 137.

3. Новый настоятель кафедральнаго собора // Вера и жизнь. – 1914. – № 20. – Часть неофициальная. – С. 107 – 110.

4. Епархиальные известия // ЧЕИ. – 1900. – № 12. – Часть официальная. – С. 274.

5. Епархиальныяе известия // ЧЕИ. – 1901. – № 11. – Часть официальная. – С. 289.

6. Новый настоятель кафедрального собора // Вера и жизнь. – 1914. – № 20. – Часть неофициальная. – С. 107 – 110.

7. Монаршая награда // Вера и жизнь. – 1916. – № 9 – 10. – Часть официальная. – С. 220.

8. От Черниговской духовной консистории // ЧЕИ. – 1910. – № 9. – Часть официальная. – С. 214 – 215.

9. Ефимов А. Царское паломничество к древним святыням богоспасаемого града Чернигова // Вера и жизнь. – 1914. – № 16. – Часть неофициальная. – С. 69 – 78, № 17 – 18. – Часть неофициальная. – С. 72 – 82.

10. Ефимов А. Венок на могилу в Бозе почившего достопочтенного протоиерея Стефана Васильевича Шугаевского // ЧЕИ. – 1904. – № 5. – Часть неофициальная. – С. 205 – 209.

11. Ефимов А. Протоиерей Трифон Андреевич Стефановский // ЧЕИ. – 1910. – № 5. – Часть неофициальная. – С. 179 – 182.

12. Ефимов А. Слово, сказанное на заупокойной литургии в день погребения Преосвященнейшого Нестора, Епископа Новгородсеверского // ЧЕИ. – 1910. – № 17. – Часть неофициальная. – С. 585 – 593.

13. Ефимов А. Преосвященнейший Иоасаф, Епископ Новгородсеверский // ЧЕИ. – 1911. – № 5. – Часть неофициальная. – С. 135 – 140.

14. Епархиальные известия // ЧЕИ. – 1908. – № 7. – Часть официальная. – С. 225 – 230.

15. Ефимов А. Елецкий монастырь Успения Пресвятой Богородицы, со времени основания и до наших дней (1060 – 1900). Его святыни и достопримечательности // ЧЕИ. – 1900. – Часть неофициальная. – № 13, 15-17, 20-23; 1901. – № 2-7, 9, 12-14, 16, 18, 22, 24; 1902. – № 3, 6-9, 12, 15, 17-18, 20-21; 1903. – № 1.

16. Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастыр, ныне Троицко-Архиерейский Дом, его прошлое и современное состояние // ЧЕИ. – 1910. – Часть неофициальная. – № 10, 12, 14, 24; 1911. – Часть неофициальная. – № 3, 4, № 14-16, 24.

17. Ефимов А. Елецкие пещеры при монастыре того же имени // Труды XIV Археологического съезда. – 1908, М., Т. 2. – С. 73 – 80; Ефимов А. Олегово поле // Труды XIV Археологического съезда. – 1908, М., Т. 3. – С. 89 – 92.

18. Ефимов А. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский – священноисторические памятники-храмы XI века, их прошлое и современное состояние // ЧЕИ. – Часть неофициальная. – 1908. – № 5, 7, 8-9, 11-14, 21-24; 1909. – № 1-3, 6-14, 19, 23-24; 1910. – № 3, 6, 8.

19. //Черниговский церковно-общественный весник. – 1915. – 11 июня. – С. 4.

20. Ефимов А. Храм во имя святых мучеников великого князя Михаила и болярина его Феодора, черниговских чудотворцев, при Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1905. – № 21. – Часть неофициальная. – С. 714 – 717.

21. //Черниговская земская газета. – 1915. – № 7. – С. 4; 1915. – № 16. – С. 2.

22. Ефимов А. Историческое сказание о чудотворной Леньковской иконе божьей матери // ЧГВ. – 1901. – Часть неофициальная. – № 2707 – 2709.

23. Ефимов А. Достопримечательная святыня Симеоновской церкви села Топчиевки, Козелецкого уезда, Черниговской губернии // ЧЕИ. – 1908. – № 2. – Часть неофициальная. – С. 41 – 45.

24. Ефимов А. Выдающиеся памятники 1812 года в г.Чернигове // Вера и жизнь. – 1912. – № 17. – Часть неофициальная. – С. 60 – 63. Його ж. Памятники Отечественной войны 1812 года в Чернигове // Военно-исторический вестник. – 1912. – №4. – С. 57–63.

25. Ефимов А. Святитель божий Иоанн Максимович, митрополит Тобольский и всея Сибири (1651–1715 гг.) // Вера и жизнь. – 1915. – № 11-12. – Часть неофициальная. – С. 25 – 63; Ефимов А. Вещественные памятники и священные предметы времени святителя Иоанна // Вера и жизнь. – 1916. – № 9-10. – Часть неофициальная. – С. 102 – 103; Ефимов А. Универсалы, грамоты и иные письменные памятники времени архиепископа Иоанна // Вера и жизнь. – 1916. – № 9-10. – Часть неофициальная. – С. 104 – 107.

Александр Ефимов – церковный и общественный деятель, забытый историк Черниговщины (по материалам церковной периодики Черниговской епархии конца XIX – начала XX в.)

В статье говорится о жизни, деятельности и научном наследии малоизвестного церковного деятеля конца XIX–начала XX в. – протоиерея А. Ефимова.

Ключевые слова: Черниговская епархия, священник, монастырь, собор.

Alexander Efimov – the church and public figure, historian forgot Chernihiv (based on church periodicals Chernigov diocese late XIX – early XX century.)

The article talks about life, work and scientific heritage of the little-known church leader late nineteenth and early twentieth century. – Archpriest Efimov.

Keywords: Chernigov diocese, priest, monastery, cathedral.

Alexander Efimov was born in 1865 in Astrakhan. Father – Nikolai Tihonovich Efimov, at that time, the captain of the 2nd rank, commander of the steamer «Derbent» Caspian Flotilla future – Rear Admiral.

A. Efimov finished male classical gymnasium (obviously in Astrakhan). Enters the University of Kiev St. Vladimir on the History and Philology. Further, chose to take his own life tserkovnosluzhbovtsya. Thus, from 1887 to 1891 he studied at the Kiev Theological Academy and graduated with the degree of Candidate of Theology. In 1893 takes vows and became a priest. From 1893 – confessor of the law and the local community nurses St. Theodosius. From May 1893 to 1900 – the teacher of the Holy Scriptures in Chernigov Seminary, both – was a teacher in Chernihiv orphanage. On April 21, 1900 – catholic priest of Holy Transfiguration church in the provincial center. Later, a member of the Chernihiv spiritual consistory. In March 1911 received the rank of archpriest. At the beginning of the First World War – namely, September 19, 1914, A. Efimov appointed rector of Holy Transfiguration Cathedral. In fact, he was the last head of the Savior Cathedral, as the cathedral church.

A. Efimov was one of the most influential members of the board of the Brotherhood of St. Michael, Prince of Chernigov (since 1894), Chernihiv diocesan committee Orthodox Missionary Society. Archpriest Alexander Yefimov was the sole representative of the clergy in the Regional Committee (since 1900), member of the provincial Scientific Archive Commission and Church Archaeological Commission in Chernihiv diocesan repository of antiquities.

Part A. Yefimov professional life was work to preserve, study and promotion of religious monuments. Obviously, while studying at the University of Kiev, A. Yefimov determined their preferences. In particular, he was a member of the Chernihiv province Scientific Archive Commission, church archaeological commission in Chernihiv diocesan repository of antiquities (from October 1906). As a member of the consistory initiated the creation of the Commission and antiquarium. Together with the priest P. Karpynskym (member church archaeological commission) participated in the XIV th All-Russian Congress of Archaeological (1908).

A. Efimov appears as a scholar, a local historian, a member of the church and local history historical movement of the late XIX – early XX century., Who advocated the preservation and promotion of historical heritage and ancient church Chernihiv-Sivershchyna. A. Efimov was one of the founders of the local Church Historical Society – «Church Archaeological Commission» and the corresponding museum – diocesan antiquarium. The author of over 40 scientific, naturalistic and popular articles, essays and essays that require further study.

УДК 94 (477)

Олена Логунова

●

ПРО ПРОЕКТ СТВОРЕННЯ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ В 10-х рр. ХХ ст. ВИЩОГО ЖІНОЧОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ

Стаття присвячена діяльності одного з найактивніших чернігівських ієрархів – архієпископа Василія (Богоявленського), зокрема, його проекту створення вищого навчального закладу з сільськогосподарським курсом для підготовки педагогічних кадрів у єпархіальні училища. Діючи спільно з єпархіальним братством св. Михаїла, кн. Чернігівського, владика Василій підійшов впритул до створення передового для свого часу навчального закладу.

Ключові слова: Чернігівська єпархія, архієпископ Василій (Богоявленський), братство, духовний навчальний заклад, педагогічний інститут.

1913 року Російська імперія святкувала 300-річчя династії Романових. 21 січня 1913 р. в Чернігові під головуванням єпископа Василія (Богоявленського), останнього чернігівського ієрарха імперського періоду і майбутнього священномученика, відбулося засідання ради єпархіального місіонерського братства св. Михаїла, кн. Чернігівського, і всіх єпархіальних структур, на якому вирішувалося питання, як гідно відзначити цей ювілей. Надходили різні пропозиції: написати пам'ятну ікону, розширити богадільню, поставити пам'ятник, побудувати каплицю. Владика Василій, який володів чималими організаторськими здібностями, запропонував придбати у власність єпархії палац графа П. В. Завадовського в селі Ляличах Суразького повіту і відкрити в ньому кілька установ просвітницького та доброчинного характеру[1]. Проект був прийнятий духовенством, а єпископ Василій вніс пожертву від себе 1000 рублів[2].

Граф Петро Васильович Завадовський, фаворит імператриці Катерини II, був першим міністром народної освіти Російської імперії (1802–1810 рр.). У своєму чернігівському маєтку в с. Ляличах він побудував палац у стилі класицизму за проектом знаменитого Джакомо Кваренгі. Палац був оточений чудовим парком зі статуями, літнім палацом, ротондою, озерами, водоспадами, фруктовим садом і оранжереєю, в якій вирощували навіть ананаси. Поруч знаходилася церква вмц. Катерини. Нести величезні витрати по утриманню маєтку спадкоємцям графа було складно. І врешті-решт палац був проданий. У XIX ст. він переходив з рук у руки, і до 1913 р. належав гомельському купцеві-лісопромисловцю Мойші Голодцю, який мав намір перетворити його в лісопильний завод. Палац мав, за свідченням очевидців, сумний вигляд. Антикварні меблі і цінна бібліотека розпродані, вцілілі стінні і стельові фрески і дорога ліпнина були приречені на загибель. «Во всем дворце не сохранилось в исправности ни одной лестницы, ни печи, ни полов, ни оконной рамы. <...> В нижнем этаже дворца в ненастную погоду спасается домашний скот, иногда устраивается там и его ночевка»[3]. У суспільстві висловлювалася занепокоєність у зв'язку з тим, що цей ансамбль архітектурного, скульптурного, декоративного та паркового мистецтва XVIII ст. гине. Історик архітектури проф. Ф. Ф. Горностаїв тоді ж зробив і опублікував докладні обміри та фотографії Ляличів, що дають уявлення про художній рівень усього ансамблю.

© Логунова Олена Анатоліївна – викладач Чернігівського духовного училища, пошукувач.

Відкриваючи збір пожертвувань на Лялицький палац, єпископ Василій промовив: «Христианство — это та сила, тот фундамент, та почва, на которой зародилась, окрепла и возросла вся современная культура... Если дворянство и их поместья были рассадниками культуры, то духовенство и церковная кафедра были единственными источниками распространения в народе веры и нравственности. Соединение этих двух сил и сделало с Россией то, чем она теперь есть. Разъедините эти две силы, и Россию легко будет низвести на роль второстепенной и даже третьестепенной державы. <...> Там, где эта основа, этот фундамент разрушены, мы видим на месте прежних дворянских гнезд жалкие остатки, а часто и мерзость запустения. Из рук дворян, верных слуг Царя и Родины, их поместья и земли и все культурные гнезда <...> переходят в руки алчных торгашей и хищников. Страсть к наживе безжалостно разоряет эти гнезда, стирает с лица земли память о них,— и окрестное население вовсе не делается от этого зажиточнее и культурнее. Совсем наоборот, оно развращается и нищает»[4]. Час виявив пророчий сенс цих слів. Після Жовтневої революції 1917 року, коли в маєтку розмістилася сільськогосподарська артіль, процес руйнування інтенсивно продовжувався; палац зрештою майже розібрали, цеглу пустили на будівництво картонної фабрики в місті Суражі.

Отже, все православне населення губернії запрошувалося до добровільних пожертв, а детальне опрацювання і практичне здійснення цієї непростої справи було покладено на братство з його 1050 відділеннями – парафіяльними братствами, які об'єднували всю єпархію. Зібрані протягом півтора року пожертвування в сумі понад 80000 руб. з надлишком покрили всі витрати з купівлі маєтку[5], який і придбано 31 травня 1914 р.[6] Для ремонту палацу була створена спеціальна будівельна комісія.

Спочатку в палаці передбачалося розмістити богадільню і школу для вчителів церковно-парафіяльних шкіл[7]. Однак владика Василій запропонував новий, мабуть, більш грандіозний, ніж купівля палацу, проект – 9 липня 1914 р. на зборах братства було висловлено побажання щодо відкриття єпархіального вищого жіночого педагогічного інституту[8] з присвоєнням йому найменування «Романовський». Святійший Синод дав згоду на розробку цієї ідеї; інститут міг би стати другим вищим педагогічним навчальним закладом, підпорядкованим Церкві.

Не бажаючи відкривати жінкам двері державних університетів, уряд в останній третині XIX ст. дозволив створювати вищі жіночі курси з громадської чи приватної ініціативи. До 1917 р. в державному секторі з 65 вузів тільки 3 було жіночих і 1 змішаного складу, в той же час з 59 громадських і приватних – 30 жіночих, 28 змішаних та 1 – чоловічий[9]. Лише в 1911 р. законодавчо були зрівняні в правах дипломи випускниць цих вузів[10]. У представниць духовного стану проблема вищої освіти була ще гострішою. Після 1905 р. ця ідея почала реалізовуватися спочатку у вигляді жіночих богословських курсів. Перші курси були відкриті в Казані та Москві в 1910 р. Проте 2-х річні курси з заняттями у вечірній час ні за обсягом, ні за змістом предметів, що викладалися, не могли відповідати вищим навчальним закладам, їхні випускниці не отримували ніяких дипломів і прав. Відкриттям вищого жіночого богословського інституту вирішувались би проблеми як вищої освіти для випускниць жіночих єпархіальних училищ, так і підготовки педагогічних кадрів для самих цих училищ. 19 грудня 1912 р. Святійший Синод прийняв рішення про відкриття такого інституту в Московському Скорбященському монастирі[11]. Однак через війну, що почалася незабаром, заняття були скасовані та почалися тільки 8 листопада 1916 р. у вигляді курсів з читанням лекцій по інститутській програмі, проте вони тривали недовго[12]. Курси були трирічними і не відповідали чотирирічним світським вищим жіночим курсам, не давали вони і спеціалізації по факультетах.

Для введення бажаної суспільством загальної початкової освіти необхідно було значно збільшити число початкових шкіл. Відповідно повинна була збільшитися кількість як середніх навчальних закладів, що готували вчителів нижчої школи, так і кількість вузів, що випускали викладачів середньої школи. Таким чином необхідно було подолати величезний дефіцит учительських кадрів усіх рівнів освіти.

Проблема підготовки жінок-учительок стала дуже актуальною, тим більше,

що саме педагогічна освіта вважалася найбільш відповідною природним даним та громадському призначенню жінки. У пореформений період почали відкриватися жіночі гімназії та єпархіальні училища, які давали середню освіту. У них створюються додаткові педагогічні класи, термін навчання в яких становив 1 чи 2 роки. Ті, хто закінчили такі класи, отримували свідоцтво домашньої вчительки або наставниці і мали право викладати в нижчих початкових школах. Це була міра для дівчат, шлях до вищих навчальних закладів яким був закритий. Кількість середніх навчальних закладів, особливо жіночих, швидко зростала.

Отримавши в 60-х роках XIX ст. право викладання в початковій народній школі, випускниці жіночих середніх навчальних закладів (у тому числі і єпархіальних) через півстоліття, до 1911 року, становили вже більше половини (53,8%) вчительського корпусу цієї школи[13], і цей відсоток продовжував зростати. Праця сільського вчителя початкової школи була (і залишилася) важкою, але низько оплачуваною і малопочесною, і чоловіки охоче звільнили це поле діяльності для жінок.

У Чернігівській єпархії необхідно було готувати власних педагогів: із середньою освітою – для нижчих 835 церковних шкіл[14], і з вищою освітою – для середніх шкіл, головним чином для двох єпархіальних жіночих училищ. Учителів нижчих шкіл випускали: чернігівська семінарія, старші педагогічні класи двох єпархіальних жіночих училищ, 7 учительських другокласних шкіл, а також міністерські середні навчальні заклади – 3 вчительські семінарії: в Чернігові, Суражі та жіноча в м. Мрин Ніжинського повіту, 2 вчительських інститути: в Глухові та з 1916 р. в Чернігові. Єдиним вищим навчальним закладом губернії був Ніжинський історико-філологічний інститут, але в ньому могли навчатися тільки чоловіки[15].

За зразок навчального закладу владика Василій взяв не Московський інститут Синодального відомства у Скорбященському монастирі, а Петербурзький вищий жіночий педагогічний інститут Відомства установ імператриці Марії (ВУІМ). Особливістю цього вузу було те, що в ньому виняткову увагу приділено педагогічній практиці, що було новаторством для свого часу. Як говорив його директор, видатний історик С. Ф. Платонов: «Учить нужно не рассказом, а показом». Термін навчання становив 4,5 року; з 3 курсу до теоретичних занять додавалася педагогічна практика. Для проходження практики при інституті відкрилися ясла, дитячий садок, початкова школа і гімназія, що виконували роль лабораторій, в яких велася наукова робота по дитячій психології та педагогіці. Це був прообраз сучасної системи безперервності освіти. Формування професійних якостей педагога в інституті вважалося зразковим. На початку XX ст. подібних педагогічних закладів ще не було не тільки в Росії, але, як відзначають дослідники, і ніде в світі[16].

У 1916 р. владика Василій був присутнім членом Святійшого Синоду і у вільний від синодальних занять час активно займався розробкою законопроекту про інститут. 12.09.1916 р. відбулося засідання міжвідомчої ради між представниками синодального навчального комітету, Міністерства народної освіти та Міністерства землеробства[17]. На ньому був даний принциповий дозвіл на відкриття в Чернігівській єпархії інституту, «однорідного за характером з Петроградським». Для початкового облаштування інституту єпархія виділяла 10000 руб.[18] Була обрана Піклувальна рада[19], яка розробила проект Положення про Романовський вищий жіночий педагогічний інститут із сільськогосподарським курсом[20]. Росія була аграрною країною з більш ніж 80 % селянського населення, тому запровадження в інституті сільськогосподарського курсу стало досить актуальним. Тим більше, що для цього існували прекрасні умови – палац мав не тільки великі будівлі, але і велику, близько 130 га, ділянку землі, на якій планувалося відкрити дослідницьку сільськогосподарську ферму з плодовим садом, городом, зразковою пасікою, скотним і пташиним дворами, рибальськими озерами та іншим.

Інститут передавався єпархією Святійшому Синоду з усіма належними йому будинками і земельними угіддями. У ньому могли отримувати вищу педагогічну освіту дочки як духовенства, так й інших верств населення для роботи в жіночих єпархіальних училищах і гімназіях. Повний курс навчання становив 4,5 року; перші

3 роки – теоретичний курс і написання рефератів, 4 і 5 рік – вивчення методик і педагогічна практика. Планувалося, що практика буде проходити в закладах, які будуть перебувати при інституті, а саме: 1) у дитячому садку, 2) у зразковій початковій церковнопарафіяльній школі, 3) у вищому початковому церковному училищі і 4) у чотирьох старших (V-VIII) класах єпархіального жіночого училища. Повинні були функціонувати бібліотека, музей, наукові кабінети і лабораторії. Особливо успішні студентки могли залишатися асистентками професорів на 1 або 2 роки. Професорами і викладачами могли бути в тому числі й жінки. Таким чином, у діяльності інституту передбачався прогресивний підхід до вищої педагогічної освіти – поєднання освітньої, практичної і наукової професійної підготовки педагогів.

Передбачалося два відділення – історичне і словесне. Навчальний план затверджувався Синодом за угодою з Міністерством народної освіти. Серед загальних предметів обов'язковими були такі навчальні дисципліни: Святе Письмо Нового і Старого Заповітів, догматичне, моральне і апологетичне богослов'я, логіка і психологія, філософія, педагогіка та історія педагогічних учень, анатомія, фізіологія і гігієна, сільське господарство з основами природознавства, одна з нових мов і латинська мова факультативно. Предмети, які повинні були вивчатися на словесному відділенні: російська та церковнослов'янська мови і методика їхнього викладання, загальне мовознавство, слов'янські мови, російська і загальна література, методика викладання теорії словесності та історії літератури. На історичному відділенні: загальна і російська церковна історія, загальна і російська громадянська історія, історія мистецтв та методика викладання історії[21]. Заняття сільським господарством, теоретичні і практичні,– протягом усього курсу навчання. Випускниці мали право на отримання диплома, відповідного до дипломів історико-філологічних факультетів Імператорських університетів. Відкрити інститут передбачалося на кошти Державного Казначейства, з яких відпускати щорічно 100000 руб. на його утримання.

В очікуванні свого майбутнього палац не пустував. Після проведення необхідного ремонту в ньому були організовані другокласна жіноча церковнопарафіяльна школа і взірцева пасіка в 150 вуликів. З початком Великої війни в палаці з жовтня 1914 р. почав діяти єпархіальний лазарет на 100 ліжок[22]. При лазареті проводилися лекції з сільського господарства та практичні заняття по столярному і токарному ремеслу, плетінню корзин та інше, щоб дати можливість отримувати кошти для існування солдатам, які втратили на війні здатність до важкої праці[23]. З жовтня 1915 р. у палаці (як і при 2-му жіночому єпархіальному училищі) був відкритий землеробський притулок для 20-ти дівчаток-сиріт, батьки яких загинули на війні[24]. Сюди ж було переведено класи Чернігівської семінарії і Стародубського духовного училища, будівлі яких зайняли військові госпіталі, завдяки чому було врятовано навчальний рік.

Практично все було готово до відкриття інституту, залишалося внести цей проект на розгляд Державної Думи... Проте активна підготовка до відкриття інституту, як і вся діяльність єпархіального братства, була перервана революцією 1917 р. «Теперь это большое дело зависит уже от нового правительства»,– писав владика у своєму рапорті в Синод[25] у квітні 1917 р.

Підбиваючипідсумок цієї сторони діяльності єпархіального братства, очолюваного архієпископом Василієм (Богоявленським), можна сказати, що за порівняно невеликий термін, більша частина якого припала на важкий для всієї країни воєнний час, в небагатій за своїми ресурсами єпархії виявилося можливим здійснити передову ідею створення вищого жіночого педагогічного інституту з сільськогосподарським курсом. Цей проект мав змогу стати реальністю завдяки невтомній енергії та діловим якостям чернігівського архієрея, який його ініціював, при підтримці всього християнського населення єпархії, яке було організовано братством св. Михайла, князя Чернігівського.

1. Братство св. Михаила, кн. Черниговского, и его деятельность по всеподданнейшему отчету г. обер-прокурора // Вера и жизнь.– 1916.– № 23–24.– Часть неоф.– С. 6.

2. К вопросу об ознаменовании 300-летнего юбилея царствования Дома Рома-

новых Черниговской епархией // Вера и жизнь.– 1913.– № 5.– Часть неоф.– С. 54.

3. К вопросу о приобретении Братством св. Михаила, кн. Черниговского, Ляличского дворца графа Завадовского // Вера и жизнь.– 1912.– № 17.– Часть неоф.– С. 64–65.

4. *Очевидец.* Торжества в Любече // Вера и жизнь.– 1912.– № 18.– Часть неоф.– С. 79–80.

5. Братство св. Михаила, кн. Черниговского, и его деятельность по всеподданнейшему отчету г. обер-прокурора // Вера и жизнь.– 1916.– № 23–24.– Часть неоф.– С. 7.

6. Объяснительная записка к уставу Романовского Черниговского епархиального педагогического женского института в Ляличском дворце, Суражского уезда // Вера и жизнь.– 1914.– № 17–18.– Часть неоф.– С. 9.

7. Братство св. Михаила, кн. Черниговского, и его деятельность по всеподданнейшему отчету г. обер-прокурора // Вера и жизнь.– 1916.– № 23–24.– Часть неоф.– С. 6.

8. Там само.– С. 9–10.

9. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX в.– М., 1991.– С. 101, 361-368.

10. Закон № 36226 от 19 декабря 1911 г. «Об испытаниях лиц женского пола в знании курса учебных заведений и порядке приобретения ими ученых степеней и звания учительницы средних учебных заведений» // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ-3).– Т. 31.– Ч. 1.– С.-Пб., 1914.– С. 1297-1300.

11. Церковно-общественный вестник.– 1913.– № 1.– С. 13.

12. *Попова О. Д.* Женское духовное образование и его роль в изменении общественного положения женщины в России (вторая пол. XIX – нач. XX в.). Диссертация на соискание ст. д.и.н.: МГУ.– М., 2009.– С. 468–469.

13. *Днепров Э.Д., Усачева Р.Ф.* Среднее женское образование в России.– М., 2009.– С. 9.

14. За даними звіту про стан Чернігівської єпархії за 1915 р. (Російський державний історичний архів (далі – РДІА).– Ф.796, оп. 442, спр. 2744, арк. 67, 76).

15. Адрес-календарь Черниговской губернии.– Чернигов.– 1916.

16. *Груздева Е. Н.* Санкт-Петербургский женский педагогический институт. 1903–1918: Основание, структура, личный состав, деятельность. Диссертация на соискание ст. к.и.н.: РГПУ им. А. И. Герцена.– С.-Пб., 2005.– С. 117.

17. *Потій Н., Тарасенко О.* Чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський) // Сіверянський літопис.– 2007.– № 4.– С. 49.

18. Журналы общеепархиального съезда о.о. депутатов духовенства и церковных старост епархии сессии 1915 г. Журнал № 15 // Вера и жизнь.– 1916.– № 13–14.– Часть оф.– С. 333.

19. Там само.– С. 331.

20. Проект Положения о Романовском высшем женском педагогическом институте с сельскохозяйственным курсом (РДІА.– Ф. 796, оп. 204, спр. 177, арк. 310–313 об.).

21. Примерное распределение лекций в Романовском высшем женском педагогическом институте (РДІА.– Ф. 796, оп. 204, спр. 177, арк. 314).

22. Вера и жизнь.– 1914.– № 17–18.– Часть неоф.– С. 7.

23. Из жизни Братства // Вера и жизнь.– 1915.– № 7.– Часть неоф.– С. 99.

24. От епархиального совета Братства // Вера и жизнь.– 1916.– № 15–18.– Часть оф.– С. 372.

25. Рапорт архиеп. Василия в Св. Синод от 25.04.1917 г. (РДІА.– Ф. 796, оп. 204, спр. 177, арк. 272**)**.

Елена Логунова

О проекте создания в Черниговской епархии в 10-х гг. XX в. высшего женского педагогического института

Статья посвящена деятельности одного из самых активных черниговских иерархов – архиепископа Василия (Богоявленского), в частности, его проекту создания высшего учебного заведения с сельскохозяйственным курсом для подготовки педагогических

кадров в епархиальные училища. Действуя совместно с епархиальным братством св. Михаила, кн. Черниговского, владыка Василий подошел вплотную к созданию передового для своего времени учебного заведения.

Ключевые слова: Черниговская епархия, архиепископ Василий (Богоявленский), братство, духовное учебное заведение, педагогический институт.

Olena Logunova

On the project of creating Higher Women's Pedagogical Institute in Chernigov eparchy in the 10s of the XX century

The article is devoted to one of the most active Chernigov hierarchs – archbishop Basil (Bogoyavlensky), in particular, to his project of creating a higher education Institution with agricultural course for training eparchy college teachers. In Chernigov eparchy it was necessary to train their own teachers with higher education for secondary schools and two eparchial women's colleges.

The eparchy bought count P.V. Zavadovskiy`s palace, an architectural monument of the XVIII century, for voluntary donations of the Christians of Chernigov eparchy. The fundraising coordinator was the eparchial brotherhood of St. Michael, pr. Of Chernigov, with its 1050 branches – parochial brotherhoods covering all the eparchy. It was modeled after St. Petersburg Women's Higher Pedagogical Institute of Empress Maria's Department in which theoretical disciplines as well as pedagogical practice of students was paid much attention to. For practical training a nursery, kindergarten, elementary school and high school were organized at the Institute. They were the laboratories in which scientific work on child psychology and pedagogy was carried out. It was the prototype of modern system of continuing education. In the beginning of XX century this educational institution was unique in Russia. In addition, in Chernigov Institute it was supposed to introduce an agricultural course, that was important for the region with predominantly peasant population.

Full course of study should be 4.5 years and include in addition to the theoretical disciplines the study of methodologies and pedagogical practice. At the Institute a kindergarten, elementary parish school, higher elementary church school and four senior classes of the eparchial women's collegewere to be organized. Progressive approach to higher pedagogical education was supposed – the combination of educational, practical and scientific training of teachers. The curriculum was approved by the Synod in agreement with the Ministry of education.

The general subjects were: Holy Scriptures of the New and Old Testaments, dogmatic, moral and apologetic theology, logic and psychology, philosophy, pedagogy and history of pedagogical teachings, anatomy, physiology and hygiene, agriculture with the fundamentals of natural science, an elective foreign language and Latin. At its two faculties, historical and philological, special courses were studied. Farming, both theoretical and practical was planned during the whole course of study. The graduates received a diploma corresponding to that of the historical and philological faculties of the Imperial Universities. The State Treasury was supposed to finance the Institute. Donations of over 80 thousand rubles collected during a year and a half covered with an excess all the costs on buying the manor. The eparchy allocated 10 000 rubles for initial organization of the Institute. The first thousand rubles were donated by archbishop Basil himself.

However, active preparation for the opening of the Institute as well as the activity of the eparchial brotherhood was interrupted by the 1917 revolutions. So, in a relatively short period of time the project of the Institute could have become a reality in the eparchy of modest resources. This was possible due to the energy and business qualities of Chernigov archbishop who initiated it with the support of the Christian population of the eparchy. Acting jointly with the brotherhood, archbishop Basil came close to creating the innovative educational institution of that time.

Keywords: church, Chernigov eparchy, archbishop Basil (Bogoyavlensky), educational institution.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик

●

З НОВОВИЯВЛЕНИХ ДОКУМЕНТІВ ІВАНА МАЗЕПИ ТА МІСТА БАТУРИНА

Дана стаття представляє собою публікацію дуже важливих джерел доби гетьмана Івана Мазепи. В ній подано 7 документів: 4 універсали самого Івана Мазепи і три купчих 1692-1694 рр., які стосуються Батурина. Універсали Мазепи засвідчують його прагнення розширити кордони Гетьманщини, зокрема відновити Корсунський полк, в них згадуються важливі діячі УПЦ і Ніжинського полку. Три інші являють собою виписи з батуринських ратушних книг, котрі не дійшли до нашого часу. Їхня цінність не тільки в цьому, оскільки вони проливають світло на міську топоніміку, склад мешканців Батурина, зокрема міської верхівки, гетьманських слуг.

Ключові слова: Мазепа, Батурин, універсали, ратушні книги, монастирі.

Універсали та листи гетьмана Мазепи і документи батуринських ратушних книги кінця XVII ст.

У зібранні Інституту рукописів (далі – ІР) Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – НБУ) зберігаються матеріали незавершеної копійної книги («книги-архіву») документів Видубицького монастиря у Києві (**1**), яка нині готується нами до друку. Її копіїстами виступали переважно ієромонахи Іларіон і Гавриїл. На сторінках цієї книги вміщено чимало копій документів XVI-XVIII ст. Зазначимо, що документація полкових і сотенних козацьких канцелярій Правобережної Гетьманщини зазнала особливо сильних втрат ще в часи сумнозвісної Руїни, та й подальші часи аж ніяк не сприяли її збереженню. Копійна ж книга дозволяє трохи ліквідувати цю прогалину. Серед її документів знаходимо й універсали, й листи гетьманів України, які досі не були видані і не були уведені до наукового обігу. Це стосується й двох універсалів Мазепи Свято-Михайлівському Видубицькому монастиреві у Києві і двох його листів до ігумена Видубицького монастиря ієромонаха Варлаама Страховського. Ці документи проливають світло на історію Корсунського полку, особливо початку XVIII ст. Виявляється, в часи Мазепи продовжувалося життя на цих теренах, незважаючи на роки Руїни, видно, що гетьман Мазепа розглядав Корсунський полк як невід'ємну частину Гетьманщини.

Варто відзначити, що в одному з універсалів Мазепи згадуються брати Стефан і Андрій Кобилецькі (Кобилянські). Як видно з інших документів копійної книги, один з братів (Стефан) брав участь у венеціансько-османській війні 1645–1669 рр., яка точилась на о. Крит. Є дані про його тяжкі поранення, кількарічний турецький полон (був гребцем-невільником на галерах). Досі було трохи відомо про Григорія Кобилецького, ніжинського сотника у 1649 р., ніжинського наказного полковника у 1655-1656, 1658 рр. і Семена Кобилинського, київського хорунжого у 1670 або 1682 рр. Стефан, очевидно, доводився їм рідною. Неясно тільки, коли він воював на боці Венеції і коли опинився на турецьких галерах, бо ця війна тривала з 1645 по 1669 рр. До 1703 р. він вже не жив (померли на той час його дружина і син), і він заповідав на-

© Мицик Юрій Андрійович – головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознвства НАНУ, доктор історичних наук (м.Київ).

даний королем Речі Посполитої (панував у 1669–1673 рр.) Михайлом Вишневецьким х. Дацьки своєму рідному брату Андрію, який раніше проживав у Олишівці, мріяв про чернецтво і врешті постригся в ченці у Видубицькому монастирі під іменем Антоній, а через якийсь час, відчуваючи наближення смерті, заповідав цей хутір монастиреві. Цікава історія і черниці Вознесенського Києво-Печерського жіночого монастиря Феодосії Мартишенко-Хмельницької, яка разом із синами Стефаном і Михайлом за участю ігумені Марії-Магдалини Мазепи (матері гетьмана) до квітня 1710 р. продала свій х. Педани Видубицькому монастиреві. Цікаво, що Феодосія була удовою по Кіндрату Мартишенку, прозваного Хмельницьким. Це не міг бути нащадок Богдана Хмельницького, але, можливо, був його родичем чи нащадком його двоюрідного брата Захара. Можна довідатися з наведених нижче документів і про представників духовенства, в першу чергу про ігумена Видубицького монастиря Варлаама Страховського, завдяки енергійній діяльності якого значно збільшилися монастирські володіння на Корсунщині.

Далі переходимо до іншого сюжету. Існує ще одна копійна книга того періоду, цього разу Свято-Преображенського Мгарського монастиря під Лубнами **(2)**, яка теж планується нами до видання. У ній знаходимо багато матеріалів стосовно Сіверщини, серед яких є й документи, котрі безпосередньо стосуються Батурина. Це – виписи з батуринських ратушних книг 1692–1696 рр. Ратуша означає будинок, в якому розміщувалися органи місцевого самоуправління у Речі Посполитій та ряді інших європейських країн. Були ратуші і в Україні, однак їхня документація, насамперед ратушні книги (до XVIII ст.) на Сіверській Україні (Батурин, Борзна, Новгород-Сіверський, Ніжин, Чернігів тощо), майже не збереглися. Дещо, однак, можна відновити, оскільки документи (переважно купчі) часом копіювалися, а виписи – копії віддавалися «потребуючій стороні». Так, нам удалося виявити у складі копійної книги Свято-Преображенського Максаківського монастиря і опублікувати на сторінках «СЛ» документ з батуринських міських книг 1722 р., де йшлося про вдову полковника Чечеля – Олену та її синів **(3)**. У складі копійної книги Мгарського монастиря виявлено ще три документи – виписи з батуринських ратушних книг 1692–1696 рр. Виявляється, що монастир в особі ігумена Іпатія Горбачевського придбав у 1692 р. в Батурині у Грицька Іванченка двір з будинком. Цей двір знаходився у передмісті Батурина за брамою «Митченскою» (вона так називалася від села Митченки, яке неподалік гетьманської столиці) між дворами батуринців. У 1695 р. монастир через свого представника (ієродиякон Неофит Семенович) купив і сусідній двір з хатою у Матвія, зятя Надіонового, а наступного року там же придбав «пляц», тобто вільне місце. Названі суми грошей, за які продали нерухомість, імена й прізвища свідків куплі-продажу, причому бачимо серед них Якова Велігорського, слугу гетьмана Івана Мазепи, імена й прізвища тодішньої міської верхівки Батурина.

Слід зауважити, що писар, очевидно, припустився описки. Насправді Нестеренко був батуринським сотником, Гордій Хрисанфович – городовим отаманом, Филипович або Филонович – війтом. Згадується і звичайна міська печатка, якою скріплювалися документи, крім підписів зацікавлених персон. Це всього лише три коротких документи, однак вони проливають важливе світло на життя Батурина всього за 10-15 років перед катастрофою 1708 року.

При публікації використовувалися правила передачі тексту, розроблені Я. І. Дзирою (5), однак титла не розкриваємо, оскільки вони стосуються загальновідомих слів, наприклад: Бг – Бог, Дх – Дух, Хт- Христос, мнст-монастир, п.-пан, мл.-милість тощо. Слова, які не вдалося прочитати, позначені знаком (...)*; місця, написані особисто авторами документів, підкреслено. Деякі назви установ скорочені: Центральний державний історичний архів України у Києві – ЦДІАУК, Національна бібліотека України ім. В. В. Вернадського у Києві – НБУ, Інститут рукописів – ІР.

Примітки:

1) НБУ.–ІР.– Ф. 160.–№ 244.

2) Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУК).–Ф. 137.–Оп.1.–№ 127).

3) НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 255 М./ 154.– Арк. 116 зв.– 117 зв. Опубліковано: Мицик Ю.З документації Максаківського Спасо–Преображенського монастиря XVII–XVIII ст. (ч. 2)//СЛ.–2014.–№ 4.–С.124-125.

4) Кривошея В.В. Українська козацька старшина.–К., 2005.–Ч.1.–С. 87.

5) Літопис Самовидця.–К., 1971.–С. 39-41.

* * *

№ 1

1706, червня 4 (травня 24). – Батурин. – Стверджувальний універсал гетьмана Івана Мазепи Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю на купчі від Василя Бабича та черниці Феодосії Хмельницької..

«Пресвітлійшого и державнійшого великого гсдря его црского величества Войск Запорожских гетман, славного чина стого апстла Андрея и Білого орла кавалер Иоан Мазепа.

Всій старшині и черни Войска его црского пресвітлого величества Запорожского и всякой кондиції, стану и годности людем по обоїх сторонах реки Днепра зостаючим и под рейгиментом нашим и кожному комуколвек о том тепер и в потомние часи відати будет належало сим універсалом нашим ознаймуем, иж будучи от превелебного в Бгу гспдина отца Варлаама Страховского, игумена мнастира Сто Михайловского видубицкого киевского, и от всей братиї тамошней виправленним велебний отц Варлаам, духовник того ж мнастира до нас в Батурин презентовал нам купчиї записи на дві пасіки от Василя Бабича, жителя голякувского, и ото инокині Феодосиї Хмелницкой мнастиреви видубицкому данние, и просил нас, абисмо онде для спокойнійшого заживаня и владіния реймeнтарским нашим ствердили універсалом. Ми прето, гетман и кавалер, принявши тое слушное прошение, казали из канцелярії войсковой сей наш універсал, которим яко (?) тие вишей писанние пасіки для спокійнійшого заживаня, диспонованя и владіния ствержаем так, аби нихто з старших и менших войскових и посполитих людей не сміл и не важился в диспонованю тих пасік монастиреви видубицкому жадним способом найменшой чинити перешкоди, кривд и долегливости, утяженя и спустошеня повагою сего ж універсалу варуем и владзою нашою гетманскою накріпко приказуем.

Дан в Батурині мая 24 року 1706».

(НБУ.–ІР.– Ф. 160.–№ 244.–Арк. 328 зв. – Копія середини XVIII ст. Внизу документа намальоване коло, в якому написано «місто печати», а ще нижче запис копіїста: «В подлинном таков подписано: «Звиш менованний гетман рукою власною» та «С подлинным сводил иеродиякон Гавриїл»)

№ 2

1706, вересня 11 (1). – Київ. – 1706, червня 4 (травня 24). – Батурин. – Стверджувальний універсал гетьмана Івана Мазепи Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю на с. Дацьки.

«Его црского пресвітлого величества Войск Запорозских гетман, славного чина стого апстла Андрея и Білого орла кавалер Иоан Мазепа.

Всім вобец и кожному зособна, а меновите пану полковнику, старшині полковой, сотником, атаманом и всім войскового и посполитого чину старшим и меншим, в том полку знайдуючимся обывателям, и кому би колвек о том відати належит, універсалом нашим ознаймуем, иж превелебний в Бгу гспдин его млость отц Варлаам Страховский, игумен мнастиря Сто Михайловского видубицкого киевского, презентовал нам два універсала славной памяти короля полского Михала, еден на село, прозиваемое Дацки, в полку Корсунском над рекою Сакавицею лежащое, а другий на млин на реці Рось, нижей Корсуня найдуючийся, данние и наданние от того короля Михала пану Кобилецкому за вірние и значние ку ему, королевскому величеству и Речи Посполитой полской заслуги, которий при доконченю жития своего, знаючи, же натуралним правом сукц[е]сия тих добр не на кого іншого, тилко на брата его спадает, отд[а]ет ему тие універсали; брат зась, принявши иноческий чин в монастиру Михайловском видубицком киевском, вручил оние вмісто легат[іі] той стой обытели видубицкой и просил он, оц игумен, з брат[иею] о потвержене наше тих універсалов и о надане помянутих

добр о(би)тели их. Мы прето, гетман и кавалер, тому их слушному проше[нию] давши у себе місце, а респектуючи на старожитную стую обытель видубицкую, в которой при безкровних офірах до престола Божия, за достоїнство монаршое, за нас, гетмана, и за все православно российское вої(нс)тво молитви приносятся, яко ствержаем тие славной памяти короля Михала універсали, так и добра, помянутие село Дацки в полку Корсунском лежачое, з всіми до его належачими кгрунтами и всякими угодиями (...)* млин на реці Росі, нижей Корсуня знайдуючийся, в вічистую посесию надаем той обытели сто Михайловской видубицкой киевской, позволяючи ему, превелебному в Бгу отцу игумену видубицкому, сукцесорам его и всей о Хті братиї, тим селом владіти и з млина приходячие пожитки, ку общой монастира их ползі употребляти. За чим аби як сам пан полковник корсунский, старшина полковая, сотники, так и нихто згола з старших и менших войсковых и посполитих того полку обывателей, ему, превелебному отцу игуменови, перешкоди и перенагабаня в труитых (?) заходах и всяких тамошних вгодиях утиску наносити, пилно и грозно варуем. Войт зась пречечоного села Дацков з людми посполитими, должен будет знаючися на своей повинности, в всем быти ему, превелебному отцу игуменови видубицкому, и всей о Хте братиї тамошней, поволним и послушним и в всем подданство волі их задосит чинячи. О тое всей повторе сим нашим універсалом пилно приказуем.

Дан в Киеві септеврия 1 року 1706».

(НБУ.–ІР.– Ф. 160.–№ 244.–Арк. 331-331 зв. – Копія середини XVIII ст. Внизу документа намальоване коло, в якому написано «місто печати», а ще нижче запис копіїста: «В подлинном таков подпис: Звиш менованний гетман и кавалер рукою власною» та «С подлинным сводил иеродиякон Гавриїл». Запис перед документом копіїста: «Ведлуг супліки от Лева за (...) *ой, жеби законники видубицкие кривд в млинах корсунских не чинили»)

№ 3

1707, вересня 10 (серпня 31). – Києво-Печерський. – Лист гетьмана Івана Мазепи до слуги (?) Василя щодо незаконної побудови млинів на р. Росі, що завдає шкоди монастирському млину.

«Пане Василю.

Жалосне нам ускаржался превелебний в Бгу гспдн отц Варлаам Страховский, игумен мнастира видубицкого киевского, прекладаючи, что Юско, житель села Луки, подданый Пустинного киевского Николского мнастира, без фундуша нашого занявши греблю на реці Росі, нижей их мнастирской видубицкой греблі и млин на оной построївши, их же млин, верху будучий, тым подмочил (?), же и колесо в воді плаваючи, згола не может обернутися. Зачим приказуем в. м., абис взявши з собою людей, добре знаючихся на строених (?) млинов, зехал туда и осмотріл, если так есть, як нам вишреченний оц игумен видубицкий доносил и если покажется явная от Юрчиного млина шкода, то млин помененного Юрка роскидати и греблю вели в. м. розкопати. Самого зась его, если нашого не покажет фундуша, забити в колодки, присилал до нас, кгдиж без нашого позволения и фундушов. Пп полковники и панове енералние особи не важится нигде грунтов и гребель вновь строити. Тое и повторе в. м. приказавши, ему ж ласку нашу засилаем.

З Киева Печерского року 1707».

(НБУ.–ІР.– Ф. 160.–№ 244.–Арк.312. – Копія середини XVIII ст. Внизу документа намальоване коло, в якому написано «місто печати гетманской» і запис копіїста: «В подлинном підпис таков: «Иоан Мазепа гетман», а нижче – ще запис:«С подлиного сводил иеромонах Иларион». Запис перед документом копіїста: «Лист гетмана Мазепи до пана Василя за мелницкою справою»)

№ 4

1708, вересень (?) – Табір під Биковим.-Лист гетьмана Івана Мазепи до Варлаама Страховського, ігумена Свято-Михайлівського Видубицького монастиря, щодо конфлікту через млини на р. Рось.

«Превелебний в Бгу отче игумене мнастира видубицкого, мой ласкавий гспдне отче и приятелю.

Якую нам подали супліку Левко Ерофіенко и Юрко Мелусенко з братом своїм, жителі корсунские, прекладаючи жалобу на законников вашой превелебности мнастира, од которих в млинах их на отчистих грунтах построених, чинится обида, поневаж не відать з якой ненависти там греблю их роскопали жес (?) кринку (?) вивернула, тартиці в воду повкидали. Тую ми посилаючи до вашой превелебности, велце желаем, абис ваш превелебность приказал законникам мнастира своего разорения им в млинах не чинити, а если вашой превелебности млином мнастирским од их млинов кривда чинится, теди то теж вашой превелебности правне з ними поступити, а не казати самоволне долегливости наносити. О що вашой превелебности и повторе жадаючи, млитвам богоугодним отдаюся.

З обозу у Бикова августа 31 д. року 1708.

Вашей превелебности зичливий приятел Иоан Мазепа, гетман Войска его црского пресв[етлого] величества Запорож[ского].

(НБУ.–ІР.– Ф. 160.–№ 244.–Арк.314 зв. – Копія середини XVIII ст. Внизу документа намальоване коло, в якому написано «місто печати», а ще нижче запис копіїста: «С подлиной сводил иеромонах Иларион». Запис перед документом копіїста: «Ведлуг супліки от Лева за (…)ой, жеби законники видубицкие кривд в млинах корсунских не чинили»)

№ 5

1692, жовтня 28 (18). – Батурин. – Купча двору в Батурині.

«Запис на двор, куплений в Батурині.

Выпис з книг міских ратуша батуринского року тисеча шестсот девятдесят второго, мсця октобр осмогонадцят дня.

Перед нами Дмитром Нестеренком Хрисановичем, атаманом городовим, Лукяном Филиповичем, сотником, Гордіем, войтом, Самуйлом Григориевичом, бурмистром батуринским, ставши очевисто Грицко Иванченко, резник и обивател батуринский, явне, ясне и доброволне без жадного примушения, ані теж з намови людской, толко з власной своей доброй волі, сознал, иж пляц з будинком, на нем стоячим, який ест найдуючийся на передмістю, за брамою Митченскою, в межах дворов з едной стороны Матвія, зятя Надионовского, а з другой – Семена Калачника, добра свої вла[с]ние, никому ні в чом не пенние и в жадной суммі не заведенние, продал за готовую и сполна отліченную суму, то ест за сто и сорок золотих, превелебному в Бгу его мсти гспдну отцу Ипатию Горбачевскому, игумену мнстра Мгарского лубенского, з братиею. Та ж де обители на вічние часи, от которого проданного двора, речен. продавца, отдаляет сам себе, жону, дітей и всіх свої[х] покревних, близких и далеких, жебы в тот проданний двор жадним правом и ніякою близкостю припущени бути не мают и мочи міти не будут, а превелебному отцу игуменові з братиею в посессиї мнстрской тот двор міючи, спокойне оного уживати, дати, продати и як хотячи на пожиток мнстрский оборочати, не узнаючи ні от кого жадной перепони (..)* турбації, уряд того доброволного и устне оповіданного продажного сознаня вислухавши, за потребованем сторони веліли до книг міских ратуша батуринского записат и есть записано, з которих и сей запис при звыклой печати міской и з подписом руки писарской видан.

Леонтий Клищен, писар міский батуринский, рукою».

(ЦДІАУК.–Ф. 137.–Оп.1.–№ 127.–Арк. 132 зв.–133.–Копія XVIII ст. Внизу документа намальовано коло, в середині якого написано: «місто печати міской батуринской»)

№ 6

1695, січня 9 (1694, грудня 30). – Батурин. – Купча двору в Батурині.

«Я, Матвій, Надионов зять, жител батуринский, чиню відомо тим моим доброволним записом, кому бы о том відати належало, иж продалем з доброй моей волі пляц двора з хатою, стоячою на нем, лежачий на передмістю, за брамою Митченскою, о межу двора Грицкова Резникова, который куплено до мнстра Мгарского лубенского, з другой стороны о межу от улиці за готовую и сполна отличенную сумму, то

ест золотих шестдесят, превелебному в Бгу его млсти отцу Ипатию Горбачевскому, игуменови мнстра Мгарского лубенского, з братиею на вічние часы, за который тот мой двор и на нем стоячую хату, отобравши у его млы, прерченного отца игумена, гроши, ціле оного вирекаюся и не повинен буду жадним способом втручатися, так я сам, яко жона моя и потомкове мої и повинние мої, близкие и далекие, леч волно их милостем отцем мгарским той, от мене проданний пляц, як хотіти заживати, дати, продати и на пожиток мнстрский обернути, при которой моей продажи были люде зацние и віри годние: пан Яков Велігорский, слуга ясневелможного его млсти пана гетмана, Грицко Різник, жител батуринский, Андрій Мануйлов, жител пісковский, подданий мнстра Мгарского, на що для ліпшой віри и певности даю его млсти отцу игумену и братиї тот мой доброволний запис з подписом руки того ж запису писара.

Діялося в Батурині року 1694 мця декабрия 30 дня.

Иеродиякон Неофит Семенович, законник мнстра Мгарского лубенского, рукою».

(ЦДІАУК.–Ф. 137.–Оп.1.–№ 127.–Арк. 133-133 зв.- Копія XVIII ст.)

№ 7

1696, жовтня 26 (16). – Батурин. – Купча «пляцу» в Батурині.

«Року тисяча шестсот девятдесят шостого місця октоврия 16 дня.

Я, Анастасия Семеновая Калачничка, жителка батуринская, из сном Кондратом Семеновичем відомо чиним сим ншим доброволним записом, кому о том відати належало, иж з доброй волі ншой продалисмо пляц наш власний, нікому ні в чом не заведенний и не пенний, в Батурині на передмістю за брамою Митченскою, о межу двора Яцка Ракоїда, лежачий, превелебному его млсти отцу Ипатию Горбачевскому, игуменові мнстра Мгарского лубенского, з братиею за тридцят и сім зол., за который пляц нш, отобравши гроши, ціле оного вирекаемся и не повинни будем способом жадним в оний втручатися, так мы, яко и по нас будучие потомки и кревние нши, близкие и далекие, леч волно их млстем отцем мгарским тот, от нас проданний пляц, як хотіти на пожиток мнстрский обернути, при якой ншой продажи были люде зацние и віри годние: Гарасим, господар мнстра Мгарского, Харко, Кирило тутешний, Яков Яременко, Назар Калачников, жителі батуринские, на що для ліпшой віри и певности даем его млсти отцу игуменові мгарскому сей нш доброволний запис з подписом руки того ж запису писара.

Діялося в Батурині року и дня вышъменованного.

Иеродиякон Неофит Семенович, законник мнстра Мгарского лубенского, рукою».

(ЦДІАУК.–Ф. 137.–Оп.1.–№ 127.–Арк. 133 зв.-134.- Копія XVIII ст.)

Данная статья представляет собой публикацию очень важных источников гетьманата Ивана Мазепы. В ней подано 7 документов: 4 универсала самого Ивана Мазепы и три купчих 1692–1694 гг., которые касаются Батурина. Универсалы Мазепы свидетельствуют о его стремлении расширить границы Гетманщины, в частности восстановить Корсунский полк, в них упоминаются видные деятели УПЦ и Нежинского полка. Три другие являются выписями из батуринских ратушных книг, которые не дошли до нашего времени. Их ценность не только в этом, т. к. они проливают свет на городскую топонимику, состав жителей Батурина, в частности городской верхушки, гетманских слуг.

Ключевые слова: Мазепа, Батурин, универсалы, ратушные книги, монастыри.

The article presents by a soba publication of very important sources of time of hetman Ivan Mazepa. In her 7 documents are given: 4 universaly of Mazepa and three договора purchases 1692-1694 a. Universaly of Mazepa certify his aspiration to extend the borders of Ukraine, in particular to renew Korsunskij regiment, the important figures of church and Nezhin regiment are remembered in them. Three other show a soba extracts from of municipal books that did not reach to our time. Their value is not only herein, as they throw light on municipal toponymy, composition of habitants of Baturina, in particular municipal apex, hetman servants.

Keywords: Mazepa, Baturin, universaly, municipal books, monasteries.

РОЗВІДКИ

УДК 94 (430)

Володимир Дятлов

●

АНТИЧНІ ОБРАЗИ І РИТОРИКА У ЛЕЙПЦИЗЬКОМУ ДИСПУТІ 1519 року

У статті розглядається маловивчений аспект Лейпцизького диспуту 1519 року між реформаторами Мартином Лютером, Андреасом Карлштадтом і захисником папської церкви Йоганном Екком. Головну увагу приділено з'ясуванню ролі античної риторики та образів у теологічній дискусії. На онові аналізу листування учасників диспуту показано особливість впливу гуманізму на розвиток раннього реформаційного руху.

Ключові слова: диспут, риторика, гуманізм, вчення Лютера.

Лейпцизький диспут 1519 відіграв ключову роль у формуванні реформаційного світогляду, громадської думки і виступив в якості переломного моменту в розвитку європейської Реформації. Захисником папської церкви і схоластики на цьому змаганні виступав видатний учений, доктор теології, професор Інгольштадтського університету Йоганн Майер з Екка, більше відомий як Йоганн Екк. Перемога його супротивників, Мартина Лютера і Андреаса Карлштадта, відкрила дорогу масовому руху за усунення папської церкви, створення нової євангелійної релігійної організації, глибоких соціальних і політичних змін у всіх сферах життя. Ще на стадії підготовки диспуту його учасники прагнули до широкої публічності й тим самим виводили дискусію за межі традиційного академічного змагання.

Лейпцизький диспут викликав і викликає неослабний інтерес істориків, теологів, релігієзнавців. При цьому дослідники зосереджують увагу головним чином на змісті дискусії, на теологічних і релігійно-політичних розбіжностях його учасників[1]. У даній статті зроблена спроба з'ясувати питання про те, яку роль відігравали античні образи та риторика в теологічній полеміці. Вивчення цієї «маргінальної» сторони інтелектуального змагання дає можливість зрозуміти особливості формування громадської думки в умовах релігійного розколу в Німеччині на початку XVI ст. Крім того, в історичній літературі дискусійним залишається питання про ступінь «вторгнення» гуманістичних підходів у вирішення теологічних проблем Реформації. У статті головний акцент зроблено на підготовці диспуту, яка залишається недостатньо дослідженою у порівнянні з самою зустріччю в Лейпцигу влітку 1519 року.

Досягнення поставлених завдань стає можливим завдяки оприлюдненню повного електронного зібрання листування Екка з учасниками диспуту. Ретельно вивірені й прокоментовані тексти є важливим доповненням до корпусу вже виданих джерел Лейпцігського диспуту[2].

Інтрига майбутнього диспуту почалася відразу після оголошення Мартином Лютером своїх тез проти індульгенцій в 1517 році. Тези викликали вкрай негативне ставлення Риму і за таких умов Лютер і його віттенберзькі соратники прагнули привернути на свій бік широкі кола університетської громадськості і, в першу чергу,

© Дятлов Володимир Олександрович – доктор історичних наук, професор, перший проректор, проректор з науково-педагогічної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

найбільш відомих теологів. До числа таких належав професор Інгольштадтського університету Йоганн Екк, талановитий учений, блискучий полеміст, майстер слова, який завоював високий авторитет далеко за межами Німеччини[3]. У Лютера, Карлштадта і Екка склалися за посередництва відомого нюрнберзького гуманіста Кристофа Шерля досить теплі стосунки – в листах і публічних виступах вони називали себе друзями. Лютер, маючи намір залучити «славного баварця» на свій бік, послав йому через Шерля екземпляр своїх тез проти індульгенцій. Екк відразу зрозумів їхню небезпеку для католицької теології й виклав свої погляди у збірці нотаток, які назвав «Обеліски» (Obeliscі). Він не став публікувати свій опус з тим, щоб не викликати «скандалу», а передав рукопис своєму єпископу Габріелю Айхштетському, який визнав його гідною відповіддю віттенберзьким єретикам, надрукував і розіслав брошуру до університетів для широкого ознайомлення. Вчинок інгольштадтця викликав обурення у Віттенберзі. У відповідь Лютер видав свої замітки (Asteriski), які приватним порядком відправив своєму опонентові.

Сварку, що виникла між «віттенберзцями» і баварським професором, незабаром вдалося подолати за посередництва їхнього спільного нюрнберзького друга Шерля. Коли все було залагоджено, а розбіжності, що не виключалися навіть при дружніх стосунках, набули приватного характеру, крихкий мир порушив Карлштадт. У травні 1518 він публікує 406 тез під загальною назвою Apologeticae conclusiones. Полемічний характер нового опусу визначали сто тез, спрямованих проти поглядів Екка. Книга була публічною частиною інтриги, яку затіяв палкий реформатор, – йому потрібен був «скандал», подія, яка б, подібно тезам Лютера, потрясла Німеччину і знайшла широкий резонанс у суспільстві.

Екк, який не бажав загострення стосунків з віттенберзькими теологами, у листі до Карлштадта від 25 травня 1518 намагався пояснити йому, що його «Обеліски» представляють собою приватні замітки, що призначалися для єпископа, а не для публікації, і радив спрямувати полемічні зусилля проти «закостенілих теологів із Франкфурта на Одері або ж проти неграмотного провокатора Тетцеля»[4]. Він сподівався, що Карлштадт використає свій вплив на Лютера й не допустить продовження чвар. Розрахунок виявився невірним – Карлштадту, більше ніж Лютеру, потрібна була «бійка» й він не проминув скористатися «підступною витівкою» інгольштадця і зробив усе можливе, щоб викликати свого супротивника до бар'єра для відкритого змагання. Його відповідь різко контрастувала із спокійним тоном послання баварського професора і не залишала жодних шансів для примирення.

У підготовці до публічного диспуту Карлштадт першим починає формувати **образ війни**, насичуючи його античними символами та іменами: «Я для себе вирішив, краще прийняти війну і витримати тиранічний натиск проти себе, ніж змиритися з помилковим поглядом на Святе Письмо. При цьому мені все одно, що буде зі мною». Карлштадт демонструє царську великодушність і готовність до миру, якщо його противник готовий визнати істину: «Але мені хотілося б жити з тобою у злагоді, якщо ти цього забажаєш. Я люблю тебе від усього серця. Я був би нещасний, якби побажав тобі смерті або якихось негараздів»[5].

Пафос листа, насиченого римськими риторичними прийомами, покликаний був підкреслити урочистість, історичну значимість моменту. За словами Карлштадта, настав час виступити за істину, занедбану в «нашому столітті», та визначитися у розколі, що виник між теологами. Хто не з нами, той ворог, – такий лейтмотив цього послання: «Хай живе Екк, якщо він хоче бути нашим другом. Але хіба він наш друг? Нехай же буде готовий стати гідним борцем за істину!»[6].

Баварський професор потрібен був у якості видатного суперника, над яким важливо здобути перемогу, оскільки це давало шанс для власного піднесення і слави. Про це Карлштадт пише з усією відвертістю: «Я хотів би мати в якості супротивника не впертого дикого або домашнього осла, а благородного лева, красномовного Марка Тулія Цицерона. Думаю мені піде лише на користь, якщо я, маючи справу з елегантністю Твого стилю і логікою Твоїх думок, вдосконалю свою елегантність»[7]. Дійсно, Карлштадту потрібен був не мізерний Тетцель, якого усюди зображували як осла, а

лев – символ баварських герцогів та Баварії. Логіка боротьби вимагала пошуку все більш значущого і великого противника, про головного з яких, папу римського, зараз намагалися не говорити. Порівняння Екка з Цицероном досить ясно свідчить про намагання вивести полеміку на рівень великих історичних подій, а її головні дійові особи гідні стати в один ряд з героями Античності.

Карлштадт незабаром «переводить» Екка зі статусу «противника» в статус «ворога». 28 серпня 1518 він пояснює, що встав на захист своєї честі і, головне, – у доведенні істини не може бути примирення. Боротьба за християнську істину обрамляється в античну оправу і риторику. Карлштадт першим кидає виклик Екку: «Не вірю, що цей «скандал» (як ти це назвав) за допомогою істини здолає всі непорозуміння, набагато краще буде, коли замість миру з цього приводу розгориться війна і дозволить нам укласти не удаваний мир, а призведе до праведної війні. «Скандал» виник цілком закономірно, так що дозволь випробувати нас істиною, а не ненавистю. Будь здоровий, і люби тих, хто тебе зробив своїм ворогом, а не кидає тобі в спину списа»[8]. Ворожнеча, безкомпромісність виправдовувалися посиланнями на те, що істина, слідування Христу дорожче і важливіше особистих зв'язків, родинних стосунків, дружби. У світлі такої логіки перемогти ворога виглядало проявом справжньої шляхетності, істинної любові до ближнього, можливістю врятувати його від помилок і гріха.

У листі від 20 вересня 1518 Екк намагається ще раз переконати Лютера стримати войовничий запал Карлштадта, підкреслюючи неприпустимість такого тону в дискусії. Йому нічого не залишалося, як указати на свою миролюбність, бажання спокійно шукати і доводити істину. У суперечці Екк підкреслює свою скромність, «про яку говорять багато дуже відомих людей»: «дуже вчені мужі схвалюють мою скромність, що надихає мене, інші щиро дивуються, оскільки не впізнають у мені колишнього запалу». Екк дає зрозуміти, що віттенберзьких колег мало цікавить його думка, оскільки їм потрібен скандал, «війна». Він висловлює готовність до відкритого бою: «З приводу того, що Карлштадт відновив суперечку і починає нову війну зі мною: я зовсім не Терсит, я власне нічого не боюся, оскільки я сам давно хотів бойової зустрічі. Він повинен вийти на арену, зустрітися зі мною і довести, чи читав я схоластичних теологів, юристів або Отців Церкви. Але оскільки він не хоче виходити, а як стара діва маніритися і шукає схвалення у неосвічених і недосвідчених, то я краще почекаю і, сподіваюся, що він вчинить так, як личить добропорядному людині»[9]. Вводячи образ Терсита, одного з персонажів «Іліади» Гомера, який був відомий як фізично немічний хвалько, Екк підкреслює свою готовність бути сміливим і хоробрим воїном, який приймає виклик супротивника. Одночасно Екк створює собі образ мудрого античного філософа, який готовий порушити своє «пифагорійське мовчання», щоб захистити свою честь, як це було у всіх ситуаціях до цього. В іншому листі у відповідь на принизливі оцінки Лютера і Карлштадта Екк порівнює себе з біблійними та античними героями: «Для Лютера і Карлштадта я витончений софіст, псевдотеолог, софіст, схоластик аристотелівець, більше ніж сам Аристотель, буквоїд і неук. Тільки вони самі всі можуть усе знати». Себе баварець називає «малим інструментом» християнства, «крихітним Голіафом, другим Геркулесом»[10].

У жовтні 1518 Екк звертається до віденського гуманіста, видатного юриста і дипломата, історика і письменника Куспініана з проханням зрозуміти його позицію у «війні», яку, за його словами, без жодних на те підстав почали проти нього «віттенберзці». У Відні Екка добре знали не лише завдяки його творам – ще за два роки до цього в диспуті у Віденському університеті він завоював симпатії багатьох інтелектуалів. Екк висловлює характерну для багатьох гуманістів думку про те, що він підтримує Лютера в його виступі проти індульгенцій, але не поділяє його положень про Таїнства і покаяння: «Не стану брехати, що з індульгенціями пов'язані великі зловживання. Тому я схвально ставлюся до Лютера в цих речах, в яких він заслужив загальну похвалу. Однак, те, що він заявляє про Таїнство і покаяння, я рішуче називаю брехнею і заперечую, слідуючи вченням отців Церкви». Свій вихід «на стежку війни» він виправдовує тим, що до цього його схиляють багато теологів[11].

Образ війни, який формували учасники теологічного спору, підтримується антич-

ними образами воїна, солдата, легіонера. У своїй войовничій риториці і прагненні залякати і деморалізувати один одного, Екк і Карлштадт звертаються не до лицарської практики захисників християнства, а до античних образів воїна, солдата.

Війна, бій передбачали **театр воєнних дій,** пошук місця генеральної битви, в даному випадку йшлося про вибір місця зустрічі. Не будемо описувати всіх деталей підготовки міста та університету, де мав відбутися диспут. Важливо відзначити, що підготовка місця зустрічі була наповнена войовничою риторикою в дусі римської традиції. Визначення місця диспуту затягувалося, і Екку вдалося створити враження, що Карлштадт боїться його. Насправді ж Екку хотілося викликати на дуель Лютера, до цього його підштовхували теологи з табору ортодоксів і представники папської курії. Карлштадта обурила чергова «підступність» баварця. У кінці квітня 1519 року в листі Екку він з обуренням пише: «Ніде в моїх творах, які я видав проти цих пустомель, не знайти того, що начебто я уникав судження Римського університету або будь-яких інших вчених. Однак Екк робить все, щоб підступним способом показати ніби я противник думки церкви і бунтівник»[12].

Карлштадт добре усвідомлював, що Лейпциг являє собою центр католицької ортодоксії, який знаходиться під патронатом герцога Георга Саксонського. Однак подальші переговори про вибір місця зустрічі були не на його користь, і він дає свою згоду: «докторів Лейпцігського університету, яких я завжди шанував як своїх старших колег, я також хочу бачити в якості слухачів у наших дискусіях, але тільки для того, щоб суперечка тривала до тих пір, поки ми не зуміємо висвітити глибини Святого Письма. Для нас важливо, щоб випробування наших спірних моментів тривало й далі, оскільки я знаю, що ти будеш нести єресь і все те, що суперечить Святому Письму». Вибір, таким чином, був не на користь Лютера і його прихильників. Карлштадта зачепило за живе те, що його опонент намагався виставити його в якості дезертира: «Але для чого знадобилося Тобі виставити мене як «боягузливого солдата» й тим самим прикрити твою нікчемність? Це ганебно так грубо прикривати брехнею свої лихі витівки». Карлштадт не залишається в боргу і, в свою чергу, дорікає Екка в тому, що той як «боягузливий солдат» ховається за бруствер і не хоче виходити для відкритого бою[13].

Битва передбачала відкритість, публічність, наявність глядачів, які ділилися на свої «партії». У такому випадку в полеміці виникає **образ античного форуму** з його ареною, на якій противникам судилося помірятися силою. Цей образ стає центральним для всіх трьох учасників майбутнього диспуту. Вони активно вдаються до нього в своєму листуванні. Застереження Карлштадта щодо зустрічі у Лейпцизі відразу ж було сприйнято Еком як прояв малодушності і боягузтва його опонента: «І, коли я йому запропонував прибути до кордону його землі, він хотів перед боротьбою натиснути на мене і окопатися в своїй цитаделі; він поводиться як деморалізований і переляканий солдат»[14].

У відповідь Карлштадт пише в листі Екку від 26 квітня 1519: «У Відні нікчемний крикун став скаржитися. Його серце абсолютно поранено від уколів, які завдають йому противники; тільки мовою, якою він зализує рани, він відповідає противникам. Після того, як він з бруду арени битви знову встане і виступить, він знову себе хвалитиме в переможному гімні і потішиться недосяжною перемогою і віддасть похвалу тим, які знаходяться за сотні миль від місця подій. Підкреслюючи підступність Екка, Карлштадт вдається до римської приказки: «Лис змінює хутро, але не свою сутність». Тут же він вводить ще один символ підступності, зради і боягузтва – історію вбивства Цезаря і поведінку його дружини, «безбожну Кальпурнію»[15].

Битва на арені передбачала **наявність «партій»,** від яких залежав результат битви. Обидві сторони намагаються домовитися про число і підбір слухачів та суддів у цьому диспуті, наявність просторого залу тощо. Але формування «партій» відбувалося в загальнонімецькому і навіть загальноєвропейському масштабі. Наприкінці листопада 1518 Шерлів пише Екку про те, що багато хто з відомих людей налаштовані проти нього і симпатизують більшою мірою Карлштадту. Вибачаючись за свою «необережність», він наводить деякі «пасажі» на адресу Екка, про які він дізнався з листів Ульріха фон

Гутена іншому гуманістові – Піркгеймеру. За його словами, Гуттен висловився в такій формі: «Екк образив Карлштадта, мого земляка, справжнього теолога; і якщо він сам веде війну з Лютером, то Лютер – з безліччю [ворогів]». У висловлюванні Гуттена відчувається зловтіха з приводу «гризні» теологів: «Так, теологи озлобляються один проти одного у своїй сварці. Екк наслідує багато в чому Еразма, у якого він запозичує свої міркування (та й, хто став би чинити інакше?)». Шерль цитує також невтішні висловлювання Філіпа Меланхтона, який заявив студентам, що «Логічні вправи» Екка «придатні лише для ослів і собак»[16]. Цитування неприємних висловлювань знадобилося Шерлю для того, щоб показати своєму «другові», що в гуманістичних колах симпатії на боці віттенберзців і йому краще бути більш обережним і поступливим.

Він попереджає Екка про те, що Карлштадт серйозно готується до диспуту, веде консультації з відомими юристами і теологами з Ерфурта, «схоплює на льоту часто дуже відверті судження про Екка від всяких недоброзичливців». Головне ж полягає в тому, що він має намір вести диспут так, щоб «ретельно записувати кожне слово». На завершення Шерль підбадьорює Екка перед майбутніми баталіями: «Я хотів, щоб Екк залишався таким, яким хочеться бачити його друзям: все, що задумано, так тому і бути»[17].

У середині лютого 1519 Шерль намагався умовити свого адресата визнати помилки і не соромитися цього. У м'якій манері, посилаючись на думку віттенберзького теолога Амсдорфа, він дорікає свого адресата в тому, що світ все ще керується Томасом, Скоттом і Тартаретусом, а не наближається до Отців Церкви». На його думку, вчення Отців Церкви і Лютера грунтовне, чисте, католицьке і непорушне: «Якщо ж Екк бачить в ньому загрозу істині, то він повинен грунтовним чином писати або ж замовкнути». Дорікання Шерля викликані тим, що «його друг» з ненавистю ставиться до гуманістів і до нових теологів, у яких з'являється все більше прихильників і послідовників: «Мені здалося, ти ставишся із заздрістю і ненавистю до всіх гуманістів, еразміанців, рейхліністів, волелюбних студентів, а також до «нових» теологів». Шерль пише про широку популярність Лютера, книгами якого всі зачитуються[18].

Незважаючи на ці застереження, Екк прийняв рішення диспутувати, оскільки нове вчення Лютера в багатьох речах відступає від істини. Свою позицію він знову намагається вписати в античну традицію боротьби за істину: «Я спробую власне судження представити на суд вчених мужів, думку яких я готовий прийняти і скористаюся нею, оскільки в знанні самозакоханість – мати всіх помилок, а самотність веде до висот, як сказав Бернард. І ще: розумним не вірити є дурість, як свідчить Боецій». Поряд з посиланнями на висловлювання древніх, що звеличують мудрість, Екк вдається до зневажливих порівнянь своїх супротивників з античними лжегероями, прикрашуючи свої тексти античними приказками. За його словами, «Лютер обурився, коли я погодився диспутувати в Лейпцигу з Боденштайном, направляючи проти нього свої нападки; оскільки він сам у своїй покірності виглядає справжнім Олібріусом, він може тільки додати, що він «нічого не розуміється у жабах і мухах»[19].

У завоюванні прихильників Карлштадт виявився винахідливішими свого баварського опонента. Він порушує правила академічного диспуту і поряд з тезами латинською мовою публікує листівку з німецьким текстом. Добре розуміючи силу мистецтва в завоюванні широких мас, він замовляє в лютому 1519 Лукасу Кранаху картину «Колісниця небесна і колісниця пекла», яку супроводжує докладними коментарями. На цей раз теологічна суперечка представлена в образі двох колісниць. Антична символіка використана Карнахом для того, щоб визначити два шляхи розвитку християнства: колісниця схоласта Екка веде до пекла, а колісниця віттенберзьких теологів слідує небесним шляхом.

Лейпцизький диспут став змаганням не лише розуму та ідей, але й являв собою складну гру емоцій та амбіцій їхніх учасників. Диспут показав, що в боротьбі за утвердження нового вчення важлива не тільки істина, яку намагалися довести опоненти, а форма, методи, комунікативні та медійні засоби формування громадської думки. Листування, що передувало диспуту, свідчить про те, що його учасники більшою мірою опікувалися войовничою риторикою, прагненням привернути громадську

думку на свою користь. Учасники дискусії, насичуючи полеміку популярними в той час гуманістичними підходами та прийомами, намагалися демонструвати свою ерудицію, прагнули виглядати «сучасними» вченими. Гуманізм був не тільки заняттям і світоглядом інтелектуалів, але й модою, захопленням.

Античність виступала в якості красивого орнаменту, літературного оформлення теологічного спору і не зачіпала суті його предмета та об'єкта. Однак залишаючись формою, антична образність і риторика зробили вирішальний вплив на розвиток подальших подій Реформації. Вони стають елементом публічності, відкритих виступів, звернення до широкої аудиторії. У полеміці противники вдаються до далекої від академічності лексики, вносять у свої звернення арсенал античних образів. Підготовка до диспуту й сам диспут виступають як своєрідна гра з античними образами. Спочатку запевнення в дружбі, пишномовні слова про велич один одного, потім все це переходить в войовничу риторику, погрози, створення образів битви на арені, звинувачення один одного в підступності, боягузтві, слабкості. Переодягаючись у тоги античних трибунів і ораторів, потім в броню римських воїнів, теологи розігрували драму, яка повинна була змінити християнство. Античність виступила в якості служниці у теології.

Кристоф Шерль намагався примирити обидві сторони, першим зрозумів, що ця літературна гра, войовнича риторика розраховані на широку публіку, призведуть до реальної кривавої драми. Для теологів Античність – всього лише флер, який прикриває їх непримиренність. Різниця у поглядах для гуманістів не була перешкодою для дружби. За войовничою риторикою, за образами війни, битви «партій», арени для бою гуманіст побачив майбутню драму Німеччини. Після диспуту в Лейпцигу, переконавшись у розколі суспільства і формуванні протиборчих таборів, він приходить до висновку про те, що тепер усе завершиться насильством. Про це він з гіркотою пише своєму другові, віттенбергскому гуманісту Отто Бекману: «Не сумнівайся, друже, все буде добре і прекрасно, правда, до цього ми змушені будемо пройти крізь страшну бурю і криваву негоду»[20].

1. Leipziger Disputation 1519 und ihre Bedeutung für die Reformation. Hrsg. v. M. Hein, A. Kohle. Leipzig, 2011.

2. Johannes Eck (1486 – 1543) Internet-Edition in vorläufigen Bearbeitungsstand. Briefwechsel. Bearb. von P. Fabisch u. H. J. Gerste. http://ivv7srv15.uni-muenster.de/mnkg/pfnuer/Eck-Briefe.html.; Der authentische Text der Leipziger Disputation (1519). Aus bisher unbekannten Quellen. Hrsg. v. O. Seitz. Berlin, 1903.

3. Iserloh E.. Johannes Eck (1486-1543). Scholastiker, Humanist, Kontroversetheologe. – Münster, Aschaffendorf, 1981, S. 79.

4. Johannes Eck (1486 – 1543) Internet-Edition in vorläufigen Bearbeitungsstand. Briefwechsel. Bearb. von P. Fabisch u. H. J. Gerste. http://ivv7srv15.uni-muenster.de/mnkg/pfnuer/Eck-Briefe.html.060

5. Ibid. № 061

6. Ibid. № 061

7. Ibid. № 061

8. Ibid. № 062

9. Ibid. № 064

10. Ibid. № 064

11. Ibid. № 065

12. Ibid. № 084

13. Ibid.№ 084

14. Ibid. № 074

15. Ibid. № 084

16. Ibid. № 067

17. Ibid. № 067

18. Ibid. № 075

19. Ibid. № 079
20. Streit F. E. Christoph Scheurl, der Ratskonsulent von Nürnberg, und seine Stellung zur Reformation. Nürnberg, 1908. S. 42.

В статье рассматривается малоизученный аспект Лейпцигского диспута 1519 года между реформаторами Мартином Лютером, Андреасом Карлштадтом и защитником папской церкви Иоганном Экком. Главное внимание уделено выяснению роли античной риторики и образов в теологическом диспуте. На основе анализа переписки участников дискуссии показано особенность влияния гуманизма на развитие раннего реформационного движения.

Ключевые слова: диспут, риторика, гуманизм, учение Лютера.

The article dwells upon an insufficiently explored aspect of the 1519 Leipzig Debate between the reformers Martin Luther, Andreas Karlstadt and the Catholic Church defender Johann Eck. The main focus is on establishing the role of antique rhetoric and images in theological dispute. The analysis of the Debate members correspondence reveals the impact of Humanism on the Early Reformation Movement.

УДК 94 (477. 51-25): 355.312-054 (=495)

Сергій Токарєв

●

ГРЕКИ У СКЛАДІ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ

У статті розглядається діяльність вихідців з грецької громади Ніжина у складі козацької старшини Ніжинського полку. Проаналізовано їх персональний склад, майнове становище, участь у військово-політичному та господарському житті регіону.

Ключові слова: Ніжинський полк, грецька громада, козацька старшина.

Однією з прикметних рис ранньомодерного Ніжина було існування в місті потужної грецької громади, яка відігравала помітну роль у багатьох сферах життя. Вивчення її історії було започатковано у другій половині XIX ст. М. Сторожевським[1] і О. Федотовим-Чеховським[2]. Грунтовні студії з історії ніжинських греків створив у першій половині XX ст. К. Харлампович[3]. На сучасному етапі історія ніжинської грецької общини висвітлена у працях В. Волониця[4], А. Гедьо[5], І. Костенка[6], Х. Ласкаридиса[7], О. Морозова[8], Н. Онищенко[9], М. Подгайка[10], І. Сердюка[11], Є. Чернухіна[12]. Проте увагу істориків привертають насамперед правовий статус общини, її економічне, духовне і культурне життя, взаємозв'язки з вищими органами влади Гетьманщини і Російської імперії, тоді як участі греків у суспільно-політичному житті Ніжинського полку приділено менше уваги.

Між тим, ніжинська грецька община відзначалася певною мобільністю, а її члени мали можливість переходити до інших станів. Уже з перших років існування Української козацької держави деякі представники грецької общини були вписані до козацьких реєстрів і у такий спосіб увійшли до складу козацької старшини[13].

Така метаморфоза трапилася, зокрема, з родиною Левицьких. При укладанні дворянських родовідних списків наприкінці XVIII ст. її члени у «сказці» про своє походження вказали, що перший представник роду Костянтин був «грецьким уродженцем» і мешкав у Ніжині[14]. Його син Мойсей Костянтинович Левицький у 1711 р обійняв уряд Ніжинського полкового хорунжого, а упродовж 1718 – 1734 рр. виконував обов'язки полкового осавула і одночасно полкового судді[15]. Під час свого перебування на цих посадах він відзначався достатньо активною військово-політичною та адміністративно-господарською діяльністю. Так, 28 травня і 3 червня 1729 р. М. Левицький видав ордери до значкового товариша С. Костенецького з наказом прибути до Ніжина для виконання доручень полкової адміністрації. Проте 8 червня С. Костенецький звернувся зі скаргою до гетьмана Д. Апостола. Він указав, що осавул начебто прагнув перешкодити поїздці до Гданська для продажу волів і в такий спосіб прагнув завдати збитків його господарству. Відтак 9 червня гетьман видав універсал, згідно з яким М. Левицькому заборонялося перешкоджати С. Костенецькому у його поїздці до Гданська. Після повернення значкового товариша осавул мав право залучати його, як і зазвичай, до виконання доручень у Ніжинському полку[16].

Під час війни «за польську спадщину» 1733 – 1735 рр. М. Левицький займався питанням мобілізації козаків полку до військового походу. Зокрема, 8 жовтня 1733 р. осавул надіслав до гетьмана Д. Апостола рапорт, в якому рекомендував призначити керівником команди козаків полку сотника Першої полкової сотні Є. Тарасевича, а командиром козаків засеймських сотень – новомлинського сотника І. Шишкевича.

© Токарєв Сергій Анатолійович – пошукувач кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Сам же він висловив готовність виступити в похід одразу ж після отримання відповідної вказівки[17].

До рангових володінь М. Левицького під час його перебування на посаді полкового хорунжого належало с. Іллінці у Веркіївській сотні[18]. Після отримання уряду полкового осавула 1 листопада 1720 р. на підставі листа ніжинського полковника П. Толстого йому було надано у Другій полковій сотні у власність с. Пашківку, котре раніше перебувало у складі рангових володінь ніжинських полковників, а згодом належало полковому писарю І. Кужчичу. 19 серпня 1722 р. полковник надав М. Левицькому «до ласки войсковой» Синяківський млин на р. Кропивній з навколишніми угіддями і дозволив отримувати з нього прибутки. Також він деякий час володів у Другій полковій сотні с. Кропивним, котре належало до рангових маєтностей ніжинських полкових писарів. На момент проведення Генерального слідства про маєтності 1729 – 1730 рр. с. Кропивне було повернуте до складу рангових маєтностей полкових писарів, а статус с. Пашківка залишався невизначеним[19]. Відтак за даними ревізії Ніжинського полку 1736 р. у підданстві М. Левицького перебувало лише 10 підсусідків у Другій полковій сотні[20]. Крім того, М. Левицький під час перебування на уряді полкового осавула у 1732 р. за виконання своїх посадових обов'язків одержав у якості винагороди 50 крб[21].

В атестаті Івана Костянтиновича Левицького були наведені відомості про те, що він розпочав військову службу під час Північної війни у 1702 р. Зокрема, він брав участь у боях під Нарвою, у 1704 р. перебував в експедиційному корпусі в Польщі, де взяв участь у численних баталіях, а в 1706 р. входив до команди під керівництвом Д. Апостола. У 1709 р. І. Левицький брав участь у Полтавській битві, під час якої отримав поранення. Згодом за наказом гетьмана І. Скоропадського І. Левицький виїхав з листами до російського посла при дворі польського короля Августа II князя Г. Долгорукого, а звідти за дорученням посла І. Левицький відправився до російського резидента у Сілезії. У 1712 р. він узяв участь у Прутському поході[22].

У 1718 р. І. Левицький отримав посаду полкового хорунжого і виконував службові обов'язки до 1738 р[23]. У 1723 р. він був призначеним одним з керівників команди козаків, відряджених на канальні роботи до Ладоги[24]. У травні 1724 р. хорунжий з командою козаків полку брав участь у Перському поході[25]. У реєстрі старшини, укладеному наступного року, було вказано, що І. Левицький перебуває поблизу фортеці Святого Хреста[26]. Під час війни «за польську спадщину» у 1734 р. хорунжий брав участь у поході до кордонів Польщі у складі війська генерала Вейсбаха. Під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. він брав участь у Кримському поході 1736 р. під командуванням генерального хорунжого Я. Горленка. Наступного року І. Левицький був вирядженій у похід до Очакова, у 1738 р. – до Дніпра, а в 1739 р. – під Хотин[27]. Щодо адміністративної діяльності хорунжого, то він згадувався серед посадових осіб полку, які восени 1732 р. розслідували справу про чаклунство[28].

Серед його підданих у 1736 і 1737 рр. фігурували лише 4 підсусідки в Ніжині[29]. Після виходу у відставку 28 лютого 1743 р. І. Левицький отримав атестат, в якому було вказано, що він перебував на посаді полкового хорунжого з 1718 р. Оскільки хорунжий не володів жодними маєтностями, то він мав право на грошове утримання, але лише з 1732 р. отримував щорічну платню в розмірі 40 крб. на рік. Через постійну участь у численних військових походах він зубожів і заборгував значні кошти. До того ж, майно І. Левицького перебувало в заставі. Зважаючи на довготривалу службу урядовця в козацькому війську, представники старшини полку, які підписали цей атестат, визнали, що він гідний нагородження маєтностями. Відтак, ознайомившись з документом, голова Правління гетьманського уряду генерал-лейтенант І. Бібіков передав йому у власність 17 селянських дворів[30].

Син полкового осавула Опанас Мойсейович Левицький розпочав військову службу на посаді канцеляриста Генеральної військової канцелярії[31]. На уряді сотника Першої полкової сотні він перебував з 23 лютого 1739 р. до 13 жовтня 1761 р[32]. Під час свого урядування О. Левицький у 1744 р. брав участь в урочистій зустрічі імператриці Єлизавети Петрівни, яка здійснювала поїздку до Лівобережної України, поблизу с. Комарівка Першої полкової сотні[33]. 23 лютого 1750 р. він був присутнім

на військовій раді у Глухові, під час якої був обраний гетьман К. Розумовський[34]. За даними ревізії Ніжинського полку 1747 р., сотнику належали 2 двори у Ніжині та с. Талалаївка, а також шинковий двір у с. Воловиця Першої полкової сотні. У його підданстві перебували 5 підсусідків у с. Талалаївка[35].

Його син Степан народився у 1746 р., розпочав службу в Генеральній військовій канцелярії у 1758 р., наступного року отримав посаду канцеляриста, а вже 8 жовтня 1761 р. обійняв уряд сотника Першої полкової сотні. 31 березня 1770 р. він отримав чин бунчукового товариша і перебував на військовій службі принаймні до 1790 р[36].

У 1767 р. сотник у складі шляхетства Ніжинського і Батуринського повітів брав участь у виборах до Комісії по створенню проекту Нового Уложення. Проте він разом з деякими представниками місцевої шляхти виступив проти повторного голосування, під час якого був обраний депутат Г. Долинський. 2 травня незгодні депутати подали протест на ім'я ніжинського полковника П. Розумовського, в якому вказали на незаконність цих виборів. Водночас вони поскаржилися на предводителя дворянства повіту І. Тернавіота, котрий фактично санкціонував проведення повторних виборів. 3 червня ці представники шляхетства подали рапорт графу П. Рум'янцеву, в якому висловили протест проти результатів повторного голосування і незгоду зі змістом наказу Г. Долинському, особливо з пунктом, який містив вимогу відновити гетьманство. Зрештою, ці депутати попросили П. Рум'янцева сприяти визнанню депутатом до Законодавчої Комісії Л. Селецького, котрий був обраний під час першого голосування, і відправити його з наказом, який виявився практично ідентичним з наказом шляхетства Чернігівського повіту і не містив пропозиції щодо обрання гетьмана[37].

С. Левицький був залучений до боротьби з епідемією чуми, яка охопила територію Гетьманщини на початку 1770-х рр. Зокрема, у березні 1773 р. він надіслав рапорт про виконання указів Малоросійської колегії щодо боротьби з «моровицею»[38]. У 1779 р. С. Левицький був обраний підсудком, а в 1781 р. – земським суддею Ніжинського повіту[39].

За даними Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр., йому належали 15 дворів у с. Талалаївка[40]. Згодом він мав у власності двір у Ніжині та 2 двори у с. Комарівка Першої полкової сотні[41]. За даними ревізії 1782 р., у с. Талалаївка та х. Лустовому йому належали 211 підданих[42]. У 1790 р. у цих же маєтностях проживали 157 підданих С. Левицького.

Після остаточної інкорпорації Української козацької держави до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. рід Левицьких був унесений до І частини дворянської родовідної книги Чернігівського намісництва[43]. Зокрема, С. Левицький у цей період мешкав у Ніжині і згадувався у списку дворян Ніжинського повіту. Оскільки він не був одружений, то скоріше за все на початку XIX ст. ця гілка роду Левицьких припинила своє існування[44].

Помітну роль у житті Ніжинського полку також відігравали представники родини Тернавіотів, родоначальник якої Стерій (Степан) Іванович походив з Македонії. У 1671 р. він оселився у Ніжині, протягом 1711 – 1718 рр. перебував на посаді Ніжинського війта і також був відомий як ктитор Ніжинського Благовіщенського монастиря. Один з його синів Петро народився в 1697 р. і протягом 1718 – 1729 рр. перебував у складі значкового товариства Ніжинського полку. У 1729 р. він за поданням гетьмана Д. Апостола отримав посаду ніжинського війта, а в 1760 р. – чин бунчукового товариша[45]. Разом з батьком він володів значними статками завдяки відкупу індуктивного збору. У 1733 р. проти П. Тернавіота була порушена кримінальна справа за зловживання під час збирання відкупів, яка завершилася безрезультатно. У 1741 р. він отримав на відкуп індуктивний збір терміном на 8 років за умов щорічної сплати 27 тис. крб. до Військового скарбу[46].

До рангових володінь П. Тернавіота належало с. Плоске Мринської сотні. У 1736 р. в цьому селі нараховувалося 20 дворів «ґрунтових» посполитих і 38 хат підсусідків[47]. У 1728 р. П. Тернавіот купив у ніжинського полкового хорунжого Я. Вилковського х. Хребетний за 444 крб., 10 липня 1741 р. придбав у Марини Самойловичової слободу Данино.

Його син Іван Петрович Тернавіот у 1767 р. був обраний предводителем шляхетства Ніжинського і Батуринського повітів, а в 1786 р. згадувався як полковник у відставці. Інший син – Федір Петрович – служив поручиком лейб-гвардії Ізмайлівського полку і помер у 1747 р. у Петербурзі у порівняно молодому віці. Нарешті, Степан Петрович після закінчення Києво-Могилянської академії прийняв чернецтво у Києво-Печерській лаврі з ім'ям Софроній, а згодом став архімандритом Костромського Богоявленського монастиря. Оскільки в Івана Петровича була лише одна дочка Єлизавета, заміжня за секунд-майором Миколою Яремовичем Родзянком, рід Тернавіотів по чоловічій лінії наприкінці XVIII ст. згас[48].

Також з Македонії походив Пантелеймон Юрійович Католей, котрий у 1763 р. згадувався у складі значкового товариства Ніжинського полку. Йому належало 12 дворів у с. Плоскому Мринської сотні, набутих шляхом купівлі[49]. Згодом це майно відійшло до його онука Василя, котрий був значковим товаришем Київського полку, оскільки ще за правління І. Мазепи Мринська сотня була передана до складу Київського полку[50]. Після його смерті в 1783 р., згідно з актом розподілу майна, ця маєтність відійшла у власність його дружини Уляни і брата Матвія[51]. Станом на 1787 р., у Плоскому та Ніжині спадкоємцям П. Католея належали 188 підданих.

Наприкінці XVIII ст. М. Католей проживав у Ніжині і мав чин надвірного радника. Він перебував на цивільній службі на посаді директора Ніжинської банківської контори[51]. Після вивчення документів, які мали підтвердити шляхетське походження його родини, Чернігівська дворянська депутатська комісія у грудні 1790 р. постановила внести рід Католеїв до II частини дворянської родовідної книги Чернігівського намісництва. М. Католей помер до 1803 р., а єдиною його спадкоємицею була дочка Єфросинія[52].

У с. Плоскому також проживала дружина померлого значкового товариша В. Католея Уляна Йосипівна[53]. Чернігівська дворянська депутатська комісія своєю ухвалою від 10 листопада 1785 р. постановила внести її сина Василя Васильовича Католея до I частини дворянської родовідної книги. Підставою для його нобілітації послужили копія купчого запису на маєтності у с. Плоскому, видана П. Католею в 1763 р., а також свідчення 12 дворян про походження та службу представників роду. Проте Чернігівське дворянське депутатське зібрання визнало ці докази недостатніми для підтвердження дворянських прав і 5 вересня 1835 р. виключило представників родини Католеїв з дворянських родовідних книг. Тимчасова комісія Герольдії, узгодивши це рішення з нормами діючого законодавства, 15 січня 1840 р. залишила цю ухвалу без змін[54].

Грецьке походження мали й брати Микола та Остап Хіотії. Вони отримали чин значкового товариша під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр[55]. Обидва брати брали участь у Кримському та Очаківському походах[56]. У підданстві М. Хіотія у 1737 р. перебував лише 1 підсусідок у с. Крути Прохорської сотні[57]. У 1740 р. М. Хіотій згадувався у компуті значкових товаришів Ніжинського полку як «за убожеством, старостию и дряхлостию служить не могучий»[58].

З інших представників грецької діаспори у складі Ніжинського полку на увагу заслуговують члени родини Урсалів, котрі у XVII ст. згадувались як прилуцькі купці[59]. Один з них Іван Урсал (Грек) у 1662 р. перебував на посаді мринського сотника[60]. Йому належали маєтності у селах Селище, Комарівка і Галчин Мринської сотні[61].

Ще один представник грецької діаспори Ніжина Юрій Васильович Протченко перебував на службі в Ніжинському полку у чині військового товариша з 1772 р. і принаймні до 1784 р. Водночас у 1779 р. він отримав посаду ніжинського бурмістра. Серед його підданих згадувалися 57 посполитих у с. Велика Кошелівка й на сусідньому хуторі[62].

Отже, вихідці з грецької громади становили порівняно незначний відсоток козацької старшини Ніжинського полку. З покозачених членів грецької общини лише представники династій Левицьких і Тернавіотів відзначались активною суспільно-політичною діяльністю і високим майновим статусом, але малочисельність цих родів і відсутність тісних родинних зв'язків з іншими представниками соціальної еліти Гетьманщини призвели до їх згасання наприкінці XVIII ст.

1. Сторожевский Н. К. Нежинские греки / Н. К. Сторожевский. – К., 1863.

2. Федотов-Чеховский А. А. Акты Греческого нежинского братства и магистрата / А. А. Федотов-Чеховский. – К., 1884.

3. Харлампович К. Грецька колонія в Ніжині (XVII – XVIII ст.): до історії національної меншості на Україні / К. Харлампович // Література і культура Полісся. – 2010. – Вип. 60. – С. 242 – 263; Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII – XVIII ст.) / К. Харлампович. – Ніжин, 2011; Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині. Нарис 2. Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані / К. Харлампович // Греки в Ніжині: збірник документів і матеріалів. – К., 2001. – С. 51 – 68; Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII – XVIII ст.). Нарис V. Ніжинські греки й торгівля / К. Харлампович // Записки історико-філологічного товариства А. Білецького. – К., 1997. – Вип. 3. – С. 87 – 159.

4. Волониць О. Греки в розвитку торгівлі на українських землях ІІ половини XVII століття / О. Волониць // Вісник Маріупольського державного університету. – Маріуполь, 2011. – Серія: історія, політологія. – Вип. 2. – С. 53 – 59; Волониць О. Митне регулювання торговельної діяльності греків-купців в Україні у XVIII столітті / О. Волониць // Українська державність: історія і сучасність: Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених. – Маріуполь, 2008. – С. 8 – 11; Волониць В. Торгівельна діяльність греків на українських землях (середина XVII – XVIII ст.): джерелознавчий аспект / В. Волониць // Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць. – К., 2009. – Спецвипуск. – С. 144 – 152.

5. Гедьо А. Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII – XVIII ст. / А. Гедьо. – К., 2005.

6. Костенко І. Внутрішній устрій ніжинського грецького братства за статутом 1697 – 1699 рр. / І. Костенко // Греки в Ніжині: збірник документів і матеріалів. – К., 2001. – С. 176 – 180.

7. Ласкаридис Х. Нові матеріали про внутрішнє життя Ніжинського грецького братства / Х. Ласкаридис // Греки в Ніжині: збірник документів і матеріалів. – К., 2001. – С. 132 – 149.

8. Морозов О. Брати Зосими / О. Морозов // Греки в Ніжині: збірник документів і матеріалів. – К., 2001. – С. 207 – 220; Морозов О. Грецькі храми в Ніжині / О. Морозов // Греки в Ніжині: збірник документів і матеріалів. – К., 2001. – С. 160 – 175; Морозов О. Брати Зосими: до історії грецької громади в Ніжині / О. Морозов, І. Костенко // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 65 – 72.

9. Онищенко Н. Тернавіоти / Н. Онищенко // Греки в Ніжині: збірник документів і матеріалів. – К., 2001. – С. 221 – 229.

10. Подгайко М. Законотворча практика гетьманських та царських урядів щодо греків Ніжина в ІІ половині XVII – XVIII ст. / М. Подгайко // Вісник Маріупольського державного університету. – Маріуполь, 2011. – Серія: історія, політологія. – Вип. 1. – С. 30 – 35.

11. Сердюк І. Ніжинська грецька спільнота / І. Сердюк // Полкових городов обиватели: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава, 2011. – С. 211 – 222.

12. Чернухін Є. Ніжинське грецьке братство: історіографія та джерела / Є. Чернухін. – К., 1998.

13. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії... – С. 23.

14. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К., 1893. – Т. 2. – Полк Нежинский – С. 45.

15. Кривошея В. В. Українська козацька старшина. – Ч. 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації / Вид. 2-е, доповнене, уточнене і виправлене / В. В. Кривошея. – К., 2005. – С. 76, 77, 78.

16. Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. І, спр. 55176 – 55255, арк. 86, 87.

17. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 4569, арк. 51.

18. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... – С. 121.

19. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... – С. 92; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України в кінці XVII – на початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К., 1959. – С. 231; 142. Василенко Н. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729 – 1730 г. / Н. Василенко. – Чернигов, 1901. –С. 70, 75, 76, 121 – 122.

20. ІР НБУВ, ф. І, спр. 58241, арк. 3 зв.

21. ЦДІАК України, ф. 75, оп. 2, спр. 128, арк. 1.

22. Там само, спр. 137, арк. 3 зв.

23. Кривошея В. В. Українська козацька старшина... – С. 76, 77, 78.

24. ЦДІАК України, ф. 75, оп. 2, спр. 137, арк. 3 зв.

25. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717 – 1767 гг.) / ред. А. Лазаревского. – К., 1893. – Ч. І (1717 – 1725 гг.). – С. 98.

26. Личный состав малороссийской казацкой старшины в 1725 году // Киевская старина. – 1904. – № 8. – С. 20 (Приложение).

27. ЦДІАК України, ф. 75, оп. 2, спр. 134, арк. 2 зв., 4; спр. 137, арк. 3 зв.; Репан О. Мобілізація козаків Гетьманщини для воєнних походів у 1735 – 1739 роках / О. Репан // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 22.

28. Дело Вуцки Михайлихи Батраченчихи и Марьи Данилихи ивангородских о волшебстве, ноября 1 дня // Киевская старина. – 1889. – № 10. – С. 174.

29. ІР НБУВ, ф. І, спр. 58241, арк. 13 зв.; ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19371, арк. 8.

30. ЦДІАК України, ф. 75, оп. 2, спр. 128, арк. 1; спр. 137, арк. 4, 6 зв. – 7.

31. ІР НБУВ, ф. І, спр. 57325 – 57343, арк. 97.

32. Кривошея В. В. Українська козацька старшина... – С. 79.

33. Реєстр козацької старшини 1744 року [публікація В. Сергійчука] // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 22; Уривалкін О. Загадки історії: Лівобережна Україна та Ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть / О. Уривалкін. – Ніжин, 2000. – С. 241; Самчевский И. Список лиц, встречавших государыню императрицу Елизавету Петровну во время проезда ее через Малороссию в Киев в 1744 году / И. Самчевский // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 29 (часть неоф.). – С. 305.

34. Обрання Кирила Розумовського гетьманом [публікація В. Сергійчука] // Київська старовина. – 1993. – № 2. – С. 57.

35. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19344, арк. 15, 38 зв., 468, 476 зв.

36. Кривошея В. В. Неурядова старшина Гетьманщини / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К., 2009. – С. 209.

37. Максимович Г. А. Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. / Г. А. Максимович – Нежин, 1917. – Ч. 1. – Выборы и составление наказов. – С. 169 – 170.

38. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області у м. Ніжині, ф. 343, оп. 1, спр. 7, арк. 3.

39. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... – С. 45.

40. Лазаревский А. М. Обозрение Румянцевской описи Малороссии / А. М. Лазаревский. – Чернигов, 1866. – Вып. 1. – Полк Черниговский. – С. 182.

41. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області у м. Ніжині, ф. 343, оп. 1, спр. 8, арк. 1, 1 зв., 4, 7.

42. Там само, спр. 19, арк. 4 зв.

43. Кривошея В. В. Неурядова старшина Гетьманщини... – С. 209.

44. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області у м. Ніжині, ф. 343, оп. 1, спр. 19, арк. 4 зв.

45. Модзалевський В. Малоросійський родословник / В. Модзалевський. – К. – СПб., 2004. – Т. V. – Вип. 3. – С. 55; Кривошея В. В. Неурядова старшина Гетьманщини... – С. 367.

46. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... – С. 62.

47. Там само. – С. 100.

48. Модзалевський В. Малоросійський родословник... – С. 55, 56 – 57.
49. Кривошея В. В. Неурядова старшина Гетьманщини... – С. 163.
50. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648 – 1782 рр. / В. Заруба. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 174.
51. Милорадович Г. А. Родословная книга черниговского дворянства / Г. А. Милорадович. – СПб., 1901. – Т. 1. – С. 37.
52. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області у м. Ніжині, ф. 343, оп. 1, спр. 19, арк. 8 зв. – 9.
53. Там само, спр. 68, арк. 59 – 60 зв.
54. Там само, спр. 52, арк. 59 зв. – 60.
55. Держархів Чернігівської області, ф. 133, оп. 1, спр. 277, арк. 260 – 261.
56. Кривошея В. В. Неурядова старшина Гетьманщини... – С. 388 – 389.
57. Там само. – С. 389.
57. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19371, арк. 151.
58. Кривошея І. Значкове товариство Ніжинського полку на початку 40-х рр. XVIII ст.: два нових списки товариства / І. Кривошея // Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів. – Книга 1. – Т. 19. – К., 2009. – С. 278.
59. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... – С. 98; Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України у другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко. – К., 1986. – С. 191.
60. Кривошея В. В. Українська козацька старшина... – С. 82.
61. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... – С. 99.
62. Кривошея В. В. Неурядова старшина Гетьманщини... – С. 303.

Токарев С. Греки в составе казацкой старшины Нежинского полка.

В статье рассматривается деятельность выходцев из греческой общины Нежина в составе казацкой старшины Нежинского полка. Проанализированы их персональный состав, имущественное положение, участие в общественно-политической и хозяйственной жизни региона.

Ключевые слова: Нежинский полк, греческая община, казацкая старшина.

Tokarev S.The Greeks as part of the Cossack Nizhyn regiment.

It is considered in the article the activities of the descendants of the Greek community of Nizhyn in the composition of the Cossack Nizhyn regiment. Analyzed their composition, property status, participation in military-political and economic life of the region.

The study of the history of Nizhyn Greek community was founded in the second half of XIX – at the beginning XX centuries of M Storozhevsky, O. Fedotov-Chekhovsky, K. Kharlampovich and it is continued in the era of independence of Ukraine in dissertations of A. Ged'o, O. Pylypenko, M. Podgayko, O. Kapinus, studios of Nizhyn researchers I. Kostenko, O. Morozov, N. Onishchenko. In their research they focused on the legal status of the Greek community, economic, spiritual and cultural life.

Some natives from Greek community included in the composition of the cossack petty officer of the Nezhin regiment. In particular, the representatives of family of Levytsky owned the governments of regimental aides-de-camp, flag-bearer, captain of First regimental country, entered in the complement of ungovernmental petty officer. They participated in the military campaigns of the first half of XVIII century, socio-economic and political life of region, owned grade and personal estates in the First, Second Regimental and Verkiivka countries of the Nizhyn regiment.

To the ungovernmental petty officer of the Nizhyn regiment the representatives of cossaks Greek families of Katoleys, Hiotiys, Ursals, Protchenkos, Ternaviots belonged also, that actively carried on entrepreneurial activity and owned estates in Nezhin Regimental and Mryn countries.

At the end of the XVIII century representatives of the indicated Greek families were nobilitated. However them fawness and absence of close family ties with other representatives of social elite of Hetmanate was brought to their fading in the end XVIII of century.

Keywords: Nizhyn regiment, the Greek community, Cossack officers.

УДК 94(477):331."1955/1967"

Катерина Жбанова

●

ОРГАНІЗОВАНІ ПЕРЕСЕЛЕННЯ В ПІВДЕННІ ОБЛАСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1955–1967 рр.

У статті розглянуто механізм державного регулювання трудових переселень з УРСР в її південні області у 1955–1967 рр. Визначено основні напрямки та практичні результати переселень. Проаналізовано функціонування системи пільг, якою користувалися переміщені родини, та визначено причини труднощів закріплення переселених сімей на нових місцях проживання. Матеріал ґрунтується на архівних джерелах, багатий фактичними даними, що дозволяє зрозуміти сутність процесу переміщень радянської доби.

Ключові слова: трудові переселення, організовані переміщення, переселенці, Головне управління організованого набору та переселення робітників при РМ УРСР, південні області УРСР.

Державний механізм регулювання людських трудових ресурсів став соціально-економічною дійсністю радянської України другої половини XX ст. До організованих форм планового перерозподілу робітничих сил належали організовані набори робітників та трудові переселення. Головною метою оргнаборів стало швидке поповнення робітничими кадрами провідних будов на встановлений, згідно з укладеним договором між підприємством і особою за посередництвом держави, термін. У свою чергу трудові переміщення сімей на постійне місце проживання мали сприяти створенню стабільних трудових спільнот.

У науковій літературі радянської доби трудові переселення в межах УРСР вивчалися переважно в контексті міграційних процесів і їхнього впливу на розміщення, формування та використання трудових ресурсів. Проте й такі студії були поодинокими. Одним з перших розглянув переселення як форму територіального перерозподілу населення у містах УРСР В. Товкун[1]. Починаючи з 70-х рр. XX ст., найбільш ґрунтовно займалися цією проблематикою не історики, а демографи й економісти. Зокрема, виділяється монографія А. Загробської[2]. Науковець на теоретично-методичному рівні звернула увагу на планове переміщення сімей, яке розглянула в системі міграцій населення УРСР. У своїх фахових статтях Е. Янковська[3] прослідкувала розвиток організованих форм планового перерозподілу трудових ресурсів і в тому числі організацію переселення населення. Загалом, внутрішні переміщення населення радянські вчені розглядали в інтересах задоволення потреб економіки. Історична наука, перебуваючи в обмеженому доступі до архівних, статистичних джерел, залишила поза увагою дослідження організованих трудових переселень як історичного явища.

Після проголошення незалежності України зацікавлення істориків керованими міграційними процесами та їхнім впливом на соціально-економічний розвиток країни зросло. Зокрема, нового осмислення набули трудові переміщення з материкової України на півострів Крим. Ґрунтовно підійшов до дослідження ролі українського переселенського потоку в Криму В. Сергійчук. У своєму значному науковому доробку[4] історик актуалізував та підняв тему на новий щабель наукового осмислення. Е. Сеітова, на прикладі заселення Криму у 1940–1980-х рр., розглянула формування та діяльність переселенських структур у державному апараті СРСР[5]. Прослідкував особливості процесу заселення Криму колгоспниками-переселенцями в перші повоєнні десятиліття Н. Сидоренко[6]. Ще одним напрямком сучасних досліджень стало

© Жбанова Катерина Юріївна – аспірантка кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

питання дозаселення радянською владою південних областей України. До таких праць належить дисертаційне дослідження Т. Пронь[7] та низка статей історика Ю. Сороки[8]. Разом з тим особливості, масштаби і значення трудових переселень в межах УРСР ще потребують детального вивчення.

Сучасні історики одностайні в тому, що переселення в південний регіон УРСР, а саме в Дніпропетровську, Запорізьку, Миколаївську, Херсонську, Одеську, Кримську області було викликано рядом факторів: важлива роль цих областей у воєнно-промисловому комплексі СРСР; великі демографічні втрати населення цього регіону в міжвоєнний період від голодоморів і репресій, що визначило дефіцит робочої сили; багатотисячні втрати населення від голоду 1946-1947 рр., неефективність державної аграрної політики і колгоспної системи в галузі сільського господарства, депортації корінних жителів з політичних причин[9].

На відміну від організованих переселень періоду Другої світової війни та першого повоєнного десятиліття, переміщення, що розпочалися з утворенням Головного управління організованого набору та переселення робітників при Раді Міністрів (далі – РМ) УРСР (сформоване внаслідок злиття 1 серпня 1955 р. Головного переселенського і Головного управління організованого набору при РМ УРСР, реорганізоване у Державний комітет РМ УРСР із використання трудових ресурсів у лютому 1967 р.) спиралися на економічні основи, проте не без врахування національної специфіки регіонів, в яких проводилися.

Першим головним завданням новоутвореного органу стало залюднення переданого Україні Криму. Трудове переміщення сімей з материкової України на півострів відбувалося і раніше, але, починаючи з 1954 р., процес розгорнувся з новою силою. Якщо попередньо переселенням на півострів займалося російське керівництво, а з українських територій воно здійснювалося відповідно до постанов уряду і партії, то відтепер переміщення стало планомірним. Відтак області республіки щорічно отримували обов'язкові для виконання плани безповоротної трудової міграції. Відповідно переселення до південних областей України збільшилося кількісно, а господарське облаштування переселенців стало справжнім викликом для республіканського бюджету.

Уже в 1954 р. до Кримської області з УРСР прибуло 7084 осіб у складі 1725 сімей (з них працездатного віку – чоловіки й жінки 16–59 і 16–54 років відповідно – 4031 осіб)[10]. У 1955 р. Міністерство сільського господарства УРСР звітувало про нестачу в Криму ще 30 тисяч постійних робітників. Упродовж наступних 3–4 років з областей України до роботи в колгоспах і радгоспах півострова планувалося направити половину необхідної кількості[11]. Для цього українському керівництву вдалося домогтися від союзних властей зняття з республіки плану переселення до Кокчетавської та Кустанайської областей Казахської РСР. Ці переселенські потоки спрямували на півострів[12].

Територія УРСР була поділена на області виходу і входу переселенців. Обласні відділи з оргнабору та переселення в регіонах виходу проводили агітаційно-пропагандистську роботу, підбирали й оформляли переселенців на переїзд. Бюлетені, брошури, плакати, оголошення, лекції і бесіди, виступи по радіо і в місцевій пресі районних уповноважених на теми оргнабору та переселення стали головним напрямком радянської агітаційно-пропагандистської діяльності того часу. Рекордна кількість інформаційного матеріалу була видана Головним управлінням у 1957 р., коли, згідно зі звітами установи, побачили світ 2 млн одиниць примірників плакатів і листівок, без врахування видавництва у обласних відділах установи[13].

У той же час відділи областей входу переселенців головним чином займалися прийомом та господарським влаштуванням переміщених осіб, слідкували за розподілом присадибних ділянок, будівництвом житла новоселам, завезенням будматеріалів, видачею продовольчої позики та обмінних квитанцій на зерно, картоплю, корів[14]. Зокрема, потоки загітованих на зміну постійного місця проживання з України в Крим спрямовувалися в новостворені колгоспи і радгоспи, які згідно з партійним завданням, мали перетворити півострів у край «суцільних садів і виноградників»[15]. Якщо переселенці з Російської РФСР, які планомірно направлялися до півострова

у 1944–1954 рр., розселилися в колишніх татарських районах і займали придатні для проживання будинки депортованих селян із присадибними ділянками, садами, виноградниками й криницями[16], то українських переселенців поселяли у необжиті райони, для яких держава з нуля розбудовувала всю інфраструктуру.

За перший рік своєї діяльності Головне управління переселило з 16 західних і центральних областей України у південні 6244 сімей[17]. На їхнє господарське облаштування (будівництво житла та придбання переселенцям корів) Сільгоспбанк виділив 40 млн крб (у цінах того часу) кредитів, з яких Кримській області призначалося 31,8 млн.[18].

Після річної практики Головне управління наголосило, що організоване переселення в порівнянні з наборами робітників має більш складну процедуру здійснення. У 1956 р. на нараді завідуючих відділами оргнабору та переселення облвиконкомів УРСР, працівники системи обговорили свій досвід. Зокрема, М. Легенченко, завідуючий відділом Ворошиловградської області (нині Луганська), наголосив: «Робота з переселення дуже важка. Ось ми набрали людей по оргнабору, відправили і з плечей геть, а тут з переселенцями потрібно весь час працювати»[19]. Заввідділом Київської області Н. Лобунець скаржився: «Питання переселення дуже і дуже важке. Треба негайно вирішити питання прив'язки, питання економічних умов районів, куди ми будемо посилати переселенців. Це буде складніше ніж оргнабір»[20].

Загалом у 1956 р. переселення на південь країни досягло свого максимального рівня за всі попередні, і наступні роки – 19176 сімей[21] з більш ніж 60000 осіб[22] було переміщено на нові місця проживання. Таким областям, як Вінницька, Волинська, Дрогобицька (нині частина Львівської області), Житомирська, Закарпатська, Київська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Станіславська (нині Івано-Франківська), Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська річні плани з переселення перевищили 1000 сімей кожній[23]. Як наслідок, уже за п'ятиріччя своєї діяльності, 1955–1960 рр., Головне управління переселило в південні області УРСР більше 63 тисяч сімей[24], у яких було більш ніж 136 тисяч працездатних осіб[25].

Рік	Переселено в південні області УРСР	
	Всього сімей	В тому числі працездатних осіб
1955	6244	13923
1956	19176	37934
1957	12935	28748
1958	9614	21315
1959	6590	14477
1960	9116	20483

Наприкінці 1950-х рр., з метою реалізації амбітних урядових сільськогосподарських проектів, розпочалася нова хвиля переселення в райони зрошувального землеробства. Згідно з офіційною доктриною, переміщення здійснювалися для задоволення потреби у трудових ресурсах з метою подальшого розвитку сільського господарства в Кримській, Миколаївській, Херсонській областях та у зв'язку з розширенням площ під садами і виноградниками, а також площ зрошувального землеробства з уведенням в експлуатацію Верхньо-Інгулецької, Краснознаменської зрошувальних систем, а також у зв'язку з будівництвом Північно-Кримського каналу в колгоспах і радгоспах південних областей УРСР. Тому сьомий п'ятирічний план (1959–1965 рр.) передбачав переселення в цей регіон ще 67300 сімей[26]. У 1964-1970 рр. радянська влада планувала збільшити площі зрошення на півдні країни на 800 тис. га і переселити в ці райони 113000 сімей[27]. Лише впродовж 1963–1967 рр., згідно з Постановою ЦК КПУ і РМ УРСР від 30 грудня 1962 «Про заходи по високопродуктивному використанню зрошувальних земель в колгоспах і радгоспах УРСР», у райони зрошувального землеробства необхідно було переселити 34700 родин, у тому числі в Кримську область – 15500, Херсонську – 10000, Миколаївську – 3500, Донецьку – 4300, Луганську – 900, Одеську 500 сімей[28].

Як наслідок, лише за період з 1959 по 1962 рр., згідно з даними Центрального Статистичного Управління УРСР в Кримській, Миколаївській, Одеській, Херсонській областях, населення працездатного віку збільшилося на 106000 осіб. Характерно, що в цілому по республіці за цей же період кількість працездатного населення зменшилася на 200000 осіб[29]. Без сумніву, організовані трудові переселення в цьому випадку стали головною формою механічного приросту населення Південного економічного району за рахунок інших районів УРСР. Зрештою, південним областям республіки належало 88,3% загальних переселень 1961–1967 рр., 63% з яких припало Кримській області, 15% – Херсонській. На Ворошиловградську, Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Кіровоградську і Харківську області припало 11,7% переміщень у межах УРСР[30].

У цей час переселення здійснювалися переважно з західної та центральної України. Головними донорами переміщених сімей стали Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська та Чернігівська області, які щорічно направляли до південних областей республіки від 500 до 800 родин[31]. Переселені цими областями сім'ї у 1961–1967 рр. становили майже 85% загальної кількості переселених сімей республіки[32].

Рік	План переселення на рік у південні області УРСР	Переселено в південні області УРСР	
		Всього сімей	В тому числі осіб
1961	4670	4742	17989
1962	7500	6944	25745
1963	8700	6992	27002
1964	12800	11465	43412
1965	17500	11255	43476
1966	12500	11640	44121
1967	13165	11882	46022

Характерною рисою переселень 1955–1967 рр. стала система пільг. До цієї системи входили: одноразова грошова допомога сім'ї, безкоштовний переїзд і перевезення майна (до 2 т.) та худоби, що були в особистому користуванні родини[33]. Окрім того, переселенці звільнялися від сплати сільськогосподарського податку протягом 5 років після переїзду. До пільг також належав державний кредит на зведення житла з надвірними приміщеннями. Постановою від 7 квітня 1959 р. «Про впорядкування пільг по переселенню» Рада Міністрів УРСР встановила розміри кредитів на будівництво для сімей переселенців до Кримської області (окрім сільрад Ялтинської міської ради) у розмірі 20000 крб. (30% кредиту сплачувала держава), у радгоспи й колгоспи Миколаївської і Херсонської областей – 17000 крб. (25% – за рахунок держбюджету), в інші області республіки – 10000 крб. без державних виплат[34]. Упродовж 10 років, починаючи з третього після вселення, переселенці сплачували державний кредит. На практиці новосели мали щомісячно виплачувати 18 крб. 95 коп. у покриття капітальної суми боргу і 2-3 крб. за користування кредитом Держбанку, разом 21-22 крб., або більше однієї третини місячного заробітку голови сім'ї[35].

Порядок планування переселення змінився у 1960 р. Згідно з постановою РМ УРСР від 6 серпня 1960 р. № 1260, будівництво житла для переселенців мало проводитися у поточному році, а заселення до готових приміщень – у наступному, до початку весняних робіт. Нова система дещо поліпшила господарське влаштування переселенців і зменшила їхнє вибуття з 15,9% у 1959 р. до 4,4% у 1964 р.[36], хоча вже в 1966 р. органами влади було зафіксоване повернення населення на попередні місця проживання аж до 14,6%[37].

Ще одним чинником покращення результатів переселення Головне Управління вважало перехід від будівництва одномісних будинків до багатоквартирних. У жовтні 1962 р. Управління подало РМ УРСР проект постанови «Про будівництво багатоквартирних (багатоповерхових) будинків для переселенців у радгоспах південних

областей України». Пропонувалося припинити зведення індивідуальних будинків для переселенців за рахунок кредитів Держбанку, починаючи з 1964 р. Натомість розпочати підготовку житла для прийому переселенців шляхом будівництва багатоквартирних (багатоповерхових) будинків за рахунок капіталовкладень. За користування квартирами в цих будовах переселенці мали сплачувати плату за нормами, які діяли в місцевості[38].

Загалом у 1966 р. вартість однієї переселенської сім'ї у південні області країни для держави становила 1187,2 крб., враховуючи одноразову грошову допомогу на родину з 4 осіб – 93,5 крб., перевезення переселенців і їхнього майна – 38,9 крб. та віднесення за рахунок Держбюджету 30% вартості жилого будинку з надвірними будівлями – 1050 крб.[39].

У свою чергу переселені сім'ї перебували у юридичній відповідальності перед державою і, згідно з п'ятим пунктом Постанови № 232 РМ СРСР від 27 січня 1951 р., новосели, зокрема Кримської області, мали прожити на місці не менше п'яти років, перш ніж отримати дозвіл на повторне переселення. У разі виїзду з області раніше вказаного строку сім'я повертала державі одноразову допомогу за переїзд, а також сплачувала всі обов'язкові сільськогосподарські податки, від яких тимчасово звільнялася[40]. Переселенцям також заборонялося користуватися двома присадибними ділянками: по місцю виходу і по місцю входу[41]. Починаючи з 1956 р., на переселення не допускалися сім'ї, які не мали в своєму складі двох працездатних, зведені сім'ї, а також сім'ї, що раніше переселялися[42].

Окрім індивідуально-сімейного, практикувалося переселення на південь країни цілих колгоспів. Так, у 1962 р. з Чорнобильського району Київської області було переселено в повному складі колгосп ім. Ватутіна в колгосп ім. Жданова Октябрьського району Кримської області. У рамках переміщення було перевезено громадське майно колгоспу, колгоспників та їхнє особисте майно. Того ж року Головне Управління командирувало свого працівника для з'ясування можливості переселення колгоспів у повному складі в Остерський і Михайло-Коцюбинський райони Чернігівської області[43].

У той же час своєчасне надання пільг переміщеним родинам відбувалося не завжди. Низька оплата за трудодень, нестача води в багатьох колгоспах і радгоспах вселення, а також байдуже ставлення до задоволення потреб, запитів переселенців підштовхували населення до повернення на попередні місця проживання. Як показує радянська статистика, найбільший відсоток повернення був серед переселенців із Закарпатської області – 25,4%, з Чернівецької – 18,2%, Черкаської – 16%, Львівської – 14,4%, Тернопільської – 14,1%, Чернігівської – 13,2%, Волинської – 12,7%. Решта областей виходу отримували в середньому 9% повернень переселених сімей щорічно[44]. Не дивно, що у доповідних записках партії та уряду Головне Управління зазначало: «Незважаючи на наявність лишків трудових ресурсів в областях Південно-Західного економічного району, особливо в гірських і передгірських районах Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської областей, використання цих ресурсів шляхом оргнабору і переселення зустрічало великі ускладнення. Кількість сімей, що виявили бажання переселитись, і працездатних, згодних виїхати на роботу у промисловість по оргнабору в 1957–1959 рр., не збільшувалася, а в окремих районах навіть зменшувалася»[45].

Усе ж результати великої кампанії переселення за діяльності Головного Управління організованого набору та переселення при РМ УРСР вражаючі. Впродовж 1955-1967 рр. було переселено у південні області республіки більше 125 тисяч сімей, внаслідок чого кількість працездатного населення цих областей збільшилася більш ніж на 275 тисяч осіб[46]. Починаючи з 1965 р. і до 1967 р., переселене населення по Миколаївській області становило 17,8%, Херсонській – 24,6% і по Кримській – 48,7% від загальної кількості сільського населення цих областей. Тільки в 1959 р. кількість працездатних в Чорноморському районі Кримської області збільшилася на 12%, по Роздольненському – на 18%. Чисельність робітників у районах вселення внаслідок прийому переселенців щорічно зростала від 6 до 18%, а в окремих колгоспах – від 12 до 25%[47]. Окрім того, впродовж 1955–1967 р. у південних областях республіки

для переселенців було зведено більш ніж 100 тисяч будинків. У ряді колгоспних і радгоспних селищ переселенські будови становили 50 і більше відсотків усієї житлової забудови, а окремі населені пункти, по суті, були повністю переселенськими, особливо в Кримській області[48].

Таким чином, основним джерелом збільшення трудових ресурсів південних областей УРСР в 1955–1967 рр. стали планові переселення сімей з інших областей республіки, головним чином західних та центральних. Організовані державою переселення мали сільськогосподарський характер і були пов'язані з доприселенням у колгоспи і радгоспи працездатного населення та створенням нових переселенських поселень у південних областях республіки. Організовані переміщення 50-60-х рр. XX ст. відіграли ключову роль у поповненні трудових ресурсів Кримської, Миколаївської, Херсонської областей, спустошених війною, голодом та попередніми депортаціями. Разом з тим у областях виходу переселенців така державна політика сприяла розпорошенню місцевого населення, викачуванню їхнього трудового потенціалу та, зрештою, завдала відчутних і нині демографічних утрат.

1. Товкун В. Особливості міграції населення Української РСР у 1959-1963 рр. // УІЖ. – 1966. – № 4. – С. 49-56.

2. Загробська А. Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР. – К.: Наукова думка, 1974. – 112 с.

3. Янковская Е. Перераспределение трудовых ресурсов. – К.: Наукова думка, 1978. – 132 с.; Оникеенко В. Миграция в экономических районах УССР / В. Оникеенко, Е.Янковская, А.Доценко // Проблемы миграции населения и трудовых ресурсов. – М.: Статистика, 1970. – С. 78-84.

4. Сергійчук В. Український Крим. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – 304 с.; його ж. Економічна складова передачі Криму до УРСР у 1954 р. // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 708 с. – С. 513–526.

5. Сеітова Е. Переселенські структури у державному апараті СРСР у 40–80-ті роки XX сторіччя (на прикладі заселення Криму) // Історичний архів. – 2012. – Вип. 8. – С. 63–67; її ж. Переселенський процес до Криму в 1944–1964 рр.: причини, хід, помилки, результати // Історичний архів. – 2011. – Вип. 6. – С. 53–57.

6. Сидоренко Н. Етносоціальний аспект міграційного руху у Криму у 40–50-х роках XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. 31. – С. 182–188.

7. Пронь Т. Міграційні та етнічні процеси на Півдні України за доби радянської державності (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей).: Автореф. дис. ... канд. історичних наук. – Донецький національний університет, Донецьк, 2005.

8. Сорока Ю. Масова мобілізація працездатного населення Волині для роботи у Східних областях СРСР у 1944-1950-х роках // Гілея: науковий вісник. – К. – 2011. – Вип. 54. – С. 54–63.; його ж. Політичні та економічні чинники міграційних процесів у Західних областях УРСР в 1944-1950-х роках // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: історія. – 2007. – №91-93. – С. 60-63.

9. Сорока Ю. Політичні та економічні чинники міграційних процесів у Західних областях УРСР в 1944-1950-х роках... – С. 60.

10. Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 5. – Арк. 4.

11. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 24. – Арк. 27.

12. Сергійчук В. Український Крим... – С. 238.

13. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 44. – Арк. 10.

14. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп.3. – Спр. 44. – Арк. 15, Спр. 81. – Арк. – 13.

15. Сидоренко Н. Етносоціальний аспект міграційного руху у Криму... – С.185.

16. Там само. – С. 183.

17. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 7. – Арк. 1.

18. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 24. – Арк. 57.
19. Там само. – Арк. 21.
20. Там само. – Арк. 16.
21. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 31. – Арк. 7.
22. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 30. – Арк. 7.
23. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 17. – Арк. 20.
24. Підраховано за: ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр.7. – Арк. 1, Спр. 24. – Арк. 57, Спр. 31. – Арк. 7, Спр. 60. – Арк. 5, Спр. 78. – Арк. 2, Спр. 80. –Арк. 1, Спр. 113 – Арк. 1, Спр. 143. – Арк. 3, 4.
25. Підраховано за: ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 24. – Арк. 46, Спр. 52. – Арк. 2, 5, Спр. 80. – Арк. 1, Спр. 109. – Арк. 22, Спр. 139. – Арк. 15 зв.
26. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 163. – Арк. 7, 8.
27. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 260. – Арк. 96.
28. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 223. – Арк. 10, 25, 45.
29. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 320. – Арк. 1.
30. Янковская Е. Перераспределение трудовых ресурсов... – С. 82.
31. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 285. – Арк. 87, Спр. 180. – Арк. 85-105.
32. Загробська А.Ф. Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР... – С. 49.
33. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 27. – Арк. 201.
34. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 94. – Арк. 41, 42.
35. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 281. – Арк. 125.
36. Там само. – Арк. 123.
37. Янковская Е.А. Перераспределение трудовых ресурсов... – С. 84.
38. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 178. – Арк. 197.
39. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 320. – Арк. 3.
40. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 50. – Арк. 11.
41. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 51. – Арк. 106.
42. Там само. – Арк. 1.
43. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 178. – Арк. 52.
44. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 223. – Арк. 5.
45. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 252. – Арк. 165.
46. Підраховано за: ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 7. – Арк. 1, Спр. 24. – Арк. 46, Спр. 31. – Арк. 7, Спр. 52. – Арк. 2, 5, Спр. 60. – Арк. 5, Спр. 80. – Арк. 1, Спр. 109. – Арк. 22, Спр. 113. – Арк. 1, Спр. 139. – Арк. 15 зв., Спр. 143. – Арк. 3, Спр. 167. – Арк. 10-11, Спр. 200. – Арк. 12, Спр. 230. – Арк. 1, Спр. 232. – Арк. 1 зв., Спр. 265. – Арк. 1, Спр. 296. – Арк. 1 зв., Спр. 325. – Арк. – 1, Спр. 357. – Арк. 68.
47. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 223. – Арк. 1.
48. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 281. – Арк. 120.

Организованные переселения в южные области Украинской ССР в 1955–1967 гг.

В статье рассмотрено механизм государственного регулирования трудовых переселений с УССР в ее южные области в 1955–1967 гг. Определены основные направления и практические результаты переселений. Проанализировано функционирование системы льгот, которой пользовались перемещенные семьи, и определены причины трудностей закрепления переселенных семей на новых местах проживания. Материал основывается на архивных источниках, богатый фактическими данными, что позволяет понять сущность процесса перемещений советской эпохи.

Ключевые слова: трудовые переселения, организованные перемещения, переселенцы, Главное управление организованного набора и переселение рабочих при СМ УССР, южные области УССР.

Organized resettlements to the southern regions of the Ukrainian SSR in the 1955-1967

The scientific study of the history of labor, employment, migration in search of work helps to better understand the history of Ukraine as a whole.

This article is a study of labor migration in the period of the Main Directorate of organized recruitment and relocation of workers of the Ukraine SSR. It is about attracting people to work in rural areas in the southern regions of the country.

It has been analyzed the state migration policy and its economic and social consequences. The processes of implementing the resettlement working population in the region are investigated. The main directions and practical results migrations are determined. The system of privileges for families that were resettlement are analyzed.

The material is based on archival sources, with rich factual data that allows us to understand the essence of the process of resettlement working population in Soviet era.

The author comes to the conclusion that, the main source of the increase of labor in southern regions of the Ukrainian SSR in 1955-1967 was planned relocation of families from other regions of the republic, mainly western and central. Organized resettlements had had agricultural character and were associated with the addition into state farms working population and the creation of new resettlement villages in the southern regions of the republic. Organized resettlements in 50-60th. XX century. have played a key role in recruiting manpower in Crimea, Mykolaiv, Kherson regions that were devastated by war, famine and previous deportations. However, in the regions which were left by settlers the government policy has led to spraying the local population and ultimately had caused population losses.

Keywords: labor resettlement, organized movement, resettles, Main Directorate of organized recruitment and relocation of workers of the Ukraine SSR, the southern regions of the Ukraine SSR.

ЮВІЛЕЇ

До 100-річчя Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

УДК 37(09)(477.51-25) «1954/1998»

Микола Боровик

●

ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ СТРУКТУРНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ (1954 – 1998 рр.)

Увазі читача пропонуються маловідомі сторінки історії Чернігівського педагогічного інституту. Мова йде про зміни, які відбулись у структурі факультетів та кафедр за майже 44-річну його діяльність.

Ключові слова: Чернігівський педагогічний інститут, структура факультетів, кафедр, управлінська структура.

За майже сторічну історію Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка відбулося кілька реорганізацій. Започаткований він був як учительський інститут, короткий період часу був педагогічним, в потім – інститутом народної освіти та інститутом соціального виховання. Лише з грудня 1954 р. інститут стає педагогічним. За час його діяльності відбулося багато змін у структурних підрозділах, пов'язаних з появою нових факультетів і кафедр. Проте слід зауважити, що даним питанням в історичній літературі досі не приділялося належної уваги. Ось тому метою статті є з'ясування процесу структурування в Чернігівському педагогічному інституті за період його існування.

На час реорганізації Чернігівського учительського інституту в педагогічний у 1954 – 1955 н. р. діяли два факультети: фізико-математичний та мовно-літературний. Працювало шість кафедр, дві – на фізико-математичному факультеті: математики, завідувач кандидат фізико-математичних наук В. М Костарчук, а з 19 грудня 1957 р. кафедру очолив кандидат педагогічних наук П. М. Глушков, та фізики, завідувач старший викладач С. А. Хатюков. На мовно-літературному діяли також дві кафедри: мовознавства (завідувач старший викладач А. А. Берлізов) та літератури (старший викладач П. Г. Мінеєв). Дві кафедри були загальноінститутськими: педагогіки і психології (завідувач доцент І. П. Львов) та кафедра марксизму-ленінізму (завідувач кандидат історичних наук М. С. Красіко). Крім того, діяли дві секції викладачів: іноземної мови та фізвиховання, де працювало по два викладачі [1, арк. 9-19].

Наступного 1955 – 1956 навчального року кафедри мовознавства і літератури були об'єднані в одну – мови і літератури, яку очолив старший викладач П. Г.Мінеєв.

У червні 1957 р. відбуваються зміни в структурі факультетів педагогічного інституту. Наказом Міністерства освіти УРСР за №253 від 12 червня 1957 р. було передано відділ початкової школи Київського педагогічного інституту ім. О. М. Горького до

© Боровик Микола Анатолійович – аспірант кафедри Центрально-Східної Європи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Чернігівського педагогічного інституту. Передавався лише один перший курс відділення підготовки учителів 1-4 класів у кількості 48 осіб.

Факультети підготовки учителів початкових класів були започатковані в Україні у 1956 р. у Київському, Вінницькому, Бердичівському, Ізмаїльському і Глухівському педінститутах. Створення таких факультетів здійснювалося з метою завершення переходу на комплектування всіх шкіл учителями з вищою освітою. Адже не секрет, що у даний час саме у початкових класах загальноосвітніх шкіл працювали вчителі із середньою спеціальною освітою або з вищою, але не профільною освітою.

25 червня директором Київського педінституту доцентом М. Підтиченком та заступником директора з наукової і навчальної роботи Чернігівського педінституту П. Мінеєвим був підписаний акт прийому і передачі документів: особові справи студентів, екзаменаційні відомості за перший курс, залікові книжки, навчальні картки студентів, навчальні і робочі плани, наказ директора Київського педінституту про переведення студентів на другий курс та про призначення стипендії за наслідками весняної екзаменаційної сесії [2, арк. 193].

Для повноцінної організації навчального процесу студентів нової спеціальності наказом директора від 2 серпня 1957 р. деканом новоствореного факультету підготовки учителів 1-4 класів було призначено І. П. Куценка, «без відповідної плати, за рахунок деякого зменшення навчального навантаження» [3, арк. 256]. На початку навчального року для організації на факультеті вивчення навчальних дисциплін, які не викладались в інституті, були створені предметні комісії, що об'єднували викладачів теорії музики та співів, а також ручної праці й основ сільського господарства.

До початку навчального року були проведені вступні екзамени й конкурсний відбір студентів нового факультету. На перший курс зараховано 51 студента [4, арк. 323-324]. Таким чином на факультеті початкової школи (саме таку назву було зафіксовано у вищезгаданому наказі про зарахування студентів першого курсу) вже навчалися студенти двох курсів. Наприкінці жовтня місяця з Київського педінституту були передані до Чернігівського особові справи студентів-заочників цього факультету [5, арк. 386]. Тому з 1957 – 1958 навчального року підготовка учителів початкових класів відбувалась як на денній, так і заочній формах навчання.

Зміни відбулись і в роботі мовно-літературного факультету. На основі наказу Міністерства освіти УРСР № 234 від 11 вересня 1957 р. прийом студентів на перший курс припинявся, але робота другого, третього та четвертого курсів продовжувалася на базі Чернігівського педінституту.

У березні 1960 р. Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти започаткувало створення на базі Чернігівського педінституту загально-технічного факультету Київського політехнічного інституту. Перший набір студентів розпочав навчальну діяльність з вересня 1960 р. Деканом цього факультету з 26 серпня 1960 р. став Є. Г. Калита, якого було звільнено з посади декана факультету педагогіки та методики початкової освіти [6, арк. 408].

Новостворений факультет не був структурним підрозділом педінституту, але керівництво інституту допомагало факультету у створенні його матеріальної бази. Так, у звіті про роботу Чернігівського державного педагогічного інституту за 1959 – 1960 навчальний рік говориться про те, що для успішної роботи нового факультету було створено три лабораторії: хімічну, опору металів й технічної механіки і кабінет технічного креслення [7, арк. 5].

Проте в подальшому цей факультет, як філія Київського політехнічного інституту, стає окремим вищим навчальним закладом. Йому було надане приміщення колишньої чоловічої гімназії (нині будівля історичного музею імені В. Тарновського). А у педінституті з наступного 1960 – 1961 навчального року на фізико-математичному факультеті працювали відділи: математики і креслення та фізики і загальнотехнічних дисциплін.

Відбулись зміни і в структурі кафедр. З 1960 – 1961 навчального року з'являються три нових кафедри, а саме: елементарної математики та методики викладання математики (завідувач кандидат педагогічних наук П. М. Глушков), педагогіки і методики

початкової освіти (завідувач Т. Б. Коробова, кандидат біологічних наук, доцент), кафедра загальнотехнічних дисциплін (завідувач І. П. Євдокименко, старший викладач). Кафедру математики було перейменовано в кафедру вищої математики, яку очолив кандидат фізико-математичних наук Л. М. Вивальнюк. Крім того, працювало ще п'ять кафедр, які розпочали свою роботу в попередні роки, та дві секції: фізвиховання, музики і співів [8, арк. 15-20].

28 березня 1961 р. Рада Міністрів Української РСР своєю постановою за № 390 присвоїла Чернігівському педагогічному інституту ім'я Т. Г. Шевчанка [9, арк. 192]. Змінили свою назву і керівні підрозділи інституту. Відповідно до Положення про вищі навчальні заклади СРСР, затверджені постановою Ради Міністрів СРСР від 21 березня 1961 р. за № 251, вони отримали нові назви: директор інституту став називатися ректором, заступник директора з навчально-наукової роботи – проректором з навчально-наукової роботи. Проректорами також називали заступників директорів із заочного навчання та адміністративно-господарської частини. Наказ про перейменування посад у Чернігівському педінституті був виданий 12 травня 1961 р. [10, арк. 309].

У 60-ті роки чітко проявляється тенденція у галузі вищої освіти на збільшення кількості студентів заочних відділень, тобто тих, хто навчався без відриву від виробництва. З 1962 р. у 15 університетах та 21 педагогічному вузі були створені загальнонаукові факультети, де навчалися студенти перших двох курсів споріднених спеціальностей за єдиним навчальним планом. На третій курс, а інколи – на другий, студенти переводилися відповідно до обраного фаху на заочні відділення університетів, фінансово-економічних, торговельних, сільськогосподарських та педагогічних інститутів міст Києва, Харкова, Донецька та інших. Це давало можливість молодим людям свідомо обирати спеціалізацію залежно від їхніх нахилів чи профілю роботи. Процес навчання відбувався у вечірній та заочній формах [11, с. 134]. Навчальна робота зі студентами здійснювалася не лише під час зимової і літньої екзаменаційної сесій, а й у міжсесійний період згідно з графіком, який складали у деканаті на кожний навчальний рік.

Саме такий факультет у 1962 – 1963 навчальному році був створений у Чернігівському педінституті з набором студентів на вечірню форму навчання [12, арк. 20]. За період його існування деканами факультету були Василь Наумович Боровик, з вересня 1962 р. до квітня 1963 р., та Степан Савич Марченко – з квітня 1963 р. до січня 1968 р.

Наказом ректора В. М. Костарчука за № 242 від 1 серпня 1962 р. на підставі рішення приймальної комісії було проведене зарахування студентів на загальнонауковий факультет педагогічного інституту. На гуманітарний відділ із різних спеціальностей було зараховано 155 студентів, на агробіологічний відділ – 55 студентів [13, арк. 61-70]. Наказом за № 245 від 1 серпня 1962 р. було продовжено зарахування 195 студентів на економічний відділ та на гуманітарний відділ із спеціальностей журналістика й правознавство ще 30 студентів [14, арк. 73-80]. З утворенням нового факультету інститут поповнився відразу 435 студентами.

Після дворічного навчання на загальнонауковому факультеті Чернігівського педінституту і завершення вивчення спільних для всіх спеціальностей наукових дисциплін студентів переводили на другий етап навчання до профільних навчальних закладів для здобуття фахових знань та формування професійних умінь і навичок. Так, наказами Чернігівського педінституту за №№ 349 – 358 від 14 серпня 1964 р. відраховувались із складу студентів третього курсу загальнонаукового факультету в зв'язку з переведенням на другий етап навчання до Київського інституту народного господарства 17 студентів спеціальності «Фінанси і кредит», 14 студентів спеціальності «Бухгалтерський облік», 1 студент спеціальності «Економіка торгівлі».

До Донецького інституту радянської торгівлі переводилися 13 студентів спеціальності «Економіка торгівлі», 2 студенти – спеціальності «Бухгалтерський облік», 6 студентів – спеціальності «Товарознавство продтоварів», 4 студенти – спеціальності «Товарознавство промтоварів». Крім того, до Львівського торгово-економічного

інституту – 8 студентів чотирьох спеціальностей, до Київського університету імені Тараса Шевченка – 19 студентів спеціальності «Історія» і 1 студент – спеціальності «Математика». До Харківського бібліотечного інституту за спеціальністю «Бібліотекознавство» переводилися 8 студентів, 29 студентів переводилися на різні спеціальності Київського, Полтавського, Криворізького та Ніжинського педагогічних інститутів [15, арк. 78-87].

З окремих спеціальностей перевід на другий етап навчання відбувався після першого курсу загальнонаукового факультету. Так, наказом Чернігівського педінституту за № 366 від 20 серпня 1964 р. до Київського університету переводилися 14 студентів спеціальності «Романо-германські мови», 24 студенти спеціальності «Біологія», 17 студентів другого курсу та 12 студентів першого курсу спеціальності «Журналістика», 14 студентів першого курсу спеціальності «Географія» [16, арк. 132-133].

У процесі його роботи виникали труднощі, спричинені насамперед недостатньою навчально-матеріальною базою інституту для задоволення потреб факультету, браком навчальної літератури з тих спеціальностей, яких не було в інституті.

Негативну роль в долі загальнонаукових факультетів відіграла вузьковідомча позиція окремих міністерств, які виступали за підготовку фахівців у власних навчальних закладах. Тому наприкінці 60-х років здебільшого ці факультети припиняють свою роботу.

Отже, діяльність загальнонаукового факультету в Чернігівському педагогічному інституті сприяла розширенню можливостей бажаючих отримати вищу освіту і спеціальність з тих професій, яких не готували на Чернігівщині. Факультет дав путівку в життя тисячам фахівців, які працювали в різних галузях регіону.

У грудні 1964 р. відбулися зміни в структурі загальноінститутських кафедр. Відповідно до наказу № 188 Міністерства освіти УРСР від 21 жовтня 1964 р., був виданий наказ за № 547 Чернігівського педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка від 9 грудня 1964 р. про розподіл існуючої кафедри марксизму-ленінізму на дві – кафедру марксизму-ленінізму та кафедру марксистсько-ленінської філософії.

У наказі мова йшла про розподіл між цими кафедрами навчальних дисциплін та штату викладачів. Завідувачем кафедри марксизму-ленінізму був призначений І. П. Неліп – кандидат історичних наук, який завідував колишньою об'єднаною кафедрою і був раніше затверджений на цій посаді наказом Міністерства освіти УРСР. Іншу новоутворену кафедру очолив доцент, кандидат філософських наук С. П. Марценюк [17, арк. 425-427]. Проте на основі подання Чернігівського педінституту вже 22 лютого 1965 р. наказом Міністерства освіти УРСР суспільні кафедри були затверджені під новими назвами. Перша з них стала називатися кафедрою історії КПРС і наукового комунізму, а інша – кафедрою філософії і політекономії.

Наступного року відбулася реорганізація двох кафедр фізико-математичного факультету. У відповідності до листа Міністерства освіти УРСР від 6 травня 1965 р. був виданий наказ по Чернігівському педагогічному інституту від 4 червня 1965 р. Зміни стосувалися кафедри фізики та кафедри загальнотехнічних дисциплін. Їх реорганізовано на кафедру фізики та кафедру фізики і загальнотехнічних дисциплін. Було визначено підпорядкування лабораторій та майстерні, штату викладачів та перелік навчальних дисциплін, віднесених до кожної. Кафедру фізики очолив доцент М. І. Штепа, а іншу – доцент Г. Ю. Ілляшенко. У зв'язку із ліквідацією кафедри загальнотехнічних дисциплін старший викладач І. П. Євдокименко був звільнений від виконання обов'язків завідувача кафедри [18, арк. 306-308].

У 60-ті роки в Україні значну увагу приділяли створенню умов для здійснення загального обов'язкового восьмирічного навчання. Розроблялися перспективні плани розвитку мережі шкіл, забезпечення їх кадрами. Виникла значна потреба у підготовці учителів іноземної мови, фізичного виховання, музики і співів та інших. З цією метою керівництво інституту вело значну роботу по формуванню бази для відкриття нових спеціальностей.

На основі наказу Міністерства освіти УРСР за № 92 від 8 травня 1965 р. у педагогічному інституті в структурі факультетів з'являється новий факультет підготовки

учителів англійської мови. З 1 вересня навчальний процес розпочали 50 студентів цього факультету [19, арк. 225-227].

Іншими двома наказами Міністерства освіти УРСР за №№102 і 103 від 24 травня 1965 р. було створено кафедри: іноземних мов, музики і співів та фізичного виховання. Робота цих кафедр розпочалася з 1 вересня 1965 р.

Створення замість секції викладачів фізичного виховання відповідної кафедри дало змогу підготувати необхідну базу для організації факультету фізичного виховання та здійснення підготовки учителів фізичної культури. Наказом Міністерства освіти УРСР № 184 від 12 липня 1966 р. дозвіл на організацію факультету було надано. 60 студентів денної форми навчання 1 вересня 1966 р. приступили до занять [20, арк. 261-263].

Отже, за перше десятиріччя існування педагогічного інституту відбулися певні зміни в структурі підрозділів навчального закладу. По-перше – зросла кількість факультетів. Якщо на час реорганізації у педагогічний інститут їх було два, то на період 1966 р. уже діяли п'ять. Адже до існуючих додався заочно-вечірній загальнонауковий факультет, а також утворені в середині 60-х років факультети англійської мови та фізичного виховання. По-друге, збільшилася кількість кафедр. У 1955 р. їх було п'ять, через десять років їх стало одинадцять. Створення нових кафедр було викликано необхідністю підготовки учителів нових спеціальностей. Потреба держави у збільшенні кількості кваліфікованих учителів різних спеціальностей приводила до подальших змін в структурі навчального закладу.

На початку 1967 р. знову відбулася реорганізація кафедр фізико-математичного факультету. Виконуючи наказ № 302 Міністерства освіти УРСР від 30 грудня 1966 р. був виданий наказ по Чернігівському педінституту № 72 від 18 лютого 1967 р. про об'єднання кафедри фізики та кафедри фізики і загальнотехнічних дисциплін в одну кафедру фізики. Виконувачем обов'язків завідувача кафедри був призначений доцент Г. Ю. Ілляшенко [21, арк. 97].

Проте уже на початку навчального року відбувається нова реорганізація кафедри фізики. Наказом по Чернігівському педінституту № 468 від 1 вересня 1967 р. її було розділено на дві – кафедру фізики й кафедру методики фізики та технічних засобів навчання. У зв'язку з цим були між ними розподілені навчальні дисципліни, штат викладачів, лабораторії та допоміжний склад працівників лабораторій. Виконувачами обов'язків завідувачів кафедр були призначені: кафедрою фізики – доцент А. Ф. Скубенко, а іншої кафедри – Г. Ю. Ілляшенко [22, арк. 173-176].

Наприкінці 1967 р. в інституті з'являється новий структурний підрозділ – навчальна частина, яка мала «займатись організацією навчального процесу та контролем за його здійсненням». Це нововведення відбулось у зв'язку із появою нового штатного розкладу інституту, в якому була ліквідована посада керівника педагогічної практики і введена посада завідувача навчальної частини. Тому з 1 січня 1968 р. колишній керівник педпрактики В. П. Працун був призначений на посаду завідувача навчальної частини [23, арк. 484]. Відділ мав одного працівника і не міг у повному обсязі виконувати функції організації і контролю навчального процесу на всіх факультетах інституту, проте його започаткування мало на меті в подальшому створення повноцінного підрозділу.

Офіційне затвердження назв факультетів та спеціальностей підготовки відбулося 20 лютого 1968 р. В наказі Міністерства освіти УРСР за № 34 було перераховано всі назви факультетів Чернігівського педагогічного інституту імені Т. Г.Шевченка: 1. Фізико-математичний, із спеціальностями: математика, математика і фізика, фізика і електротехніка, фізика, фізика і технічна механіка. 2. Факультет англійської мови. 3. Факультет фізичного виховання. 4. Факультет підготовки учителів початкових класів. Наказом № 14 від 2 березня 1968 р. по Чернігівському педінституту пропонувалося внести відповідні зміни до статуту інституту [24, арк. 154].

У переліку факультетів не значився загальнонауковий факультет, адже він проводив свою роботу до січня 1968 р.

На перших порах після створення, аж до жовтня 1968 р., факультети англійської

мови та фізичного виховання не мали власних деканів. Так студентами факультету англійської мови керував деканат факультету підготовки учителів початкових класів, а студентами факультету фізвиховання керував завідувач кафедри фізвиховання, який був і деканом факультету на громадських засадах. Лише 17 жовтня 1968 р. Міністерство освіти УРСР дало згоду на призначення деканів цих факультетів, тобто виділило дві штатні одиниці деканів. 23 жовтня 1968 р. вже були призначені декани факультету англійської мови – В. П. Петрух, а факультету фізвиховання – С. Д. Федченко [25, арк. 53, 54].

У зв'язку зі створенням факультету фізвиховання відбулися зміни і в структурі його кафедр. Із збільшенням викладацького складу та змінами змісту роботи викладачів за дозволом Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР 27 серпня 1968 р. було створено кафедру спорту і спортивних ігор і проведено розподіл викладачів та навчальних дисциплін існуючої кафедри фізвиховання на дві. До кафедри спорту і спортивних ігор увійшли 9 викладачів, її очолив О. В. Петунін. Сім членів кафедри увійшли до кафедри фізвиховання, яку очолив В. Й. Сидоренко [26, арк. 88].

Наприкінці 60-х років на фізико-математичному факультеті готували студентів з п'яти спеціальностей. У липні 1969 р. Колегія Міністерства освіти УРСР дала дозвіл на відкриття з 1 вересня нової спеціальності – загальнотехнічні дисципліни і фізика. Тому ректорат дав указівку приймальній комісії оголосити прийом документів вступників на нову спеціальність, а деканату фізико-математичного факультету – проводити необхідну роботу з підготовки матеріальної бази до початку навчального року [27, арк. 147]. З 1 вересня навчальний процес розпочали 60 студентів нової спеціальності [28, арк. 245-246].

На факультеті фізвиховання з 1 вересня 1969 р. започаткувала свою роботу кафедра анатомії і фізіології людини. До її складу увійшли шість викладачів, чотири з яких були кандидатами наук. Виконувачем обов'язків завідувача кафедри була призначена кандидат біологічних наук Г. І. Зенченко [29, арк. 166].

Зміни в структурі факультетів відбулися у грудні 1969 р. Вони були пов'язані з поділом одного з найбільших факультетів інституту – фізико-математичного. Ще 15 жовтня Міністерством освіти УРСР був даний дозвіл на його поділ. 8 грудня він був поділений на математичний і фізичний факультети. До математичного факультету були віднесені спеціальності: «математика» та «математика і фізика». Кафедрами цього факультету були кафедра вищої математики та кафедра елементарної математики і методики математики.

До фізичного факультету були віднесені спеціальності: «фізика», «фізика і електротехніка», «фізика і технічна механіка», «фізика і загальнотехнічні дисципліни», а також кафедри: фізики, методики фізики і технічних засобів навчання. Виконувачем обов'язків декана математичного факультету був призначений доцент В. С. Кролевець, а декана фізичного факультету – доцент М. І. Штепа. Посада заступника декана була лише одна, і тому на цю посаду був призначений Е. В. Рафаловський як заступник декана математичного факультету [30, арк. 213].

У 1970 р. в інституті з'являється ще один новий структурний підрозділ – підготовче відділення. Відповідно до наказу Міністерства освіти УРСР № 116 від 4 червня 1970 р. було дано дозвіл на його відкриття. 23 жовтня 1970 р. був виданий наказ по Чернігівському педінституту, який встановлював певні параметри його існування. Відділення мало вести підготовку для вступу до інституту на фізико-математичний і факультет фізвиховання як на денному, так і заочному відділеннях. Було затверджено перелік дисциплін, обсяг часу на їхнє вивчення. Виконувачці обов'язків завідувачки підготовчим відділенням К. С. Чуприні до 1 листопада потрібно було підготувати план-календар занять слухачів відділення заочної форми навчання [31, арк. 162].

30 листопада 1970 р. вийшов наказ по педінституту про зарахування слухачів підготовчого відділення. На спеціальність «фізичне виховання» було зараховано 24 слухачі, а на спеціальність «математика-фізика» – 49 слухачів денного відділення [32, арк. 382].

Ідея відновлення історичного факультету в Чернігівському педагогічному інституту-

ті виникла у В. М. Костарчука ще на початку його керівництва навчальним закладом. Проте основною проблемою у вирішенні цього питання була відсутність в інституті викладачів високої кваліфікації з вітчизняної і зарубіжної історії. Але коли на початку 70-х років на кафедрах суспільних дисциплін уже працювало достатньо викладачів із науковими ступенями та вченими званнями, питання про відновлення історичного факультету було поставлене ректором інституту перед владними органами області та Міністерством освіти УРСР.

21 квітня 1972 р. був виданий наказ по інституту за № 52, в якому говорилося, що «з метою проведення підготовчої роботи для створення історичного факультету» необхідно провести ряд організаційних заходів. По-перше, був призначений виконувач обов'язків декана факультету на громадських засадах кандидат історичних наук, старший викладач В. К. Молочко. По-друге, зобов'язали кафедри суспільних дисциплін максимально сприяти створенню матеріальної бази і організації навчального процесу на факультеті. По-третє, доручили виконувачу обов'язків декана В. К. Молочку та завідувачу кафедри історії КПРС та наукового комунізму І. П. Неліпу провести добір викладачів для викладання циклу історичних дисциплін. По-четверте, зобов'язали В.К. Молочка та завідувачів кафедр суспільних дисциплін І. П. Неліпа й С. П. Марценюка до 1 серпня 1972 р. створити кабінет історії СРСР і розпочати створення кабінету історії стародавнього світу. Крім того, було зобов'язано В. К. Молочка до 15 травня підготувати навчальні плани для заочного відділення історичного факультету [33, арк. 103]. Отже, виданням даного наказу розпочався процес відродження факультету, який був започаткований як історичне відділення учительського інституту ще в перші роки його створення.

На початку червня 1972 р. були проведені вступні іспити на заочному відділенні історичного факультету. 24 червня пройшло зарахування студентів-заочників першого курсу. Поза конкурсом було зараховано 22 особи та за конкурсним відбором – 53 студенти. У липні 1972 р. на настановчій сесії приступили до навчання 75 осіб, майбутніх учителів історії [34, арк. 33-35].

Улітку розпочалося зарахування на роботу викладачів, які мали працювати на історичному факультеті. З 1 липня був зарахований на посаду доцента кафедри історії КПРС П. З. Козіка, кандидат історичних наук, доцент, як обраний за конкурсом. Також була зарахована на посаду доцента Н. П. Баженова, кандидат історичних наук, доцент [35, арк. 82]. Проте доцент П. З. Козік пропрацював на факультеті всього 16 днів, а 17 липня звільнився із займаної посади за власним бажанням.

21 серпня були зараховані на посаду викладачів кафедри історії КПРС з погодинною оплатою С. О. Половнікова та І. І. Єдомаха. 21 вересня зарахували на посаду асистента, 0,5 ставки, М. О. Рудька. 13 грудня зарахований на посаду викладача з погодинною оплатою М. С. Чуприна [36, арк. 94, 110, 136].

З 1 вересня приступили до навчання на першому курсі історичного факультету 60 студентів, а також поповнили перший курс 15 випускників підготовчого відділення Ніжинського педагогічного інституту, які успішно склали випускні екзамени [37, арк. 394, 398]. Отже, 1972 р. став роком відродження цього факультету. Наступного року 6 липня 1973 р. наказом № 194 Міністерства освіти УРСР було офіційно підтверджено його створення. Наказом по Чернігівському педінституту № 191-ст від 12 вересня було зараховано до складу студентів історичного факультету шляхом переводу 141 студента 3-4 курсів денного відділення Ніжинського педагогічного інституту. Тобто з вересня 1973 р. історичний факультет мав повний комплект студентів від першого до четвертого курсів. Це давало змогу для створення повноцінного керівного органу факультету – деканату, де всі його працівники були переведені на штатні посади.

4 жовтня 1973 р. наказом Міністерства освіти СРСР за № 240 було надано дозвіл на створення кафедри історії. 16 жовтня наказом № 281 по Чернігівському педагогічному інституту затверджене академічне навантаження викладачів кафедри, до якої увійшли 11 членів, 6 із яких мали науковий ступінь кандидата історичних наук: К. Г. Устинова, С. М. Мельник, Н. П. Баженова, Е. В. Яковенко, О. Д. Гінькот, М.С.Чуприна. Крім вищезгаданих, на кафедрі працювали: Л. Б. Міляшкіна, В. І. Оніщенко, І. З. Оніщенко,

М. О. Рудько, О. П. Удод. Загальне академічне навантаження становило 7451 годину [38, арк. 374-375]. З 20 листопада 1973 р. виконувачем обов'язків завідувачки кафедри була призначена доцент К. Г. Устинова.

Зміни в структурі інституту в 1972 р. стосувалися також факультету англійської мови. У зв'язку з переведенням його до Ніжинського педагогічного інституту влітку 1972 р. набору на перший курс цього факультету не відбулося. Згідно з наказом Міністерства освіти УРСР №194 від 6 липня 1973 р. студентів факультету англійської мови Чернігівського педагогічного інституту мали перевести на навчання до Ніжинського педінституту. Третього серпня 1973 р. вийшов наказ ректора Чернігівського педінституту, який підтвердив переведення 29 студентів третього та 29 студентів четвертого курсів до Ніжина.

У 1972 р. відбулися також зміни в структурі кафедр фізичного і математичного факультетів. Дозвіл на відкриття нових кафедр дало Міністерство освіти УРСР 30 червня 1972 р. На математичному факультеті з 13 липня 1972 р. було створено кафедру математичного аналізу, яку очолив виконувач обов'язків професора Я. А. Ройтберг. До неї увійшли 7 викладачів та старший лаборант. Також був визначений перелік навчальних дисциплін, які віднесені до даної кафедри.

На математичному факультеті також працювала кафедра математики, яку очолював доцент Л. М. Вивальнюк. На ній працювало 8 викладачів. Кафедру елементарної математики і методики математики очолював доцент В. М.Петров і працювало на ній 9 викладачів [39, арк. 229-230].

На фізичному факультеті з 13 липня 1972 р. було створено кафедру загальнотехнічних дисциплін, до якої увійшли 9 викладачів кафедри, 5 осіб навчально-допоміжного персоналу та 6 осіб виробничого персоналу. Також був визначений перелік дисциплін, підпорядкованих цій кафедрі. Очолив її доцент В. О. Татарчук. Створення даної кафедри було наслідком відкриття ще у липні 1969 р. спеціальності «загальнотехнічні дисципліни і фізика». Крім того, на фізичному факультеті працювали кафедра фізики та кафедра методики фізики і технічних засобів навчання. До першої з них уходили 11 викладачів та 7 осіб навчально-допоміжного персоналу. Завідував кафедрою доцент А. Ф. Скубенко. На кафедрі методики фізики і технічних засобів навчання працювало 7 викладачів і 5 осіб навчально-допоміжного персоналу. Завідував кафедрою доцент Г. Ю. Ілляшенко [40, арк. 226-228]. На математичному факультеті у серпні 1974 р. отримала іншу назву кафедра елементарної математики і методики викладання математики, її було перейменовано на кафедру геометрії і методики викладання математики.

Якісні зміни в структурі кафедр історичного факультету відбулися напередодні 1974 – 1975 навчального року. Відповідно до наказу № 155 Міністерства освіти УРСР від 18 червня 1974 р. наказом по Чернігівському педагогічному інституту від 28 серпня 1974 р. кафедру історії було поділено на дві: кафедру історії СРСР і УРСР та кафедру загальної історії. До першої кафедри увійшли сім викладачів, чотири з яких мали науковий ступінь кандидатів історичних наук. Виконувачем обов'язків завідувача кафедри був призначений старший викладач, кандидат історичних наук М. С.Чуприна. До кафедри загальної історії увійшли шість викладачів, три з яких були кандидатами наук. Виконувачем обов'язків завідувача кафедри був призначений старший викладач, кандидат історичних наук М. В. Тимчук, якого перевели з кафедри історії КПРС і наукового комунізму [41, арк. 35].

Академічне навантаження, яке виконували викладачі кафедри історії СРСР і УРСР, становило 5081 годину, а викладачів кафедри загальної історії – 4598 годин. Крім того, на обох кафедрах існував значний обсяг нерозподілених годин, які були винесені у погодинний фонд. Так у першій з них він становив 2316 годин, а це більше чотирьох ставок, адже середнє академнавантаження викладачів кафедри історії СРСР становило 550 годин. Погодинний фонд кафедри загальної історії був дещо меншим – 1381 година [42, арк. 165, 172].

Подібний поділ кафедри відбувся також і на факультеті фізвиховання. Наказом Міністерства освіти УРСР № 121 від 25 червня 1976 р. був наданий дозвіл на поділ

кафедри спорту і спортивних ігор. Сьомого липня наказом ректора Чернігівського педагогічного інституту процес поділу завершено. До кафедри теорії і методики фізичного виховання було зараховано 14 викладачів, 5 із яких мали наукові ступені. Крім того, працювали на кафедрі 3 лаборанти. Виконувачем обов'язків завідувача був призначений кандидат психологічних наук, старший викладач В. Я. Подорога.

До кафедри спортивних дисциплін увійшли 17 викладачів, один з яких був кандидатом педагогічних наук, та два лаборанти. Між кафедрами пройшов поділ навчальних дисциплін, всіх видів практик, визначено керівництво підготовкою курсових та дипломних робіт [43, арк. 1-3].

Проте 4 вересня 1979 р. наказом ректора інституту було внесено корективи у розподіл навчальних дисциплін та у персональний склад кафедр. До кафедри теорії і методики фізичного виховання були віднесені такі дисципліни: теорія фізичного виховання, історія і організація фізичної культури, гімнастика, легка атлетика і плавання. На кафедрі працювало 18 викладачів, 3 з яких мали наукові ступені та вчені звання. Продовжував очолювати кафедру доцент А. І. Панін.

На кафедрі спорту і спортивних дисциплін викладалися такі дисципліни: спортивні ігри, лижі, ковзани, музикальна ритміка, боротьба і туризм. На ній працювало 12 викладачів. Очолив кафедру М. О. Скачков [44, арк. 151-152]. Доцент В. Я. Подорога, який раніше керував кафедрою, перейшов працювати на іншу кафедру.

Тривалий час загальноінститутська кафедра педагогіки і психології діяла об'єднаним складом викладачів педагогічних та психологічних дисциплін. 3 липня 1978 р. Міністерство освіти УРСР дало згоду на її поділ. 13 вересня 1978 р. наказом ректора відбувся поділ на дві кафедри. До кафедри педагогіки увійшли 8 викладачів, 5 із яких мали наукові ступені та вчені звання: І. К. Матюша, М. М. Артеменко, О. Я. Куриш, І. В. Бугаєвич та Л. С. Ульяницька. Крім того, на кафедрі працювали викладачі: М. Т. Благінін, І. П. Куценко, Г. П. Свирид. Очолив кафедру доктор педагогічних наук, професор І. К. Матюша.

До кафедри психології увійшло 5 викладачів, 3 з яких мали наукові ступені та вчені звання (В. Ф. Шморгун, Я. Г. Опилат, Л. О. Шибицька), а також викладачі В. О. Сіллєр та Т. П. Губенко. Очолив кафедру кандидат педагогічних наук, доцент В. Ф. Шморгун [45, арк. 159-161].

З введенням нових умов оплати праці працівників невиробничих галузей народного господарства в СРСР були внесені зміни урядом країни до штатних розкладів установ та організацій у відповідності до номенклатури нових посад. У зв'язку з цими змінами наказом ректора інституту від 20 листопада 1979 р. «учбову частину» стали називати «учбовим відділом». Цей термін, хоч і походить від українського слова «навчати», а не російського слова «учить», але використовувався на той час не лише у повсякденному спілкуванні, а й у наказах Міністерства освіти. Завідувачем цього відділу працював С. Я. Суярко [46, арк. 154].

У 60 – 70-х роках XX століття в СРСР значну увагу приділяли цивільній обороні. Це стосувалося не лише введення такої навчальної дисципліни до навчальних планів середніх шкіл та вищих навчальних закладів, а й підготовки медичних сестер запасу на випадок війни. Саме для виконання цього завдання в інституті існувала секція викладачів медичної підготовки та цивільної оборони. Здебільшого в ній працювали офіцери запасу та лікарі-сумісники. Ось тому 29 серпня 1980 р. Міністерство освіти УРСР видало наказ № 235 про організацію в інституті кафедри цивільної оборони. 10 вересня 1980 р. наказом ректора інституту було створено таку кафедру. Виконувачем обов'язків завідувача кафедри став старший викладач М. М. Кононенко [47, арк. 65].

Ще одна зміна у структурі кафедр факультету фізвиховання відбулась у вересні 1981 р. Від кафедри теорії і методики фізичного виховання було відокремлено кафедру легкої атлетики. Наказом ректора № 251-вк від 10 вересня 1981 р. був визначений персональний склад обох кафедр. До кафедри легкої атлетики увійшли 13 викладачів і 1 лаборант. Очолив кафедру старший викладач М. І. Шмаргун. Кафедра теорії і методики фізичного виховання налічувала 10 викладачів та 2 лаборантів. Завідувачем кафедри став М. М. Огієнко [48, арк. 91-92].

Отже, за 27 років керівництва Чернігівським педагогічним інститутом Віктором Миколайовичем Костарчуком відбулися значні зміни в структурі факультетів і кафедр інституту. Від двох факультетів і п'яти кафедр, які були у січні 1955 р., вже в грудні 1981 р. діяли п'ять факультетів і 22 кафедри. За час його управління відбулося значне зростання чисельності студентів педагогічного інституту. Якщо у 1955 р. на денному відділенні навчалося 373 студенти, то на час завершення його керівництва контингент студентів денного відділеннях становив 2234 особи, тобто збільшився у 6 разів.

Збільшився також викладацький склад інституту. У 1954 – 1955 навчальному році працювало штатних 33 викладачі, з яких усього шість були кандидатами наук, що становило 18,1%. На 1981 – 1982 навчальний рік уже в педінституті працювало 229 викладачів, з яких 5 – докторів наук, професорів, 90 – кандидатів наук, доцентів, що становило 41,4%. Усі вищезгадані статистичні показники є яскравим свідченням досягнень керівника і всього педагогічного колективу інституту.

З 12 січня 1982 р. ректором Чернігівського державного педагогічного інституту був призначений доктор біологічних наук, професор Олександр Федотович Явоненко. Відбулися також зміни у керівній структурі інституту.

4 лютого 1982 р. Міністерством освіти УРСР були призначені нові проректори. На посаду проректора з навчальної роботи «порядком переводу з посади декана історичного факультету Полтавського педагогічного інституту» був призначений кандидат економічних наук, доцент С. М. Кадетов. Проректором з наукової роботи став кандидат фізико-математичних наук, доцент А. П. Середній. Проректором заочної форми навчання призначили кандидата фізико-математичних наук, доцента М. Ф. Бурляя [49, арк. 40]. Крім того, 1 лютого 1982 р. наказом ректора інституту старшого викладача кафедри історії СРСР та УРСР О. Б. Коваленка було призначено проректором з ідейно-виховної роботи на громадських засадах [50, арк. 30].

Ознайомившись із станом справ у навчальному закладі, новий керівник приступив до деяких змін в структурі факультетів та кафедр навчального закладу. Згідно з наказом Міністерства освіти УРСР № 244 від 12 липня 1982 р., було дано дозвіл на створення у Чернігівському педінституті кафедри хімії. 18 серпня ректор видав наказ про створення цієї кафедри. У наказі визначалася структура цього підрозділу, яка мала складатися з лабораторії хімії, лабораторії біології, препараторської та сховища для реактивів.

Наказ визначав також штати викладачів кафедри. До неї мали увійти 5 викладачів: завідувач кафедри, професор кафедри з курсу «біохімія», доцент кафедри з курсу «ботаніка», старший викладач з курсу «хімія» та асистент кафедри з курсу «зоологія». Персональний склад викладачів у наказі не вказано. До навчально-допоміжного персоналу було включено двох працівників: старший лаборант та лаборант. Відповідно до положення про кафедру ректор доручив завідувачу кафедри доценту Б. В. Яковенку до 25 серпня спланувати роботу кафедри і її підрозділів [51, арк. 176]. У 1982 р. було проведено перший набір студентів за спеціальністю «хімія і біологія». Отже, з приходом нового ректора була започаткована в інституті підготовка студентів ще з однієї спеціальності і таким чином започатковувався новий факультет.

Через тиждень після створення кафедри хімії відбулися зміни в структурі факультетів. Згідно з наказом Міністерства освіти УРСР від 21 травня 1982 р. за № 175, наказом по Чернігівському педінституту № 468 від 24 серпня з 1 вересня відбулася реорганізація математичного і фізичного факультетів. Замість них було створено два інших: фізико-математичний та підготовки учителів загальнотехнічних дисциплін і праці. Наказом затверджувалися напрямки підготовки та структура факультетів. На фізико-математичному здійснювали підготовку фахівців таких спеціальностей: математика (3 – 4 курси), математика і фізика, фізика і астрономія. На цьому факультеті працювали кафедри: математики, математичного аналізу, геометрії і методики математики, фізики, методики фізики і технічних засобів навчання. Крім того, до цих кафедр були віднесені лабораторії, які й раніше підпорядковувались їм.

Факультет підготовки учителів загальнотехнічних дисциплін і праці готував фахівців однієї спеціальності – загальнотехнічні дисципліни і праця. До цього

факультету було віднесено одну кафедру – загальнотехнічних дисциплін, а також лабораторії і навчальні майстерні, підпорядковані цій кафедрі.

У зв'язку з реорганізацією математичного і фізичного факультетів з 1 вересня були звільнені декани цих факультетів доцент Е. В. Рафаловський та М. І. Штепа. Тимчасово виконувачем обов'язків декана фізико-математичного факультету з 1 вересня був призначений доцент Е. В. Рафаловський. Крім того, була створена комісія передачі фізичного та створення об'єднаного фізико-математичного факультету.

З 1 вересня 1982 р. тимчасово виконувачем обов'язків декана факультету підготовки учителів загальнотехнічних дисциплін і праці було призначено старшого викладача М. К. Коновця. Ректор доручав деканам до 10 вересня спланувати роботу факультетів, а до 1 жовтня скласти списки студентів академічних груп кожного факультету та подати їх до бухгалтерії для виплати стипендії [52, арк. 5-6].

Отже на самому початку управління інститутом новий ректор провів деякі зміни в структурі факультетів. Кількість їх поки що не змінилась, але вже було відкрито шлях для створення нового хіміко-біологічного факультету.

У червні 1983 р. відбувається реорганізація кафедри загальнотехнічних дисциплін. Згідно з наказом Міністерства освіти УРСР № 220 від 9 червня 1983 р., та наказом по Чернігівському педагогічному інституту від 28 червня 1983 р. з 1 липня реорганізовувалася дана кафедра на дві – методики трудового навчання та загальнотехнічних дисциплін. У зв'язку з цим доцента Є. І. Антоненка з 1 липня було звільнено з посади завідувача кафедри загальнотехнічних дисциплін і затверджено його на посаді завідувача кафедри методики трудового навчання. Доцента А. П. Чернишова тимчасово було призначено на посаду завідувача кафедри загальнотехнічних дисциплін. Затверджений був також персональний склад обох кафедр. До кафедри загальнотехнічних дисциплін увійшли 8 викладачів, 3 з яких мали наукові ступені та вчені звання – А. П. Чернишов, С. А. Рубінчик та В. М. Петрик. На кафедрі також працювали В. І. Танасюк, І. Л. Клочко, І. О. Газука, О. С. Кулаков та В. П. Меркулов.

До кафедри методики трудового навчання увійшло 9 викладачів, 3 з них мали наукові ступені та вчені звання – Є. І. Антоненко, В. О.Татарчук і В. Г. Гета та викладачі С. М. Новик, М. М. Сердюк, О. Г. Сіромаха, О. І. Герасименко, В. О. Шатун та А. М. Плуток [53, арк. 39-41].

Одночасно з реорганізацією кафедр факультету загальнотехнічних дисциплін відбулась реорганізація кафедр фізико-математичного факультету. Відповідно до наказу Міністерства освіти УРСР № 230 від 14 червня 1983 р. та наказу по Чернігівському педагогічному інституту від 28 червня 1983 р. з 1 липня організовувалась кафедра методики викладання математики і фізики. Перейменовувались інші, так кафедра фізики стала називатись кафедрою загальної фізики, а кафедра методики фізики і ТЗН – кафедрою теоретичної фізики і астрономії.

Доцент М. І. Гриценко залишався завідувачем кафедри загальної фізики. Доцент В. Ф. Савченко був призначений завідувачем кафедри методики викладання математики і фізики, а професор І. К. Коваль – завідувачем кафедри теоретичної фізики і астрономії. Доцента М. І. Акименка з 1 липня звільнено з посади завідувача кафедри методики викладання фізики і залишено на посаді доцента кафедри загальної фізики.

До складу кафедри загальної фізики увійшло 8 викладачів, 5 з яких мали наукові ступені та вчені звання – М. І. Гриценко, А. Ф. Скубенко, С. А. Білан, М. І. Акименко та М. К. Коновець, а також викладачі – В. Є. Бачурний, В. В. Цибуля, Л. Б. Панченко. До кафедри теоретичної фізики і астрономії увійшли 7 викладачів, 5 з яких мали наукові ступені та вчені звання – І. К. Коваль, М. І. Штепа, М. І. Кислуха, Л. П. Сорокіна та А. І. Сатюков та викладачі В. І. Пономаренко і А. В. Карбовський. Кафедра методики викладання математики і фізики мала 7 викладачів, 5 з яких мали наукові ступені та вчені звання – В. Ф. Савченко, М. М. Артеменко, Л. О. Шибицька, М. І. Антоненко та М. М. Дідович й викладачі В. Г. Острицький і Р. Г. Рибас. Крім того, наказом було визначено персональний склад навчально-допоміжного персоналу кафедр [54, арк. 42-46].

25 липня 1984 р. наказом ректора педінституту за № 189 були внесені зміни до назви кафедри геометрії і методики викладання математики. З метою приведення

у відповідність назви кафедри і змісту її роботи та у зв'язку із створенням кафедри методики викладання фізики і математики, було перейменовано кафедру геометрії і методики викладання математики у кафедру геометрії [55, арк. 119].

Улітку 1985 р. у відповідності до завдань, які виконували викладачі кафедри анатомії і фізіології людини на факультетах фізвиховання та хіміко-біологічному, виникла потреба у реорганізації даної кафедри. Кафедра біологічних основ фізичного виховання і спорту підпорядковувалася факультету фізвиховання, а кафедра анатомії та фізіології людини і тварин – хіміко-біологічному факультету. Відповідно до наказу по Чернігівському педагогічному інституту № 204 від 15 серпня 1985 р. були призначені завідувачі кафедр: І. П. Фесенко – доктор медичних наук, професор – залишався завідувачем кафедри анатомії.., а виконувачем обов'язків завідувача новоутвореної кафедри – кандидат біологічних наук, доцент Є. Г. Сумак.

Наказом був визначений персональний склад кожної кафедри. До кафедри біологічних основ фізичного виховання і спорту увійшло шість викладачів, п'ять з яких були кандидатами наук, та три лаборанти. До кафедри анатомії та фізіології людини і тварин – п'ять викладачів, три з яких мали наукові ступені, та два лаборанти [56, арк. 129]. Проте з 8 лютого 1994 р. цю кафедру було перейменовано на кафедру біології.

30 червня 1986 р. Міністерство освіти УРСР наказом № 229 дало дозвіл на створення хіміко-біологічного факультету. 4 вересня 1986 р. наказом № 205 по Чернігівському педагогічному інституту було утворено з 1 вересня 1986 р. хіміко-біологічний факультет. Йому були підпорядковані кафедри хімії, анатомії і фізіології людини і тварин, а також лабораторії: фізколоїдної хімії, органічної хімії і органічного синтезу, біохімії і аналітичної хімії, біологічних дисциплін, анатомії людини. Деканом факультету затвердили доцента Б.В. Яковенка, обраного за конкурсом на цю посаду [57, арк.8].

Наприкінці червня 1989 р. відбулись зміни в структурі факультетських кафедр. Вони були пов'язані з тим, що на двох перших факультетах педагогічного інституту, а саме на фізико-математичному та педагогіки і методики початкового навчання існували методичні кафедри. На них працювали викладачі психолого-педагогічних і методичних дисциплін і повною мірою відповідали за даний напрямок підготовки фахівців. Як показала тривала практика роботи цих факультетів такий досвід варто було поширити й на інші факультети. Ось тому з 1 липня 1989 р. на всіх існуючих факультетах були утворені кафедри педагогіки, психології та методики викладання. З'явилися нові кафедри на факультетах фізвиховання, загальнотехнічному, історичному, а на хіміко-біологічному на кафедрі хімії було створено секцію психолого-педагогічних та методичних дисциплін.

Наказом ректора О. Ф. Явоненка за № 131 вк-І від 28 червня 1989 р. було затверджено персональний склад цих кафедр. Так до кафедри педагогіки, психології і методики викладання історії увійшли 10 викладачів, 6 з яких мали кандидатські ступені: А. М. Боровик, М. Т. Благінін, О. К. Проніков, В. Ф. Шморгун, Л. П. Короткова, О. П. Віхров. Крім них на кафедрі також працю вали викладачі: Г. Г. Сутріна, Н. В. Орлова, Л. М. Завацька, О. Г. Баранков. Завідувачем кафедри, до проведення конкурсу, був призначений кандидат історичних наук, старший викладач А. М. Боровик [58, арк. 146].

Кафедру педагогіки, психології та методики викладання загальнотехнічних дисциплін до проведення конкурсу очолив кандидат педагогічних наук, доцент А. М. Плуток. До складу кафедри увійшли 9 осіб, 2 з яких мали кандидатські ступені – А. М. Плуток та В. П. Січенков. На кафедрі також працювали викладачі: О. І. Герасименко, А. Г. Скок, А. П. Нижник, А. М. Єрмак, В. О. Сіллер, Г. А. Хоменко, Т. М. Позняк.

До кафедри педагогіки, психології і методики викладання фізичного виховання увійшли 11 викладачів, 2 з яких мали кандидатські ступені – О. Я. Куриш, який був призначений завідувачем кафедри, та В. О. Худік. Також на кафедрі працювали викладачі: О. П. Залєська, О. Д. Савчук, П. П. Бенедицький, З. Б. Жаворонкова, Л. А. Воронко, Н. М. Колеватова, А. П. Шпортко, Л. Б. Вачнадзе, Т. А. Бондарчук.

Секція психолого-педагогічних і методичних дисциплін на кафедрі хімії складалась із 4 викладачів: М. І. Шевченко, Я. Г. Опилат, П. В. Самойленко, Н. Б. Сидоренко.

Два перші викладачі мали кандидатські ступені. Лабораторія психології підпорядковувалася кафедрі педагогіки, психології і методики викладання загальнотехнічних дисциплін [59, арк. 147-148].

У вищезгаданому наказі мова не йшла про кафедри педагогіки та психології, але по суті ці загальноінститутські кафедри були ліквідовані і утворені комплексні психолого-педагогічні та методичні кафедри на кожному факультеті. Саме викладачам цих кафедр доручалося здійснювати педагогізацію навчального процесу, відповідати за організацію усіх видів педпрактик та за здійснення зв'язків факультетів з школами.

Наступна реорганізація кафедр у педагогічному інституті відбулася у червні 1990 р. Виходячи зі змісту нових навчальних планів та програм, на основі рішення вченої ради інституту від 30 травня 1990 р. першого червня ректор О. Ф. Явоненко видав наказ № 114 вк-І. У ньому мова йшла: по-перше, про перейменування кафедри математики в кафедру математики та інформатики. По-друге, з 1 червня була створена в інституті нова кафедра історії і теорії культури. Очолив кафедру до проведення конкурсу кандидат філософських наук, доцент В. А. Личковах. До кафедри увійшли ще п'ять викладачів, чотири з яких були кандидатами філософських наук: В. Ф. Степаненко, М. І. Колесник, М. О. Богун, М. Б. Столяр та викладач П. А. Чернейко.

По-третє, була розділена кафедра історії СРСР і УРСР на дві кафедри – історії СРСР та кафедру історії і археології України. До кафедри історії і археології України увійшли 7 викладачів, 4 з яких були кандидатами історичних наук, доцентами: О. Б. Коваленко, Т. П. Демченко, В. П. Коваленко, В. М. Шевченко та викладачі: О.П. Удод, С. В. Дмитрієнко, Л. В. Ясновська. Очолив кафедру кандидат історичних наук, доцент О. Б. Коваленко.

Кафедру історії СРСР продовжував очолювати кандидат історичних наук, доцент М. К. Бойко. До кафедри увійшли ще 10 викладачів, 7 з яких були кандидатами історичних наук, доцентами: Н. П. Баженова, В. О. Євстратов, С. М. Мельник, В. М. Половець, Л.Е. Раковський, М.С. Чуприна, К.М. Ячменіхін та викладачі С.С. Капітова, С. Ю. Кулінська, М. О. Скачков [60, арк. 132-133].

5 квітня 1990 р. наказом ректора О.Ф. Явоненка за № 60 на підставі рішення вченої ради інституту були перейменовані кафедри суспільних дисциплін. Кафедру історії КПРС і наукового комунізму стали називати кафедрою політичної історії і теорії соціалізму, а кафедру марксистсько-ленінської філософії і політекономії – кафедрою філософії і політекономії [61, арк. 14]. Проте 3 вересня 1991 р. наказом № 189 по Чернігівському педінституту відбулося повторне перейменування кафедри політичної історії і теорії соціалізму в кафедру політичної історії та політології [62, арк. 103]. Відбулось також повторне перейменування кафедри філософії і політекономії. Наказом № 22 від 31 січня 1992 р., згідно з рішенням вченої ради інституту, її назвали кафедрою філософії та економічної теорії [63, арк. 39]. Зміни назв кафедр суспільних дисциплін ще й надалі будуть продовжуватись. Так кафедра політичної історії і політології 18 лютого 1994 р. знову була перейменована у кафедру політології та соціології.

З розпадом Радянського Союзу та утворенням незалежної держави Україна, на підставі листа Міністерства народної освіти України та згідно з рішенням вченої ради, 24 жовтня 1991 р. наказом по Чернігівському педагогічному інституту за № 273 вк-І кафедру історії СРСР було реорганізовано у кафедру історії слов'ян. Доцент М. К. Бойко залишався на посаді завідувача цієї кафедри. Пропонувалося деканові та завідувачам кафедр факультету внести відповідні зміни до навчальних планів та програм з історичних дисциплін. Необхідно було забезпечити викладання нових навчальних курсів історії України, археології України, історіографії історії України, історії слов'ян за рахунок годин, що відводилися на вивчення історії СРСР і частково загальної історії [64, арк. 95].

Наступні зміни в структурі кафедр педінституту 90-х років XX ст. стосувалися появи нових спеціальностей. Так, на хіміко-біологічному факультеті у зв'язку із введенням додаткової спеціальності «Екологія», наказом ректора № 179 вк-І від 20 липня 1992 р. створили на факультеті екологічну секцію. До неї увійшли: М. І. Шевченко,

В. В. Грубінко, О. П. Третяк, А. О. Жиденко – кандидати наук і викладач В. О. Сердюк. Викладачів секції зобов'язали розробити відповідні програми курсів та координувати роботу зі створення матеріальної бази нової додаткової спеціальності [65, арк. 32].

На початку 90-х років відбувалося не лише зростання кількості кафедр, а й їхня ліквідація. На основі постанови Кабінету Міністрів України 1992 р. № 490 та наказу міністра оборони України 1992 р. № 133 з метою проведення заходів з розформування військової кафедри Чернігівського педінституту 18 травня 1993 р. був виданий наказ № 73, в якому говорилося про створення ліквідаційної комісії. Відповідно до пропозицій Міністерства оборони України від 10 лютого 1993 р. та Міністерства освіти України від 15 березня 1993 р. ліквідаційна комісія мала завершити етап передачі матеріальних цінностей та скласти акт про ліквідацію кафедри [66, арк. 134].

У 1993 р. відбулося розширення структури кафедр історичного факультету. Створення нових кафедр відбулось з метою поліпшення організації навчального процесу і підвищення якості підготовки майбутніх учителів за новими спеціальностями «історія та англійська мова» й «історія і практична психологія». На основі рішення вченої ради ректором інституту О. Ф. Явоненком 19 липня 1993 р. був виданий наказ № 161 вк-І «Про створення кафедр англійської філології та психології на історичному факультеті». Наказом затверджувався персональний склад новоутворених кафедр. Так, на кафедрі англійської філології працювало 7 викладачів, 2 з яких були кандидатами наук: С. Л. Бобир та Н. А. Ігнатович і 5 викладачів: Л. Е. Кормільцина, І. В. Арищенко, Ю. В. Колесник, С. А. Селіванов, Н. В. Турчина. Пропонувалось внести зміни до штатного розкладу загальноінститутської кафедри іноземних мов, адже секція викладачів, що працювали на історичному факультеті, вже мали окрему кафедру. Виконувачем обов'язків завідувача цієї кафедри була призначена кандидат педагогічних наук, доцент С. Л. Бобир.

До кафедри психології увійшли 5 викладачів, 3 з яких були кандидатами наук: М. А. Скок, Л. М. Завацька, Г. Г. Сутріна та 2 викладачі: А. Г. Скок, Л. В. Ульяненко. Виконувачем обов'язків завідувача кафедри став кандидат психологічних наук, доцент М. А. Скок. У зв'язку із створенням кафедри психології були внесені зміни до назви кафедри педагогіки, психології та методики викладання історії та права, де вже не було секції викладачів психології. Тому із назви кафедри було вилучено слово «психології» та внесені зміни до штатного розкладу [67, арк. 30-31].

У 1993 р. в педагогічному інституті було започатковано новий структурний підрозділ – ліцейні класи для учнів X-XI класів сільської місцевості. Згідно з розпорядженням представника Президента України у Чернігівській області № 246 від 31 травня 1993 р. був виданий наказ № 109 від 20 серпня 1993 р., по Чернігівському педінституту «Про відкриття обласних ліцейних класів». У ньому говорилося про відкриття з 1 вересня на базі педінституту спеціалізованих ліцейних класів фізико-математичного, хіміко-біологічного та технічного профілів. Завідувачем ліцейних класів було призначено доцента кафедри математичного аналізу Г. В. Коломієць.

Деканам факультетів та завідувачам профільних кафедр рекомендувалося залучити до роботи у ліцейних класах на посади учителів досвідчених викладачів інституту. Для атестації цих учителів була створена комісія під головуванням проректора М. І. Шевченка. Навчальній частині необхідно було підготувати для занять ліцеїстів навчальні аудиторії, лабораторії та інші навчальні приміщення. Предметним кафедрам потрібно було розробити інтегровані навчальні програми, що забезпечували б глибоку базову підготовку, високий культурно-освітній рівень та розвиток національної свідомості ліцеїстів.

Декани фізико-математичного, хіміко-біологічного факультетів та факультету загальнотехнічних дисциплін мали організувати профорієнтаційну роботу серед учнів сільських шкіл та провести відбір обдарованих дітей для ліцейних класів [68, арк. 49-50].

Отже, створення ліцейних класів при педінституті для здібних дітей сільської місцевості мало на меті не лише допомогти цим юнакам та дівчатам у поглибленому вивченні природничо-математичних наук, а й сприянню їхньому вступу до вищих

навчальних закладів. Ставилось також і більш прагматичне завдання – підготувати якісних абітурієнтів для вступу до Чернігівського педінституту.

26 січня 1994 р. вчена рада інституту прийняла рішення про реорганізацію кафедр факультету фізвиховання. З метою приведення назв кафедр у відповідність зі змістом профілюючих дисциплін було прийнято рішення про об'єднання кафедри педагогіки, психології та методики викладання фізичного виховання і кафедри теорії і методики фізичного виховання в одну кафедру – педагогіки, психології та методики фізичного виховання. Крім того, було створено кафедру гімнастики. 1 лютого 1994 р. наказом ректора 11-а вк-І така реорганізація кафедр була затверджена. Завідувачем кафедри педагогіки, психології та методики фізвиховання призначили доцента, кандидата педагогічних наук М. М. Огієнка, а кафедри гімнастики – професора, кандидата педагогічних наук В. К. Філіппова. Затверджений був склад обох кафедр. До першої з них увійшли 14 викладачів, 4 з яких мали наукові ступені та вчені звання: М. М. Огієнко, О. Й. Ємець, А. І. Панін, В. О. Худік. На кафедрі гімнастики лише завідувач кафедри мав науковий ступінь [69, арк. 13-14].

На підставі клопотання ради історичного факультету від 25 червня 1994 р., протокол № 6, та з метою поліпшення організації навчального процесу і підвищення якості підготовки вчителів за новою спеціальністю «історія та народознавство» відбулись зміни в структурі кафедр. 31 серпня 1994 р. ректором педінституту О. Ф. Явоненком був виданий наказ № 163 вк-І, в якому мова йшла про створення з 1 вересня 1994 р. кафедри археології та народознавства на основі «виділення її зі складу кафедри історії та археології України». Виконувачем обов'язків завідувача новоствореної кафедри став доцент, кандидат історичних наук В.П. Коваленко. Кафедра історії та археології України в подальшому називалась – кафедра історії України [70, арк. 178-179].

Наступного року радою історичного факультету від 26 травня було запропоновано створити кафедру філософії та соціально-політичних дисциплін з метою підвищення ефективності викладання та більш широкого залучення викладачів-суспільствознавців до науково-дослідницької та виховної роботи. 28 червня 1995 р. вчена рада інституту підтримала це рішення. На основі даних рішень рад ректор педагогічного інституту видав наказ № 172 вк-І від 29 серпня 1995 р. про створення з 1 вересня кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін на історичному факультеті. До складу кафедри увійшли 5 викладачів, усі мали наукові ступені та вчені звання: В. І. Шевченко – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри, С. Т. Мащенко, М. І. Кравченко, М. М. Бушай, Ю. В. Кирилюк – кандидати наук, доценти [71, арк. 187-188].

У 1995 р. відбулося перейменування деяких факультетів. Згідно з рішенням вченої ради інституту та на основі наказу Міністерства освіти України № 294 від 19 жовтня 1994 р. перейменували факультет педагогіки і методики початкового навчання на факультет початкового навчання. У наказі по Чернігівському педінституту № 76 від 2 червня 1995 р. також зазначалося, що кафедру мови і літератури перейменовували на кафедру слов'янської філології. Причиною цього було те, що викладачі кафедри викладали українську, російську та старослов'янську мови [72, арк. 127].

Другий факультет, який змінив свою назву, був факультет загальнотехнічних дисциплін і праці. Виходячи з нової номенклатури спеціальностей, згідно із наказом Міністерства освіти України № 294 від 19 жовтня 1994 р., на підставі рішення вченої ради інституту від 28 червня 1995 р. перейменували з 1 вересня 1995 р. факультет підготовки учителів загальнотехнічних дисциплін і праці на індустріально-педагогічний факультет [73, арк. 17].

Рада факультету початкового навчання з метою покращення підготовки студентів із спеціальності «початкове навчання і образотворче мистецтво» запропонувала вченій раді інституту на базі секції образотворчого мистецтва кафедри педагогіки, психології і методики початкового навчання створити кафедру образотворчого мистецтва. 27 березня 1996 р. вчена рада педінституту дала згоду на такі зміни. 12 травня 1996 р. наказом ректора О. Ф. Явоненка № 77 вк-1 з 1 серпня 1996 р. створювалася нова кафедра образотворчого мистецтва. Завідувачем кафедри призначено

старшого викладача В. В. Михайлюка. До складу кафедри увійшли також викладачі: М. П. Макаренко, Д. Д. Морський, О. В. Михайлюк, В. В. Козачков. Крім того, у наказі визначались кабінети і аудиторії, що підпорядковувалися новій кафедрі [74, арк. 82-83].

Кабінет Міністрів України 5 вересня 1996 р. затвердив положення про державний заклад освіти. Відповідно до даного положення та статуту інституту наказом ректора № 160 від 22 листопада 1996 р. було затверджено Положення про вчену раду Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка. В ньому були визначені основні завдання, склад та функції вченої ради інституту [75, арк. 109-110].

Наприкінці 1996 р. було змінено назву кафедри загальної історії історичного факультету на кафедру всесвітньої історії. Це було викликано необхідністю приведення у відповідність з профілем дисциплін, які викладалися на кафедрі. Саме ці зміни були зафіксовані наказом № 165 від 23 листопада 1996 р. [76, арк. 118].

Перейменування кафедр і факультетів, які відбувалися з часу утворення незалежної держави України, стосувались також і факультету підвищення кваліфікації як одного з підрозділів інституту. 1 квітня 1997 р. наказом № 38 по Чернігівському педінституту цей факультет перейменували в інститут післядипломної освіти з правом надання другої вищої освіти. В наказі говорилося, що бажаючі отримати другу вищу освіту або підвищити кваліфікацію навчаються на контрактній основі в межах ліцензованої кількості місць за акредитованими спеціальностями. Термін навчання для отримання другої спеціальності на денній формі навчання – 1 рік, а для заочної – 2 роки. Тривалість підвищення кваліфікації визначалася за домовленістю. Робота інституту післядипломної освіти здійснювалася на госпрозрахунковій основі [77, арк. 71].

1 вересня 1997 р. відбулася реорганізація кафедр соціально-гуманітарних дисциплін. Кафедри філософії та економічної теорії й теорії та історії культури об'єднувались у кафедру філософії та соціально-гуманітарних дисциплін. Завідувачем кафедри призначався доцент В. А. Лічковах. До складу кафедри увійшли 11 викладачів, 9 з яких, мали наукові ступені і вчені звання, та завідувач кабінетом і 2 лаборанти. Кафедра поділялася на 3 секції: філософії, економічної теорії та культурологічних дисциплін [78, арк. 71].

1998 р. був завершальним в історії Чернігівського педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка. Постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 1998 р. за № 290 і наказом Міністерства освіти України № 122 від 30 березня 1998 р. на базі педагогічного інституту був створений Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка [79, арк. 1].

Таким чином, на березень 1998 р. у педагогічному інституті працювали 6 факультетів та 28 факультетських кафедр: фізико-математичний з кафедрами – математичного аналізу, математики і інформатики, геометрії, загальної фізики, теорії фізики і астрономії, педагогіки, психології і методики фізики і математики; індустріально-педагогічний факультет з кафедрами – загальнотехнічних дисциплін, основ матеріалознавства і трудового навчання, педагогіки, психології та методики ЗТД; історичний факультет з кафедрами – історії України, історії слов'ян, всесвітньої історії, археології і народознавства, педагогіки і методики викладання історії, психології, філософії і соціально політичних дисциплін, англійської філології; факультет фізвиховання з кафедрами – легкої атлетики, гімнастики, спорту і спортивних ігор, біологічних основ фізвиховання і спорту, педагогіки, психології та методики фізичного виховання; факультет початкового навчання з кафедрами – педагогіки, психології та методики початкового навчання, слов'янської філології, образотворчого мистецтва, музики і співів; хіміко-біологічний факультет з кафедрами – хімії, біології. Крім того, працювало ще 5 загальноінститутських кафедр: політології та соціології, філософії та соціально-гуманітарних дисциплін, іноземних мов, фізичного виховання, основ медичних знань і охорони здоров'я дітей.

Отже, процес формування структурних підрозділів Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка пройшов складний шлях еволюції.

Керівництво інституту здійснювало підготовку педагогічних кадрів у відповідності до вимог часу і потреб української школи, а разом з тим повною мірою виконувало завдання з підготовки кваліфікованих фахівців.

1. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 2, спр. 139, 58 арк.
2. Архів Чернігівського національного педагогічного університету (далі архів ЧНПУ), ф. Р.- 608, оп. 1-о, спр.158, 456 арк.
3. Там само.
4. Там само.
5. Там само.
6. Там само, спр. 185, 632 арк.
7. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 2, спр. 262,161 арк.
8. Там само, спр. 283, 178 арк.
9. Архів ЧНПУ, ф. Р.- 608, оп. 1-о, спр.196, 421 арк.
10. Там само.
11. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917 – 1985) . – К.: Либідь 1992. – 196 с.
12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 2, спр. 359, 174 арк.
13. Архів ЧНПУ, ф. Р.- 608, оп. 1-о, спр.207, 366 арк.
14. Там само.
15. Там само, спр. 229, 470 арк.
16. Там само.
17. Там само.
18. Там само, спр. 240, 364 арк.
19. Там само, спр. 241, 479 арк.
20. Там само, спр. 254, 503 арк.
21. Там само, спр. 274, 457 арк.
22. Там само, спр. 275, 484 арк.
23. Там само.
24. Там само, спр. 301, 173 арк.
25. Там само.
26. Там само.
27. Там само, спр. 321, 229 арк.
28. Там само, спр. 323, 304 арк.
29. Там само, спр. 321.
30. Там само.
31. Там само, спр. 343, 219 арк.
32. Там само, спр. 342.
33. Там само, спр. 379, 419 арк.
34. Там само, спр. 389, 111 арк.
35. Там само, спр. 381, 141 арк.
36. Там само.
37. Там само, спр. 379.
38. Там само, спр. 398, 489 арк.
39. Там само, спр. 379.
40. Там само.
41. Там само, спр. 479, 238 арк.
42. Там само.
43. Там само, оп. 1-л, спр. 506, 230 арк.
44. Там само, спр. 607, 260 арк.
45. Там само, спр. 570, 251 арк.
46. Там само, спр. 608, 303 арк.
47. Там само, спр. 644, 229 арк.
48. Там само, спр. 680, 207 арк.

49. Там само, оп. 1л, спр. 718, 213 арк.
50. Там само.
51. Там само, спр. 715, 179 арк.
52. Там само, спр,716, 220 арк.
53. Там само, оп. 2, спр. 749, 161 арк.
54. Там само.
55. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 2, спр. 1179, 162 арк.
56. Там само, спр. 1232, 195 арк.
57. Там само, спр. 1282, 190 арк.
58. Архів ЧНПУ, ф. Р.- 608, оп. 1-л, спр. 955, 371 арк.
59. Там само.
60. Там само, спр. 987, 170 арк.
61. Там само, оп. 1, спр. 1530, 123 арк.
62. Там само, спр. 1587, 228 арк.
63. Там само, оп.1, спр. 1671, 167 арк.
64. Там само, оп. 1-л, спр. 1019, 170 арк.
65. Там само, оп. 1-о, спр.1049, 132 арк.
66. Там само, оп 1, спр. 1742, 171 арк.
67. Там само, оп. 1-о, спр. 1080, 239 арк.
68. Там само, оп. 1, спр. 1743, 171 арк.
69. Там само, оп. 1-о, спр. 1108, 332 арк.
70. Там само.
71. Там само, спр. 1129, 316 арк.
72. Там само, оп. 1, спр.1986, 169 арк.
73. Там само, спр. 1987, 185 арк.
74. Там само, оп. 1-о, спр. 1152, 262 арк.
75. Там само, спр. 2120, 153 арк.
76. Там само.
77. Там само, спр. 2174, 264 арк.
78. Там само, оп. 1-о, спр. 1169, 242 арк.
79. Там само, оп. 2, спр. 1, 242 арк.

Вниманию читателя предлагаются малоизвестные страницы истории Черниговского педагогического института. Речь идет об изменениях в структуре факультетов и кафедр за почти 44-летнюю его деятельность.

Ключевые слова: Черниговский педагогический институт, структура факультетов, кафедр, управленческая структура.

Little known facts from the history of Chernihiv pedagogical institute are represented in the article. Structural changes within faculties and chairs during 44 year period are discussed.
Key-words: Chernihiv pedagogical institute, faculty structure, chair, organizational structure.

M. Borovyk

The process of departments formation of Chernihiv State Pedagogical Institute (1954 – 1998).

A few reorganizations took place in the Chernihiv National Pedagogical Institute called in the name of T.H. Shevchenko, which has its rich history that lasts for almost 100 years. It was founded as an institute for teachers, then it was a pedagogical one for a short period of time. After that it was renamed to the institute of folk education and the institute of social education. Only in December 1954 the institute becomes a pedagogical one. During its existence many changes took place in its structural subdivisions, while new faculties appeared. However, this issue is not researched enough in any source of historical literature. That is why the purpose

of this article is to research the process of forming the structure of the faculties of Chernihiv Pedagogical Institute from the very beginning.

At the time of reorganization of Chernihiv teaching institute to the pedagogical one in 1954 – 1955, there were two faculties: the faculty of physics and mathematics and the faculty of language and literature. There were six departments. Two of them were in the faculty of physics and mathematics. there also were two departments in the faculty of language and literature: one for linguistics and the other for literature. Two departments were working for the whole institute. They were the department of pedagogics and psychology and department of Marxism-Leninism. There also were two additional sections of teachers: teachers of foreign languages and physical education, each of them had two teachers.

In March, 1998 6 faculties and 28 chairs were available: physics and mathematics faculty – chairs of Math Analysis, Mathematics and Information Technologies, Geometry, Physics, Theory of Physics and Astronomy, Pedagogics, Psychology and Methodology of Physics and Mathematics Teaching; Technological faculty with chairs of General Technical Disciplines, Basics of Material Engineering, Pedagogics, Psychology and Methodology of Teaching Ttechnologies; History faculty with chairs of History of Ukraine, History of Slavics, World history, Archeology and Folk studies, Pedagogics and Methodology of teaching History, Psychology, Philosophy and Social and Politic disciplines, English Philology; Physical Training faculty with chairs of Track and Field, Gymnastics, Sport and Sport Games, Biology of Physical Training and Sport; Primary Education faculty with chairs of Pedagogics, Psychology and Methodology of Primary education, Slavic Philology, Art, Music; Chemistry and Biology faculty with chairs of Chemistry and Biology. Moreover, there were 5 general institute chairs: Politics studying and Sociology, Philosophy and Social disciplines, Foreign languages, Physical training, Medicine and Healthcare.

Department structure of Chernihiv T.G, Shevchenko State Pedagogical Institute went through complicated formation process. Institute's administration performed staff's training, according to time period and school requirements – thus fully performed the aims for high professionals training.

Ігорю Ситому – 60!

20 квітня 2015 р. виповнилося 60 років нашому колезі, українському історику Ігорю Михайловичу Ситому. Наш земляк є знаним краєзнавцем і одним з найвідоміших в Україні фахівців з історичної сфрагістики – спеціальної історичної дисципліни, яка займається історією печаток.

Ігор Михайлович навчався на історичному факультеті Білоруського державного університету (1977–1982), де йому прищепили любов до наукової роботи й архівних досліджень. З 1985 р. працює в Чернігівському історичному музеї імені Василя Тарновського на посаді наукового співробітника, а фактично – відповідального за колекцію рукописів музею, яка є однією з найкращих в Україні.

Як працівник фондів, Ігор Михайлович відповідає за збереження і впорядкування рукописів, надання їх в користування дослідникам, відбір документів для експозицій та інших форм музейної роботи. Це щоденна, звичайна, рутинна і малопомітна, але від цього не менш важлива робота кожного музейного і архівного працівника, які зберігають для сучасників і наступних поколінь скарби української історії і культури. Для користувачів рукописних фондів Ігор Ситий постає як суворий доглядач, який турбується за збереження кожного документа, але одночасно є найкращим порадником щодо всіх справ, які перебувають у його віданні.

Потрапивши до музею, поряд з виконанням буденних обов'язків, Ігор Михайлович відразу розпочав наукову роботу. Перші праці були присвячені краєзнавчим дослідженням і засвідчили широке коло інтересів дослідника. Він є автором десятків краєзнавчих нарисів, які всебічно розкривають історію нашого краю. Водночас йому чуже так зване жувальне краєзнавство, коли в наукоподібному вигляді десятки разів повторюються одні й ті ж сюжети. Ігор Михайлович любить оприлюднювати досі ще не відомі науковцям і читачам цікаві факти, які дають змогу збагатити багаж наших знань про Чернігів і Сіверщину. В його доробку сюжети з історії чернігівських мостів, банків, театрів, артилерії, пароплавів на Десні, плакатів, портретів Шевченка, форми чиновників тощо.

Поступово стала визначатись улюблена тематика науковця. Хронологічно йому найбільше припав до вподоби період козаччини і Гетьманщини XVII – XVIII ст. Ігор Михайлович видає праці з історії тогочасного ремесла, церков і сіл, міст і містечок, сотень та сотенних установ. Природним чином науковий інтерес поширився на письмову спадщину того часу: стародруки, рукописні книги, щоденники, літописи, синодики, сповідні й метричні книги, автографи.

Більшість досліджень Ігоря Ситого базуються на документах, які безпосередньо перебувають у його віданні. Зберігач і архівіст поступово став дослідником свого архіву. Така еволюція виглядає природною, але все одно зустрічається нечасто. Це стало великою удачею як для самого дослідника, у якого завжди під рукою потрібна йому джерельна база, так і для Чернігівського історичного музею, оскільки в особі Ігоря Ситого з'явився кваліфікований вчений-дослідник багатої рукописної колекції музею.

Наступним і найважливішим кроком в еволюції Ігоря Михайловича як науковця стала все більша увага до печаток на історичних документах, як окремого специфічного джерела. Ця увага переросла в захоплення і наукову спеціалізацію, що стало помітним приблизно з 1997 р. З'являються його численні публікації про печатки і герби Батурина, Чернігова, Ічні, Кролевця, Прилук, Конотопа, відомих історичних осіб – Івана Мазепи, Семена Палія, роду Кочубеїв, давньоруських князів, а також міських урядовців, військових канцеляристів, простих козаків, установ – Генерального суду, навчальних закладів, монастирів, про запорозькі клейноди тощо. Для автора печатка – це не лише знак власності, але й носій важливої історичної інформації та культурної спадщини козацької держави.

Наукова робота в цьому напрямку логічно завершилася захистом кандидатської дисертації на тему «Козацькі печатки Гетьманщини», який відбувся у 2002 р. Не зупиняючись на власне козацьких печатках, Ігор Михайлович продовжив системно

опрацьовувати всю сфрагістичну спадщину Гетьманщини, яка включає в себе також печатки міст і цехів, різноманітних установ, церковних інституцій, персональні та інші печатки. Нині в науковому доробку Ігоря Михайловича понад двісті праць, більшість з яких присвячені печаткам доби Гетьманщини.

Ігор Михайлович узагальнив власні наукові здобутки в фундаментальній монографії «Козацька Україна: печатки і герби, знаки та емблематика кінця XVI – XVIII ст.», яка готується до друку, але, на жаль, не встигла вийти до ювілею автора. Підготовка затягується в часі, але сподіваємося, що вона все ж побачить світ. Книга обіцяє стати унікальним виданням, яке синтезує всі попередні знання про печатки Української козацької держави. Вона дозволить громадськості отримати загальне уявлення про багатство культурної спадщини, закодованої в печатках доби Гетьманщини.

Окрема ділянка наукової роботи Ігоря Михайловича – публікація документів. Він є одним із найкращих в Україні видавців рукописної спадщини Гетьманщини, адже належить до вузького кола фахівців, які добре знають українську палеографію того часу. Не випадково Ігор Михайлович неодноразово залучався до участі у видавничих проектах різних наукових інституцій, зокрема, Інституту археографії і джерелознавства Національної академії наук України та Українського інституту національної пам'яті. За його активної участі видані Чернігівська переписна книга 1666 року, Присяга Чернігівського полку 1718 року, ревізії окремих сотень і сіл, щоденники старшин і священиків тощо.

Серед відомих здобутків Ігоря Ситого – створення герба і прапора Чернігівської області. У радянські часи область їх не мала. Вірніше, це був типовий радянський прапор, який не мав жодних ознак, котрі б свідчили про особливості нашого краю. Після 1991 р., коли в Україні поступово почали звертати увагу на місцеві традиції, виникла потреба у власній емблематиці, що б відображала історію Сіверщини. Ігор Ситий, як член Українського геральдичного товариства, яке активно займається цими проблемами, запропонував своє бачення справи, і депутати обласної ради з його пропозиціями погодилися. Тому нинішній зелений прапор і двоголовий орел Чернігівщини – це бачення символіки нашого краю очима Ігоря Михайловича.

Ігор Михайлович має широке коло наукових контактів, плідно співробітничає з багатьма істориками і мистецтвознавцями різних поколінь. До числа колег, з якими він плідно працював над різними проектами, входять чернігівські дослідники Анатолій Адруг, Ганна Арендар, Володимир Бойко, Ольга Гейда, Сергій Горобець, Петро Грищенко, Тамара Демченко, Дмитро Казіміров, Володимир Коваленко, Світлана Курач, Олександр Кухарук, Сергій Лаєвський, Сергій Лепявко, Сергій Павленко, Світлана Половнікова, Людмила Посьмашна, Олександр Тарасенко, Ольга Травкіна, ніжинці Сергій Зозуля, Олександр Морозов, Григорій Самойленко, київські вчені Олександр Алфьоров, Геннадій Боряк, Віктор Брехуненко, Віктор Дудко, Володимир Кривошея, Юрій Мицик, Олег Однороженко, Олесь Федорук, Маргарита Шамрай, Галина Ярова, Володимир Яцюк, львів'яни – Віталій Гавриленко, Іван Сварник, Ірина та Ігор Скочиляси, вчені із Запоріжжя, Дніпропетровська, Умані, Луцька – Анатолій Бойко, Олег Журба, Ірина Кривошея, Тетяна Литвинова, Володимир Пришляк, білоруський дослідник Анатолій Тітов, москвичі Олександра Гусєва і Юрій Лабинцев, польський учений Єжи Остапчук та інші.

Редколегія та редакційна рада «Сіверянського літопису», колеги щиро бажають Ігорю Михайловичу Ситому доброго здоров'я, втілення творчих задумів і всіляких гараздів.

РЕЦЕНЗІЇ. АННОТАЦІЇ. ОГЛЯДИ

УДК 94 (477)

Людмила Студьонова

●

ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА БАНДЕРИ, ОУН-УПА ЗА ОЦІНКОЮ РОСІЙСЬКИХ ІСТОРИКІВ У 1991–2014 РОКАХ

У статті розглядаються монографії, науково-популярні статті, інтерв'ю і лекції російських істориків М. І. Семиряги, О. С. Іогуна, С. Г. Чуєва, А. Б. Зубова і К. М. Александрова, в яких ними дана оцінка діяльності С. А. Бандери, ОУН-УПА в роки Другої світової війни і післявоєнний період в контексті нинішньої агресії Росії проти України.

Ключові слова: бандерівці, німецькі спецслужби, національно-визвольний антикомуністичний рух, помилки Бандери.

Події останнього року в Україні, анексія Росією Криму, бойові дії, які ведуть на Донбасі путінські війська, підтримуючи таким чином місцевих сепаратистів, московська антиукраїнська пропаганда викликали інтерес до одного із керівників ОУН Степана Бандери. Нинішніх українських керівників країни, військових, простих людей в російських ЗМІ називають «бандерівцями», «укропами», «укрофашистами». Це пов'язано з тим, що Бандера в Росії є важливою частиною сталінського ідеологічного міфу, який давно живе у свідомості не лише людей старшого покоління, але й в уявленнях значної частини молодих людей. Тому один із керівників ОУН і досі є для них терористом, колаборантом, авторитарним лідером, символом фашистського українського націоналізму, бо в сучасній Росії не відбулося ні подолання, ні осмислення наслідків більшовизму, який приніс національну катастрофу народам колишнього Радянського Союзу, в тому числі українському і російському.

Такою є думка тих російських істориків, які вважають, що сьогодні їхній обов'язок полягає в тому, щоб подивитися на життєвий шлях Степана Бандери об'єктивно, бути чесним і не лицемірним у своїх судженнях, навіть і в тому випадку, коли декому вони можуть здатися неприйнятними. На їхню думку, загальновідомі факти біографії лідера ОУН(б) не надто важливі, як коментарі до них.

Поділяючи таку точку зору, автором даної публікації зосереджено увагу на працях відомих російських істориків, які є спеціалістами в дослідженні проблеми колабораціонізму в роки Другої світової війни. Цей термін вживається в розумінні зрадництва окремих громадян як антипод патріотизму. У Радянському Союзі синонімом зрадництва Батьківщини стали два імені – генерала Червоної Армії Андрія Власова та керівника молодіжного крила Організації Українських Націоналістів Степана Бандери.

Для відповіді, ким же були один із лідерів ОУН та її військовий загін УПА, автором взято за основу праці російських істориків, що були оприлюднені в 1991–2014 роках. Це монографії, науково-популярні статті, лекції, інтерв'ю академіка М. І. Семиряги, доктора історичних наук А. Б. Зубова, кандидатів історичних наук С. Г. Чуєва, О. С. Гогуна, К. М. Александрова.

© Студьонова Людмила Валентинівна – бібліограф Чернігівської ОУНБ ім. В. Г. Короленка, член Національної спілки краєзнавців України.

Пояснення, чому у більшості населення колишнього Радянського Союзу після Другої світової війни все ще зберігаються стереотипи щодо українських, литовських, естонських і латиських повстанців як «зрадників», «наймитів фашистів», «головорізів», «бандитів», «холуїв імперіалістичних розвідок», дав кандидат історичних наук О. С. Гогун[*]: це сталося тому, що така важлива тема, як національно-визвольний рух народів СРСР, залишається зовсім не вивченою [1]. Така ж думка була озвучена понад двадцять років тому учасниками «круглого столу» щодо проблем колабораціонізму, ініційованому московським журналом «Родина». Опісля на своїх сторінках часопис опублікував матеріали деяких учасників «круглого столу». В одному з них містилася інформація про те, що в лавах вермахту за роки війни (дані закордонних дослідників) служило близько 1 млн радянських громадян. Осторонь – 180-тисячна армія Бандери, котра воювала не лише з радянськими і польськими партизанами, але й з гітлерівцями [2]. На «круглому столі» відбувся діалог з доктором історичних наук М. І. Семирягою (тоді науковцем Інституту міжнародного робітничого руху АН СРСР) [**]. Він сказав, що не вважає Бандеру та його соратників буржуазними націоналістами, запроданцями, зрадниками, колабораціоністами, що застосовували жорстокі методи. Не кожне співробітництво з ворогом, наголосив учений, можна кваліфікувати як зраду Батьківщині. За винятком лише військово-політичного колабораціонізму. Визвольний рух під керівництвом Бандери, що охопив області Західної України і перш за все Львівську, Івано-Франківську і Тернопільську області, не носив характер військово-політичного колабораціонізму. Торкаючись болючої теми співробітництва керівництва ОУН з гітлерівцями і терористичних методів їхньої боротьби, М. І. Семиряга відзначив, що керівництво ОУН та УПА засудило прибічників Андрія Мельника (бандерівські оунівці називали його «берлінським лизоблюдом»), солдатів дивізії «Галичина», загонів «Нахтігаль» і «Роланд» за співробітництво з гітлерівськими окупантами [3].

Особливі українські підрозділи, дружини українських націоналістів (ДУН) «Роланд» і «Нахтігаль» («Соловей»), створювались у березні 1941 року із тих людей, хто після приєднання Західної України до Радянського Союзу в 1939 році із Східної Галіції емігрували в окуповану Західну її частину. М.І.Семиряга називає кількість – 20 тисяч активістів (від гетьманців до бандерівців), які мали рішучість воювати разом із німцями проти СРСР. У Берліні вважали ОУН офіційним представництвом української еміграції у Німеччині[4]. Таку ситуацію, на думку М. І. Семиряги, викликали арешти і депортації, здійснені органами НКВД відразу ж після вступу Червоної Армії на територію Західної України. Історик наводить такі цифри: лише в 1939-1940 роках без суду і слідства було виселено у східні райони СРСР 1400000 жителів Західної України і Західної Білорусії а в 1941–1951 роках – ще до 700 тисяч людей, що становило понад 10 відсотків населення[5].

Щодо підрозділів «Роланд» і «Нахтігаль», то за даними історика С. Г. Чуєва[***], в березні 1941 року на переговорах з представниками Абвера і вермахту Степан Бандера і Рихард Ярий висунули умови формування дружин, головною з яких було декларування мети боротьби ДУНів – за «Самостійну Соборну Українську Державу», без прийняття німецької присяги. Учасники перемовин з німецької сторони погодилися з цією умовою. У політичному сенсі ДУНи були підпорядковані ОУН. Загальна чисельність легіонерів за обопільною домовленістю досягала 700 людей.

[*] Олександр Сергійович Гогун – кандидат історичних наук. Докторант кафедри історії Східної Європи університету ім. А. Гумбольдта в Берліні. У 2005 р. захистив у Санкт-Петербурзі кандидатську дисертацію на тему «Деятельность вооружённых националистических формирований на территории западных областей УССР: 1943–1949».

[**] Михайло Іванович Семиряга (1922–2000) – доктор історичних наук, дійсний член Академії військових наук, полковник запасу, професор Російського державного гуманітарного університету. Дослідник мало вивченої теми колабораціонізму в окупованих країнах Європи.

[***] Сергій Геннадійович Чуєв (1971) – випускник Московського Державного Інституту культури із спеціальності «Бібліографія і бібліотекознавство», друга освіта юридична. Дослідник проблеми колабораціонізму під час Другої світової війни в СРСР. Автор двотомника «Спецслужбы Третьего Рейха», «Украинский легион», «Проклятые солдаты. Предатели на стороне Третьего Рейха» та ін.

Набір рекрутів проводила ОУН Степана Бандери. Перший батальйон отримав кодове найменування організації «Роланд», другий – спецпідрозділ «Нахтігаль». У них було два командири – український і німецький. «Роландом» командували Євген Побігущий і гауптман Новак. На початку червня 1941 року підрозділ прибув із Вени до Румунії. Його включили до складу 11-ї німецької армії. У липні «Роланд» перейшов під командування 54-го армійського корпусу і брав участь в охороні доріг біля річки Дністер. Кількість бійців складалася із 9 офіцерів і 260 солдатів. Було 4 роти по 50-65 людей. Командував підрозділом німецький лейтенант Зіберт[6]. *«29 июля «Роланд» оперировал в районе Кишинев – Вадулуй-Вода,* – пише Сергій Чуєв, *– после чего совершил переход через Днестр в Дубоссарах до железной дороги Проскуров – Одесса. В это время штаб 11-й армии получил телеграмму из вышестоящих инстанций: «После консультаций с рейхсминистром оккупированных территорий Востока организацию «Роланд» требуется исключить из участия в походе по политическим причинам».* Коли батальйон пішки прибув до Кишинева, а 26 серпня 1941 року – до м. Фокшани, його під дулами кулеметів обеззброїли. 16 вересня гестапо арештувало капітанів Барабаша та Л. Ортинського, ще двох офіцерів «Роланда» [7].

Батальйон «Нахтігаль» проходив підготовку в з'єднанні спецпризначення «Бранденбург», який належав Абверу. Набір із 350 людей проводило краківське бюро ОУН. Українським командиром призначили Романа Шухевича. Батальйон складався із 4 рот (або сотень), якими командували німецькі офіцери – співробітники Абвера. За кілька днів до вторгнення в СРСР «Нахтігаль» був передислокований до кордону. В ніч з 22 на 23 червня батальйон перейшов кордонну межу поблизу Перемишля. У бій з частинами Червоної Армії не вступав. У складі 17-ї армії «Нахтігаль» з 29 червня 1941 року брав участь у боях на львівському напрямку [8]. Цитата із книги С. Г. Чуєва: *«В Львов «Соловей» вступил вместе с 1-м бранденбургским батальоном в 4 ч. 30 мин. Его командир Роман Шухевич рвался вперед – к тюрьме на ул. Лонского, где был заключен его брат Юрий. Спасти брата не удалось, так как к тому времени он уже был расстрелян. К тому времени в городе закончились основные бои между местными оуновцами и советскими частями. Батальон занял стратегически важные объекты, главным из которых была радиостанция, что облегчило затем передачу в эфир Акта о восстановлении независимой Украинской державы, из-за которой впоследствии разгорелся нешуточный скандал»* [9].

Далі, за Сергієм Чуєвим, події розгорталися таким чином. 7 липня 1941 року «Нахтігаль» залишив Львів. Незабаром прибув до Проскурова. Там його приєднали до бранденбурзької альпійської охоронної дивізії. Разом вони брали участь у кровопролитних боях поблизу Вінниці. Коли батальйон розмістили на відпочинок у місті Юзвин, його українські командири та їхні спільники організували українські адміністративні органи і вели національну пропаганду. 13 серпня 1941 року «Нахтігаль» отримав наказ про виїзд до Нойхаммера. Там його оточили кулеметники і роззброїли. *«Поводом к этому,* – пише Сергій Чуєв, – *стали аресты в Львове немецкими спецслужбами глав ОУН С. Бандеры* [насправді, він був затриманий в Кракові. – **Л.С.**] *и Я.Стецко по приказу Гитлера, потребовавшего «привести в порядок эту банду». По другой информации, батальон был ликвидирован из-за растущего среди его военнослужащих недовольства немецкой оккупационной политикой на Украине»*[10].

Таким чином, німці розпустили дружини українських націоналістів. Головна причина полягала в меморандумі, який склали офіцери обох батальйонів. Документ містив вимоги, що були неприйнятними для німців. Серед них такі: визнати Акт проголошення самостійності України; терміново визволити всіх арештованих із керівництва ОУН і Степана Бандеру, а також членів уряду на чолі з Ярославом Стецько; командування дружинами і учбові кадри мають бути українськими; члени дружин раніше давали присягу на вірність Україні і не можуть присягати на вірність іншій країні[11]. Замість батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд» у жовтні 1941 року був створений 201-й український шуцманшафтбатальйон (поліція порядку). Основу склали стрільці попередніх підрозділів, що підписали відповідні контракти. У грудні 1942 року батальйон розформували. Згодом частина його військовослужбовців влилася в дивізію «Галичина» [12].

Як розповідає Сергій Чуєв, після поразки під Сталінградом губернатор дистрикту «Лемберг» (Львів), бригадефюрер СС доктор Отто Вехтер виїхав до Берліна, де зустрівся з Гіммлером і представив йому план створення однієї української дивізії, навколо якої пізніше можна сформувати інші дивізії. Рейхсфюрер СС погодився з пропозицією, але окреслив статус українського добровольця СС і заборонив називати дивізію «українська». Слово «галицька» було йому більше до вподоби. Нарада у генерала СС Вальтера Крюгера в Берліні ухвалила рішення про початок створення у складі військ СС добровольчої дивізії «Галичина». Вимоги до новобранців: ріст – не менш 1 м 65 см, вік – не менш 18, але не більш 35 років. **Члени ОУН С. Бандери призову до дивізії не підлягали** [13]. Річ у тім, що директива оперативної команди Ц/5 поліції безпеки і СД за №12/41 від 25 листопада 1941 року із грифом «Таємно, державного значення» стосувалася українських націоналістів, очолюваних Степаном Бандерою: *«Все активисты бандеровского движения должны немедленно арестовываться и после тщательного допроса должны быть без шума ликвидированы под видом грабителей. **Этот документ, после ознакомления с ним, должен быть немедленно уничтожен начальством команды** (подчеркнуто в подлиннике)»*. Директива вперше була оприлюднена Головним політичним управлінням Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА) у 1944 році[14].

Степан Бандера утримувався у Заксенхаузені, а до Берліна надсилались з України донесення, в яких його ім'я називалося як керівника українського руху опору. Навіть у німецьких містах Дрезден, Берлін, Брауншвейг, Магдебург, Гот агенти державної поліції і гестапо вели справжнє полювання на нелегальні групи Бандери. Багато з них були фізично ліквідовані. Інформація про це містилася в донесеннях гестапо до керівництва у Берліні [15].

І все ж факт спроби з боку Бандери та його соратників знайти такого союзника, як Німеччина, заперечувати не можна. Відомо, що він писав вірнопідданські листи Гітлеру, але невідомо, чи фюрер читав їх. М. І. Семиряга пояснював таке бажання тим, що керівники українського визвольного руху в боротьбі проти міцної державної машини Польщі шукали хоча б тимчасових союзників. Радянський Союз навіть не брався до уваги із принципових міркувань. Сусідня Чехословаччина була ненадійним союзником, бо сама володіла Закарпатською Україною, населення якої виступало за створення соборної української держави. Іншим європейським країнам також було байдуже до українських проблем. Залишилась лише Німеччина, яка мала свої рахунки до Польщі щодо кордонів і становища німців у цій країні [16]. До того ж, Німеччина була єдиною країною, котра свого часу визнала УНР. Бандера і його соратники вважали, що настала сприятлива зовнішня ситуація для власних цілей.

Згодом С. А. Бандера напише: *«Підходяща міжнародна ситуація і добре відношення зовнішніх сил можуть значно допомогти визвольній боротьбі пригноблених народів. Але ця допомога лише тоді матиме корисні і довго тривалі наслідки для незалежності будь-якого народу, коли він власними силами проводитиме незалежну визвольну боротьбу.* **Визволення чужими силами може визволити будь-який народ від однієї неволі, але справжньої незалежності воно не дасть»** [17]. Але тоді, напередодні вторгнення в Радянський Союз, українські націоналістичні організації, що знаходились у Берліні, користувалися підтримкою гітлерівських спецслужб. Кожна із сторін дотримувалась своїх інтересів.

Виникає питання про історичне коріння подібного співробітництва українських націоналістів з гітлерівськими загарбниками і ворожого ставлення до Радянського Союзу. М. І. Семиряга бачить це коріння в тому далекому часі (понад двісті років тому), коли існувала не Україна, а Малоросія. На цій землі проживало кілька мільйонів українців. Російські демократи вважали подібну ситуацію безглуздою. Виступали за повернення українцям тих прав, які у них відібрали. Більшовики також визнавали право націй на самовизначення, на створення самостійної держави. Коли 7 березня 1917 року була проголошена Українська Народна Республіка, Ленін погодився визнати її за умови, якщо в Україні буде встановлено радянську форму правління[18]. З точки зору О. С. Гогуна, різниця між Україною і Росією проявилася

відразу ж після жовтневого заколоту 1917 року. Історик посилається на німецького дослідника Бернарда Кьярі, який писав, що Україна не була оплотом більшовиків після Першої світової війни, а приєднана до молодої радянської країни силою зброї [19]. З часом Україна, за словами М. І. Семиряги, стала одним із перших політичних «полігонів», де відпрацьовувались прийоми сталінської політики та економіки. У 20-30-ті роки багатьом українським політичним, державним діячам, діячам культури спочатку приклеювалось клеймо «націоналістів», а потім їх фізично знищували. Те ж саме згодом відбувалось і в Західній Україні. Жителі цих територій не визнавали радянське громадянство. У Бандери, наприклад, було польське громадянство. Репресії набували жахливих обертів.

Лише два приклади. 22 травня 1941 року нарком внутрішніх справ УРСР Іван Сєров передав із Львова інформацію *«об изъятии и погружении в эшелоны семей 3057, членов семей – 11 263 из Тернопольской, Волынской, Львовской, Станиславской, Ровенской, Дрогобычской, Черновицкой областей»* [20]. У документальному фільмі, історичному розслідуванні українського телеканалу «RobinzonTV» за назвою «Степан Бандера: Украина между красным и черным» (автор харківський режисер Ігор Піддубний, 2014), є кадри, зняті у львівському національному музеї-меморіалі жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького». Тут утримувалися політичні в'язні. Директор музею Руслан Забілий розповів, що за документами на території тюрми з 22 червня до 28 червня 1941 року було розстріляно 1681 людину*.

Далекоглядні люди, які вміли аналізувати явища і факти, відчували драматичні події, що незабаром мали розгорнутися на одній шостій земної кулі. До них належав талановитий український письменник і громадський діяч, емігрант у Франції Володимир Кирилович Винниченко (1880–1951). Його думки багато в чому збігаються з думками представлених у даній публікації російських істориків. У 1936 році душевний біль за свою Батьківщину він виклав у листі до Сталіна (вперше цей документ опублікований у 2006 році), пропонуючи йому іншими очима подивитись на Україну і відпустити її, бо не можна вічність тримати в насильницькому союзі сорокамільйонний народ. В. К. Винниченко писав, що головною метою походу націонал-соціалістичної Німеччини на СРСР є завоювання України, але зовсім не для того, щоб повернути їй колишню незалежність, визволити її з-під ярма Москви. Україна потрібна Гітлеру як колонія, як джерело сировини і величезний ринок для своїх товарів. Проголошуючи своє начебто бажання надати Україні незалежність, Німеччина прикриває стремління вести свою експансію на схід. Керівництво Радянського Союзу це розуміє. То чому б без всякої війни не повернути Україні її державну незалежність і самостійність? *«Трехсотлетнее пребывание ее под владычеством русского империализма (во всех его видоизменениях, как бы они себя не именовали) приходит к концу,* – писав Винниченко. – *Украине в составе этой самой единой неделимой России больше не бывать. Это даже русскому национализму следовало бы, хотя бы в собственных интересах, наконец, понять и примириться с этим. Вместо того чтобы делать себе из национально-сознательных элементов Украины союзников и товарищей в организации защиты Украины и всего Союза, вы делаете из них явных или скрытых врагов своих, явных или скрытых помощников и агентов немецкого национал-социализма* [21].

Оунівці, за словами українського політичного діяча, історика і журналіста Петра Мірчука (1913–1999), не відчували ненависті до німців до моменту їхнього вторгнення в Україну. Навпаки, весь український загал співчував боротьбі німецького народу до 1939 року за «урівноправнення та скинення дискримінаційних постанов версальського договору». Тому українці сподівались на розуміння їхнього прагнення стати вільними і незалежними від червоної Москви. Але цього не сталося. «*Німці,* – писав П. Мірчук, – *не виявили й свого позитивного ставлення до українських самостійницьких змагань. Німецька преса і публіцистика збувала цю тему мовчанням, а якщо виїмково заторкнула, то тільки на те, щоб – звернути увагу німців на багатства української землі*» [22]. Підтвердження словам П. Мірчука знаходимо і в радянських

* Німці зайшли до Львова 30 червня 1941 року.

документах. Так, 5 грудня 1942 року начальник Українського штабу партизанського руху майор державної безпеки Тимофій Строкач відправив наступну доповідну в ЦК КП(б)У на ім'я Л. Р. Корнійця: *«... арестовали Бандеру, выгнали с Украины других видных деятелей ОУНа и запретили местной фашистской администрации привлекать бандеровцев для борьбы с партизанами, объявить их «нежелательными» элементами»*[23]. Строкач також сповіщав про розстріл Степана Бандери. Але то була помилка. Він утримувався у фашистському таборі Заксенхаузен. Два його брати Василь та Олексій були закатовані в один день, 22 липня 1942 року, в нацистському таборі Аушвіц (Освенцім). Тіла спалені у крематорії. Тимофій Строкач інформував також і про те, що оунівці ведуть підпільну боротьбу з німцями. За це 15 серпня 1942 року в Києві окупаційна влада зняла жовто-блакитні прапори над українськими цивільними установами. Натомість з'явилися штандарти зі свастикою. Під виглядом народних музик-бандуристів та артистів оунівці ходять по селах, агітуючи місцеве населення проти німців. Фашисти виловлюють бандерівців і розстрілюють їх.

Додамо, що такі екзекуції відбувалися в Дніпропетровську, Миколаєві, Рівному, Житомирі, Вінниці, Чернігові, Козельці.

Каральні акції з боку німецьких загарбників щодо оунівців і мирних українських громадян викликали неабиякий сплеск спротиву українських націоналістів. 14 жовтня 1942 року була створена Українська повстанська армія (УПА) – збройна сила ОУН. Своєрідну «характеристику» цьому формуванню надали командир і комісар Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання Олексій Федоров та Володимир Дружинін. У доповідній записці від 21 січня 1944 року на ім'я секретаря ЦК КП(б) України М. С. Хрущова і начальника УШПР Т. А. Строкача про діяльність ОУН-УПА вони писали: *«Как до формального объявления **30-го июля*** [так помилково в тексті. – **Л.С.**] *1941 г. УСД (Украинской самостоятельной державы), а главным образом после провала этой авантюры, руководители украинских националистов приступили к формированию УПА (Украинской повстанческой армии). Добровольным контингентом вооруженной силы УПА являются, в большинстве своем, члены ОУН, духовенство западных областей Украины, выходцы из социально чуждой советскому строю среды, репрессированные органами Советской власти за антисоветскую деятельность, кулачество, осадники. Помимо указанного контингента, в рядах УПА находится также значительная часть случайного элемента, независимо от национальности: татары, узбеки, русские, таджики, осетины, украинцы, казахи и другие. Перехваченные националистами из числа военнопленных, бегущих из лагерей, призванных в принудительном порядке на работу в Германию, мобилизованного под страхом оружия местного населения. Источником резервов ОУН и УПА является, главным образом, население Галичины. Свое влияние ОУН распространяет в части подготовки резервов также и на остальные области Украины»* [24].

Може, тому німці оцінювали сили УПА у 80 тисяч і навіть до півмільйона бійців, а мобілізаційний ресурс до двох мільйонів людей [25]. З другої половини 1944 року повстанці вели боротьбу з радянською владою. *«Именно из-за пятилетнего противостояния повстанцев коммунистическому режиму,* – читаємо в книзі О. С. Гогуна, – *украинское Сопротивление вошло в советские книги, кинофильмы, фольклор, пропаганду, а слово «бандеровец» на советском жаргоне стало синонимом слова «антисоветчик»* [26].

Доктор історичних наук А. Б. Зубов * у документальному фільмі, історичному розслідуванні українського телеканалу «RobinzonTV» за назвою «Степан Бандера: Украина между красным и черным» (автор харківський режисер Ігор Піддубний, 2014), виклав свою точку зору на УПА і по суті підтримав свого молодого колегу: *«Советские войска вели войну с мощной повстанческой армией. Как это назвать? Сказать, что это были украинские патриоты, это значило перечеркнуть самих себя.*

* Андрій Борисович Зубов (1952) – російський історик, релігієзнавець і політолог, доктор історичних наук. Колишній професор Московського державного інституту міжнародних відносин. Був звільнений у березні 2014 року за статтю в газеті «Ведомости», в якій засудив анексію Криму. У квітні це рішення було скасовано.

Советская власть очень гордилась тем, что дала всем народам право на национальное возрождение. Бандеровцам же приписывалось все: и геноцид украинского народа, и уничтожение евреев, и сотрудничество с Гитлером и все немыслимые жестокости. **Бандеровцы – это пример большой лжи советской системы.** *Хотя с точки зрения истории – это было национально-освободительное движение, антикоммунистическое».* На радіостанції «Эхо Москвы» в передачі «Особое мнение» А. Б. Зубов відповідав на запитання журналістки Ксенії Ларіної. Мова йшла про особистість Степана Бандери. Вчений не приховував того, що не є спеціалістом по одному із організаторів оунівського руху, тому що ОУН утворилася не на території Російської імперії. Це Галицький і Волинський рух, який згодом перекинувся на іншу Україну. Степан Андрійович Бандера був сином священика і глибоко віруючою людиною, українським патріотом і націоналістом у тому розумінні, в якому були націоналістами практично всі люди Європи у міжвоєнний період. Він брав участь у терористичних актах проти польських державних діячів і чиновників у складі українського спротиву. Бандера і його соратники добивалися таким чином створення незалежної України і відокремлення її від Польщі. Його посадили. Вирок – смертна кара, яку замінили довічним ув'язненням. Коли німці окупували Варшаву, Бандеру визволили із тюрми. Але його стосунки з гітлерівцями були стосунками терпимого союзу. Бо всіма силами душі він ненавидів більшовиків за те, що вони знищували народ його улюбленої України. *«Голодомор был на его глазах,* – розповідав А. Б. Зубов. – *Да, он был за границей, но он видел этот кошмар. И все украинцы Волыни видели, как по ту сторону границы их собратья, часто их почти односельчане, их родственники умирают от голода, когда они живут по другую сторону границы на расстоянии 5–10 километров в богатых и сытых украинских селах, где не было речи о том, что нечего есть и нечего пить. И, когда эти несчастные, голодные украинцы бросались очертя голову, уже обезумев от голода, через границу – их расстреливали пограничники из пулеметов. Он видел все это, и он ненавидел большевистскую власть, и поэтому он всячески пытался после войны освободить Украину от Советского Союза, от советского режима. Он не был русофобом. Он относился к русским достаточно сдержанно. Нельзя сказать, что он их безумно ненавидел. Он был «большевикофобом», и это, кстати, приводит в ненависть много людей сейчас, любителей такого сталинско-советского прошлого и в России, и на Украине. Тот, кто борется с советской властью с оружием в руках, фашист по советской, по сталинской фразеологии. А на самом деле, это были украинские патриоты, которые боролись за независимую Украину. Один человек очень верно сказал, что да, Бандера пролил немало крови, но в тысячу раз меньше крови, чем пролил Сталин и Берия на Украине»* [27].

Історик К. М. Александров* свою точку зору на діяльність Степана Бандери і УПА виклав у лекції «Бандеровщина. Украинский национализм и антикоммунистическая борьба на Украине в 1940-е годы»[28] і в статті «Бандера: постскриптум «москальского» историка»[29]. К. М. Александров вважає, що на користь Бандери свідчить його стримане ставлення до перспектив співробітництва з Німеччиною і в цьому вони з Андрієм Мельником різні люди. На думку історика, Бандера мав повне уявлення про те, що нацисти не зацікавлені у створенні незалежної України. Співробітництво лідера ОУН(б) з Абвером, якщо враховувати специфіку поглядів керівників розвідувальної служби вермахту, лише підкреслює готовність оунівців бандерівського крила до компромісу у відповідних межах. *«Тот очевидный факт, что органам НКВД вплоть до июня 1941 года так и не удалось полностью ликвидировать оуновское подполье на Западной Украине,* – наголошує К. М. Александров, – *тоже можно поставить Бандере в заслугу. Однако широкого распространения за пределы Западной Украины своей организации Бандера не достиг, несмотря на деятельность «Походных групп»».* К. М. Александров не бачить в Бандері представника військово-політичного колабораціонізму – в чому його звинувачують радянські історики,

* Кирило Михайлович Александров (1972) – російський історик, журналіст і педагог, кандидат історичних наук, доцент Санкт-Петербурзького університету, спеціаліст у галузі історії антисталінського спротиву в роки Другої світової війни і власівського руху.

порівнюючи із Відкуном Квіслінгом [*], що не витримує жодної критики. Якщо напередодні війни між Німеччиною і СРСР лідер ОУН(б) виступав за перетворення майбутньої соборної України в моноетнічну державу, близьку до тоталітарної, то згодом ці погляди Бандери стали іншими.

«*Бесспорно*, – вважає Александров, – *что и в 1941 году Бандера отрицал мертвящую систему колхозов, представлявшую, по сути, второе крепостное право (большевиков). Расстрел его отца сталинцами, гибель братьев в нацистском концлагере, мытарства сестер в Советском Союзе, наконец, заключение самого Бандеры в Заксенхаузене в 1941–1944 годах, в полной мере свидетельствуют, что лидер ОУН-Б в политическом отношении противостоял и Сталину, и Гитлеру*».

Після Другої світової війни Бандера керував відчайдушним і безумовно антибільшовицьким озброєним спротивом. К. М. Александров цей історичний факт констатує і говорить, що він, спротив, мав серйозну базу серед місцевого населення. Історик не торкається болючого питання взаємної жорстокості, тому що переконаний: на Західній Україні точилася Громадянська війна. «*Но Гражданская война в России, на Украине, в Белоруссии шла, начиная с Октябрьского переворота 1917 года, когда Степану Андреевичу не исполнилось еще и девяти лет. И вряд ли оправданно вменять ему в вину развязывание этой войны в одном из регионов большого геополитического пространства. Органы МГБ в необъявленной войне 1944–1953 годов на Западной Украине сражались за завоевание и советизацию непокорного региона. Бандеровцы же сопротивлялись не только колхозной системе и всевластию чекистов-сталинцев, но и надеялись при благоприятных внешнеполитических обстоятельствах добиться политической власти на всей территории в границах тогдашней УССР...*», – переконаний дослідник. Далі він говорить: «*Парадоксально, но автору кажется, что Бандера и предпочел бы погибнуть в этом противостоянии примерно так, как это и случилось в 1959 году, чем просто умереть в каком-нибудь швейцарском санатории, получая от соратников персональную ветеранскую пенсию*».

Визнаючи його борцем із радянською владою взагалі, К. М. Александров упевнено говорить, що «*Бандера в не меньшей степени питал неприязнь и к антибольшевистской России. В декабре 1944 эмиссары генерал-лейтенанта Андрея Власова показали готовность к самому широкому компромиссу для заключения тактического союза с ОУН-Б*». Але Бандера не пішов на такий компроміс. Не можна погодитись з істориком в тому, що, на його думку, лідером ОУН керувало почуття ненависті до антибільшовицької Росії. На наш погляд, для Степана Бандери Власов залишався радянським генералом, більшовиком, який чомусь перефарбувався в інший колір. Крім того, в грудні 1944 року українська територія була очищена від німецьких окупантів. І Бандера, ймовірно, відчував, що попереду пекельна боротьба з радянською владою. У цій боротьбі Власов не попутник.

Відомо, що у вересні 1944 року німці звільнили Степана Бандеру із концтабору Заксенхаузен, де його утримували в бункері «Целленбау». Колишньому в'язню запропонували участь у керівництві антирадянського збройного руху в тилу Червоної Армії, але Бандера не погодився на співпрацю. Звісно, він не міг забути ні день свого арешту, ні допиту групи німців у складі державного секретаря Кундта, доктора Фюля, судді Юге фон Бюлова, полковника Бизанца. Коли керівник українських націоналістів у присутності своїх соратників виклав власне бачення подальшої долі України, яка є союзницею Німеччини, помічник державного секретаря Кундт заявив: «*Ни немецкая власть, ни службы Берлина не проинформированы о существовании украинского правительства во Львове. Такое правительство создано без разрешения. Возможно, украинцы лично чувствуют большой подъем и считают нас своими союзниками, но в понимании государственной терминологии* ***мы не являемся союзниками****, мы являемся* ***завоевателями российско-советской территории****. Окончательное*

[*] Відкун Квіслінг (1887–1945) – лідер норвезьких фашистів, який сприяв захопленню Норвегії гітлерівською Німеччиною, жорстоко розправлявся з норвезькими патріотами. В жовтні 1945 року за вироком норвезького суду розстріляний. Ім'я міністра-президента Відкуна Квіслінга часів німецької окупації стало загальним для зрадників і катів.

решение в этом деле примет только фюрер»[30]. Після такої категоричної відмови Бандера опинився на нелегальному становищі. Життя нелегального емігранта було нелегким. В 1945–1947 роках на нього полювала американська військова поліція в американській окупаційній зоні. Вся родина змушена була постійно ховатися, аби не розкрити місця свого проживання. Адже Бандера після ув'язнення почав організовувати Закордонні частини ОУН.

Генерал Андрій Андрійович Власов, якого високо цінив Сталін, його соратники були громадянами Радянського Союзу, складали присягу на вірність Батьківщині. Бандера, Шухевич та їхні соратники все своє життя віддали ідеалам ОУН. Власов рано вступив в компартію. Але в полоні чомусь став борцем з більшовизмом на боці Гітлера, загарбника його країни. Після поразки Німеччини оунівці боролися у підпіллі з владою, яку не визнавали, а власівці відразу здалися у полон. На цьому завершилася їхня боротьба за нову Росію.

К. М. Александров чесно зізнається в тому, що йому зрозумілі мотиви і причини, якими керуються українські політики, котрі симпатизують Степану Бандері. Однак ці мотиви і сам Бандера в масі росіян чужі. Так само чужий «галицько-австрійський» погляд на історичне минуле і майбутнє України, незалежно від її державного або блокового статусу. На погляд К. М. Александрова, Степан Бандера до кінця свого життя був політиком харизматичним, принциповим, динамічним і послідовним. Але в той же час дуже провінційним і містечковим. І в цьому криється його головна трагедія. *«К сожалению, бросив вызов интернациональному, советскому большевизму,* – на думку історика, – *Бандера так и пытался сопротивляться ему на уровне «галицийского» мирочувствия и мировоззрения, следовательно, принципиально не понимая природы, характера и последствий сталинщины»*. На наш погляд, К. М. Александров помиляється, коли називає сьогоднішню негативну реакцію серед частини населення на Сході України і в Криму щодо увічнення пам'яті бійців УПА, Бандери і Шухевича, захистом від «австро-галіційських» поглядів Бандери на майбутнє України. На його думку, погляди ці штучно насаджуються в цих регіонах і тому «выглядят совершенно безжизненно». Насправді ніякого насадження поглядів Бандери не проводиться. Важлива історична справедливість.

І все-таки для людей, переконаний К. М. Александров, що заперечують більшовизм, виховані в любові до історичної Росії, класичної російської культури, незалежно від їх громадянства, національності, віросповідання, для кого Бандера залишається чужим і неблизьким історичним персонажем, є історична перспектива для пошуку загальної мови із сучасними прихильниками Степана Бандери. Це діалог, основою якого стане непримиримість до Сталіна і співчуття до жахливої участі мільйонів його жертв.

Отже, у кожного з істориків свій власний підхід до розкриття теми. Але вони єдині в кінцевих висновках:

– Бандера як особистість сформувався в культурному центрі Європи, а не в Україні, яка на початку XX ст. перебувала в складі Російської імперії;

– Бандера – поборник незалежності України, ворог радянської імперії;

– нація для Бандери – вища цінність на відмінність від більшовиків, які вважали цінністю клас;

– стосунки бандерівців з гітлерівцями були стосунками терпимого союзу;

– тому бандерівці були самостійною силою, а не чиїмись наймитами;

– бандерівці справді боролися з тоталітарними машинами гітлерівського рейху і сталінської імперії;

– пролита ними кров – це реакція на більшовизм, національна пасіонарність;

– насилля оунівців мало чим відрізнялося від насилля з боку органів НКВД;

– з точки зору історії збройна боротьба ОУН-УПА була національно-визвольним антикомуністичним рухом.

Академік М. І. Семиряга звертав увагу на деяких авторів, які критично ставляться до підвищеного інтересу щодо національно-визвольної боротьби українського народу в 30-50-і роки XX ст. На їхнє запитання, навіщо здійснювати реанімацію

бандерівщини, висловився наступним чином: «На него можно ответить так: чтобы не произошла реанимация бандеровщины, нужно сделать все, чтобы предотвратить реанимацию бериевщины» [31].

Таким чином, проблема діяльності Степана Бандери та ОУН-УПА має певну наукову оцінку російських істориків, але неможливо залишити поза увагою ідеологічну напруженість навколо цього питання.

1. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным: украинские повстанцы /Александр Гогун. – СПБ, 2004. – С.4.

2. Денисенко М. Сколько их было? /Михаил Денисенко //Родина. – 1991. – №6-7. – С.139.

3. Предатель? Освободитель? Жертва? //Родина. – 1991. – №6-7. – С.92-94.

4. Там само.

5. Там само. – С. 93-94.

6. Чуев С. Украинский легион /Сергей Чуев. – М., 2006. – С.176-178.

7. Там само. – С. 178-179.

8. Там само. – С. 179.

9. Там само. – С. 179-180.

10. Там само. – С. 180-181.

11. Там само. – С. 181.

12. Там само. – С. 184,185.

13. Там само. – С. 319.

14. Зверства немецко-фашистских захватчиков: документы /сост. майор Ф.Ф. Матросов. – М., 1944. – Вып. 12. – С.11-12.

15. Частий Р.В. Степан Бандера: мифы, легенды, действительность /Руслан Частий. – Х., 2015. – С.208.

16. Семиряга М.И. Коллаборационизм: природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны /Михаил Семиряга. – М., 2000. – С.107.

17. Частий Р.В. Степан Бандера: мифы, легенды, действительность /Руслан Частий. – Х., 2015. – С.325.

18. Семиряга М.И. Коллаборационизм...– С.104.

19. Гогун А. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944 /Александр Гогун. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2012. – С.64.

20. Семиряга М.И. Коллаборационизм...– С.96.

21. Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка: (до 125-річчя від дня народження) : зб. ст. [Електронний ресурс]. – К., 2006. – С.222-235.

22. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942-1952 [Електронний ресурс]. – [Мюнхен], 1953. – С.15.

23. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: у 2-х кн. – К., 1994. – Кн.2. – С.329.

24. Там само, с.425-431.

25. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным: украинские повстанцы /Александр Гогун. – СПБ, 2004. – С.178.

26. Там само, с.211.

27. http://www.echo.msk.ru/programs/year2014/1273534-echo/

28. Александров К. Бандеровщина. Украинский национализм и антикоммунистическая борьба на Украине в 1940-е годы [Электронный ресурс] /Кирилл Александров //Лекторий «Новой». – Режим доступа: http://www.novayagazeta.ru/topics/91.htme

29. Александров К. Бандера: постскриптум «москальского» историка [Электронный ресурс] /Кирилл Александров //Белое дело. – Режим доступа: http://beloedelo.ru/researches/article/?302

30. Гончарук Г.И., Нагайцев А.Е. Нацистские документы об УПА : разночтение /Г.Гончарук, А.Нагайцев. – Одесса, 2003. – С.94.

31. Семиряга М.И. Коллаборационизм...– С.524.

В статье рассматриваются монографии, научно-популярные статьи, интервью и лекции российских историков М. И. Семиряги, А. С. Югуна, С. Г. Чуева, А. Б. Зубова и К. М. Александрова, в которых ими дана оценка деятельности С. А. Бандеры, ОУН-УПА в годы Второй мировой войны и послевоенный период в контексте нынешней агрессии России против Украины.

Ключевые слова: бандеровцы, немецкие спецслужбы, национально-освободительное антикоммунистическое движение, заблуждения Бандеры.

Events of last in Ukraine, Russia's annexation of the Crimea and military hostilities in Donbas by russian army, supporting local separatists in such way, and also russion antiukrainian advocacy a waked interest in one of the OUN leaders Stepan Bandera. The current ukrainian government, the military and the common people ave called "banderas", "ukrops" and "ukrfascists". That is due to the fact that Bandera is an important part of stalin ideological myth, which is taken root not only in consciousness of elder generation but among the youth too. That's why one of the OUN leaders is still a terrorist, collaborate, authoritarian leader and a symbol of fascist Ukrainian nationalism.

Modern Russia did not make either overcome or understanding the consequences of bolshevism, which has brought a national disaster for nations of the former Soviet Union including Ukrainian and russian.

Nowadays russian historian's duty is to look objectively at Bandera's life, to be honest and not hypocritical in their own judgments even if it is unacceptable. There are such historians in modern Russia who lives and works there. They say that well known facts of OUN (b) leader's life are not so important as commentaries to them.

Sharing this view, the author of this publication focuses on works of famous Russian historians, who specialized in research of the problem of the collaborationism. This term is used to in Second World War express a bitrayal of some people like an antipode for patriotism. The are two synonyms of the bitrayal of Motherland in Soviet Union such as Red Army General Andrei Vlasov and leader of the youth motion Orgnisation of Ukrainian Nationalists Stepan Bandera.

For understanding what one of the liaders OUN and its military detachment UPA, author made a review of modern historian's works – antipods of official russian advocacy in press and television. Monographs, non-fiction, lections and interview of young researchers are considered in this review.

The eldest among them is M.I. Semyryaga – academician, professor, participant of Second World War, colonel in reserve. After him is a Doctor of history A.B. Zubov. The generation of guadragenerian is represented by S.G. Chuyev, O.S. Gogun, K.M. Alexandrov – candidates of historical Sciences. Each of historians has its own approach to the disclosure of this topic, but they are united in the conclusions:

- Bandera made his personality in culture centre of Europe but not in Ukraine, which was as part of Russian Empire in early 20th century;

- Bandera is a highly educated fighter for independence of Ukraine and an enemy of the Soviet Empire;

- Nation for Bandera is the highest value unlike the Bolsheviks, who considered the class to be value;

- relation between banderas and Nazis were relations of tolerant Union;

- banderas were an independent force not the laborers;

- banderas fighted against totalitarianism of Hitler's Reich and Stalin's Empire;

– Their shed blood is a reaction on bolshevism, national passionarism;

- OUN's violence was very similar to NKVD;

- in terms of history an armed struggle of OUN-UPA was national – liberation anticommunistic motion.

Сеитова Э. Переселенческий билет: трудовая миграция в Крым, 1944–1976. – Сімферополь : Антиква, 2013. – 236 с., ил. – (Серия : «Биобиблиография крымоведения»; вып. 19)

Перетворення, що відбуваються у сучасному житті України, зумовлюють необхідність всебічного, об'єктивного вивчення розвитку українського суспільства. Велике значення для цього має виважена демографічна політика як загальнодержавна, так і регіональна. При реалізації внутрішньої політики слід враховувати специфіку розвитку окремих регіонів. Тому дуже актуальним стає вивчення суспільних наслідків впровадження загальнодержавної та регіональної соціальної політики чи її елементів. У даному контексті вельми цікавим є дослідження Ельвіни Сеітової «Переселенський квиток: трудова міграція в Крим (1944–1976)».

Знайомство зі змістом монографії дає підстави вважати працю цікавим та корисним науковим дослідженням. Тези автора виявляються логічними та обґрунтованими. Робота дає можливість зробити висновок, що дослідження базується на цілком продуманій структурі, відрізняється чіткою логікою досягнення поставленої мети. Поєднання історичного, демографічного, економічного та соціального аспектів дозволило піддати всебічному аналізу досліджувану проблему. Структура дослідження уможливила всебічне висвітлення обраної проблеми як загалом, так і в окремих її аспектах.

Отримані результати мають наукову новизну, яка насамперед полягає у тому, що авторка здійснила всебічний аналіз діяльності структур радянської влади у системі забезпечення трудовими ресурсами окремо взятого регіону України. Викладені у монографії положення дозволили критично оцінити результативність здійснених владою кроків та проаналізувати особливості міграційних процесів до Криму, а також наголосити на важливих аспектах соціального становища переселенських контингентів.

Історіографічний аналіз доробку попередників свідчить про знання авторкою наукової історичної та спеціальної літератури, що дало змогу виявити прогалини у вивченні трудової міграції до Криму та лягло в основу побудови структури дослідження. Е. Сеітова зосередила свою увагу на економічній та демографічній ситуації в Криму після звільнення від нацистів, формах і методах державного регулювання трудового потенціалу регіону, дослідила діяльність переселенських структур держави, проаналізувала міграційну політику, вивчила організаційні та практичні елементи процесу заселення Криму упродовж 1944–1976 рр.

Авторка опрацювала значний масив архівних джерел із фондів центральних (Україна, Російська Федерація) та місцевого архівів. Переважна більшість матеріалів була вперше запроваджена до наукового обігу. Джерельну основу дослідження складають нормативні документи, діловодна документація державних установ та органів місцевого самоврядування, різноманітні статистичні зведення, матеріали періодичних видань, інтерв'ю з безпосередніми учасниками тих подій. Систематизована джерельна база дослідження виявляється досить репрезентативною і загалом відповідає логіці досягнення поставленої мети та вирішенню дослідницьких завдань.

У другому розділі досліджено економічне становище півострова після звільнення від окупації, проаналізовано діяльність переселенських структур в СРСР, схарактеризовано міграційні процеси у державі. Логічно доповнює розділ сюжет щодо особливостей стану сільського господарства в окремих економічних районах європейської частини Радянського Союзу. Хоча цей екскурс дещо виходить за пріоритетну проблематику дослідження, але, на наш погляд, видається доречним і логічно вписується у загальну картину аналізу порушеної проблеми. У праці детально і всебічно аналізується функціонування системи трудових резервів та демографічні умови, що склалися на початок досліджуваного періоду. Авторкою ґрунтовно вивчено демографічні чинники, які спонукали владні органи до проведення активних переселенських кампаній. Спираючись на систематизовані матеріали,

дослідниця робить логічний висновок про те, що Кримський півострів у результаті воєнних дій зазнав колосальних збитків. Господарство регіону було зруйновано. Однак найістотніші втрати спостерігалися у демографічній площині – у результаті евакуацій, жертв під час бойових дій і депортацій.

У той же час дослідниця робить справедливий висновок про те, що сформована в коридорах влади концепція щодо перспективності та неперспективності сіл, яка охоплювала соціальну, економічну й демографічну сфери життя, негативно позначилась на житті сільських регіонів, оскільки наслідками цього процесу були зменшення державних дотацій селам, визнаних неперспективними; визначення збитковими насамперед дрібних колгоспів; заборона утримувати худобу тим, хто не працював у колективному господарстві; об'єднання сільських рад і ліквідація рад у невеликих селах; зняття зі статистичного обліку маленьких сіл і хуторів, об'єднання їх із великими під новою назвою; залишковий принцип соціального розвитку села загалом. Такі кроки влади навіть без організованих кампаній по переселенню потужно впливали на міграційні процеси у середовищі сільського населення.

Крім того, у монографії наголошено, що, переслідуючи мету збільшити ефективність сільського господарства, радянський уряд вдавався до різних спроб впливу на колгоспне виробництво, серед них і організовані переселенські акції. У той же час подібна практика значно ускладнювала демографічне становище в сільських регіонах областей виходу.

Третій розділ монографії присвячено вивченню організації трудової міграції до Криму у 1944–1964 рр. Е. Сеітова доводить – перші десять років переселення виявилися провальними, у зв'язку з тим, що значна частина населення через недосконалу систему господарського влаштування покинула регіон. Багато переселенців не забезпечувалися житловими будинками, не мали в особистому користуванні корів, не могли використати встановлені пільги. Переселенців у Криму розміщували у будинках представників депортованих народів, видавали новоселам для користування їхні особисті речі та інвентар.

Із 1954 р. у переселенському процесі розпочався новий етап, обумовлений передачею Криму до складу УРСР і відповідними змінами в організації заселення півострова вже через компетенції республіканського уряду. Як наслідок, області УРСР стали базовими для організації переселення на півострів, і упродовж десятиліття переселенський процес до Криму мав позитивну динаміку. Заселення півострова новоселами переважно з областей УРСР було основною і головною тенденцією програми економічного розвитку регіону.

Також у дослідженні значну увагу приділено питанням адаптації колгоспників-переселенців. Переселенська кампанія передбачала, окрім іншого, програму господарсько-побутового облаштування населення, яке організовано прибувало на півострів. Але, як справедливо відзначає дослідниця, на першому етапі якість облаштування переселенців мала вкрай недостатній характер. Новоселів розселяли у колишніх будинках спецпереселенців, матеріальна допомога та кредити фактично нараховувалися з перебоями й освоювалися не у повному обсязі, здана у колишніх місцях проживання худоба не компенсувалася. У зв'язку з цим, понад 60% прибулого населення вважало неможливим своє подальше проживання на півострові. Для багатьох переселенців, які звикли жити на рівнинній місцевості, користуватись у побуті хатніми печами та колодязями, відсутність цих звичних об'єктів ставало суттєвою перепоною для адаптації. Однак через те, що заселення краю було ключовим елементом у досягненні мети відновлення економіки та господарства регіону, влада приділяла значну увагу питанню ефективності програми облаштування та адаптації переселенців.

Водночас слід погодитися з авторкою у тім, що особливістю цього етапу стала зміна ставлення до переселенців: місцеві керівники приділяли основну увагу закріпленню новоприбулих людей, які отримували фінансову, господарську допомогу; розгорнулася переселенська будівельна програма, новосели проходили курси перенавчання новим спеціальностям. Завдяки вжитим заходам відсоток самовільного вибуття населення значно скоротився.

У четвертому розділі досліджено тенденції переселенського процесу до Кримської області УРСР у 1965–1976 рр. Дослідниця слушно зазначає, що у результаті посилення уваги до питань господарського облаштування новоприбулих, удалося дещо стабілізувати закріплення людей у місцях вселення. Ті ж виїзди, що мали місце, були пов'язані з недоліками у культурно-побутовому обслуговуванні населення. Головними причинами називались відсутність водопостачання, електрики, дошкільних закладів тощо.

У той же час збереження тенденції нестачі демографічного потенціалу в Криму зумовлювало продовження програм організованого переселення. У 60–70-х рр. XX ст. зростання населення в Криму становило 40,3%, трудові ресурси зросли на 60,1%. При цьому у формуванні чисельності населення механічний приріст перевищував природний і становив 72,3% від загального приросту населення.

Загалом дослідження Е. Сеітової характеризується успішним вирішенням поставлених завдань. На наш погляд, авторці вдалося реконструювати та об'єктивно проаналізувати трудову міграцію до Криму впродовж 1944–1976 рр. Книга неодмінно стане в нагоді усім, хто цікавиться проблемами історії та демографії новітнього часу.

Володимир ГАВРИЛОВ.

ОЛЕКСАНДР КУЗЬМИЧ ДУБИНА

13 квітня 2015 року зупинилося серце відомого мазепознавця, члена редакційної ради журналу «Сіверянський літопис» Олександра Кузьмича Дубини. Він народився 29 жовтня 1951 р. у місті Києві у родині доктора історичних наук, директора Інституту історії АН УРСР (в 1964–1967 рр.) Кузьми Кіндратовича Дубини (1906–1967 рр.).

О. Дубина закінчив Київську середню школу №51. З дитинства мав потяг до історії та іноземних мов. Окрім української та російської, вільно розмовляв англійською та іспанською мовами.

Закінчив історичний факультет Київського Національного університету ім. Т. Шевченка у 1974 р. за спеціальністю – історик, викладач історії і суспільствознавства. Цікавився темами, пов'язаними з міжнародною геополітикою, багато займався позашкільною роботою з молоддю, викладав історію школярам.

У період 1976–90 рр. Олександр Кузьмич працював науковим співробітником музею Великої Вітчизняної війни, старшим науковим співробітником Державного музею літератури УРСР, науковим редактором та старшим науковим редактором Української Радянської Енциклопедії.

У 1989 р. дослідник захистив кандидатську дисертацію «Політика США в Центральній Америці та Карибському басейні у 1977–88 рр.»

У 1992 р. написав наукову працю «Геополітичні долі України», видану в АН України.

У перші роки української незалежності працював у газеті «Рада». Писав статті на історичну, геополітичну, культурологічну тематику у центральні газети та журнали Києва та України. Мав публікації в американській газеті «Віче». У 2000 р. брав участь у роботі над книгою пам'яті України (1941–1945) «Безсмертя», куди написав статтю «Український демографічний вузол. Демографія скорботи».

У 2012–2014 рр. друкувався в науковому щорічнику «Україна дипломатична», газеті Верховної Ради «Голос України».

Плідним було співробітництво Олександра Дубини з журналом «Сіверянський літопис». У 2009 році дослідник опублікував у №6 свою велику студію «Геополітичні креслення гетьмана Мазепи», у якій досить глибоко проаналізував міжнародну ситуацію у добу 1687–1709 рр. та плани зверхника Гетьманщини. Нашому автору вдалося в архівах Швеції роздобути низку документів, підготувати їх до друку та прокоментувати. Вони істотно доповнили картину реалій 1704-1711 років. Завдяки О.Дубині оприлюднений важливий «латинський» універсал І. Мазепи 1709 р., кілька мемуарів каролінців. Історик зробив свій вагомий вклад у спростування низки історичних міфів. Зокрема, він досить аргументовано розвинув ідеї про фальсифікаторсько-компрометаційну діяльність царських урядовців для збезчещення І. Мазепи (його «зрадницькі» договори, «намір» повернутися до царя тощо).

На жаль, багатьом творчим планам мазепознавця не судилося збутися. О. К. Дубина похований на Байковому кладовищі.

Редколегія, редакційна рада та редакція журналу «Сіверянський літопис» висловлюють глибоке співчуття родині історика та сподіваються, що його студії останніх років незабаром вийдуть окремою книгою.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Журнал.
Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 02.06.2015. Формат 70х108 1/16
Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.
Ум. друк. арк. 13,00. Обл.-вид. арк. 16,9. Тираж 300 прим. Зам. 0039.

Віддруковано Лозовий В.М.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року
тел. (0462) 972-661
www.lozovoy-books.cn.ua